

I t K 2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 199

A TARTALOMBÓL

Tüskés Gábor: Az exemplum a 16–17. század katolikus áhítati irodalmában
Bíró Ferenc: Laicizálódás a XVIII. század végének magyar irodalmában
Dávidházi Péter: „Nem chimaera-e nép-epost gondolni?” (Arany János műfajelméleti dilemmája)

*

Kovalovszky Miklós: Egy kritikusabb kritikai kiadás: *Ady Endre összes prózai művei*

*

Bartók István: Buzinkai Mihály retorikai munkássága
Pomogáts Béla: Kísérlet az expresszionista regénnyel
Déry Tibor: *A kéthangú kiáltás*

*

Bene Sándor: Zrínyi-levelek 1664-ből
Varga Rózsa: Illyés Gyula és Forbáth Imre levelezése

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1992. XCVI. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlószi Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

Tüskés Gábor: Az exemplum a 16–17. század katolikus áhítati irodalmában 133

Bíró Ferenc: Laicizálódás a XVIII. század végének magyar irodalmában 152

Dávidházi Péter: „Nem chimaera-e nép-epost gondolni?” (Arany János műfajelméleti dilemmája) 172

Textológia

Kovalovszky Miklós: Egy kritikusabb kritikai kiadás: *Ady Endre összes prózai művei* 188

Műhely

Bartók István: Buzinkai Mihály retorikai munkássága 203

Pomogáts Béla: Kísérlet az expresszionista regénnyel (Déry Tibor: *A kéthangú kiáltás*) 221

Adattár

Bene Sándor: Zrínyi-levelek 1664-ből 225

Varga Rózsa: Illyés Gyula és Forbáth Imre levelezése 242

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

AZ EXEMPLUM A 16–17. SZÁZAD KATOLIKUS ÁHÍTATI IRODALMÁBAN

Ma már elkoptatott megállapítás, hogy a 16–18. századi széppróza születésében fontos szerepe volt a közkézen forgó kisepikai elemeknek, s hogy a középkori epikus műformák átalakulásának ismerete nélkül a reneszánsz és a barokk széppróza megértése nem lehetséges. A kisepikai elemek közül legjobban az anekdota ismert, a befogadó prózaszövegek típusai közül pedig az értekező, történeti prózát és a kimondottan szépprózai elbeszéléseket kutatták a legalaposabban. Az anekdotai, novellai elemek hordozói közül viszonylag kevesebb figyelemben részesültek a példák, „exemplumok”, illetve a vallási tárgyú szövegek. A vallási tartalmú szövegek csoportjából elsősorban a 16. századi magyar nyelvű kódexek és a 16–17. századi prédikációk példáival foglalkoztak. Ezek a vizsgálatok jelzik ugyan a folyamatot, amely a széppróza fejlődését kisepikai elemekkel segítette elő, a kisepikai formák eredetkérdése, szépprózai illeszkedése és funkciója az írásos műformák alakulásában, a latin és a magyar nyelvű szövegek kapcsolata azonban jórészt feltáratlan. Az elbeszélő szövegeket felhasználó 16–17. századi katolikus áhítati irodalomban számos új alkotoi szándék, könyvtípus, fejlődési tendencia és használati összefüggés jelenik meg, melyek vizsgálata hozzájárulhat a széppróza kibontakozásának és kisepikai továbbfejlődésének pontosabb megismeréséhez.

A középkori végi virágzó katolikus könyvtermelés 1520 utáni általános visszaesésével párhuzamosan háttérbe szorult az olyan, a 15. század 80-as éveitől kezdve számos alkalommal napvilágot látott nagy középkori exemplum gyűjtemények és kompilációk kiadása, mint például a *Speculum exemplorum*, Johannes Gobius *Scala coelije* vagy Johannes Herolt *Promptuarium exemplorum*. Míg a kateketikai, építő jellegű, történeti, erkölcsi tartalmú elbeszélő kispróza felhasználása a protestáns áhítati irodalomban a 16. század harmadik harmadától egyre szélesebb teret nyert,¹ katolikus részről csak az ellenreformáció kibontakozásával párhuzamosan, a 16. század végén jelennek meg az első ilyen jellegű kiadványok. Ezeket kezdetben Antwerpenben és Douaiban, majd Lyonban nyomtatták. A 16. század végétől Velence, Krakkó, Mainz és Köln a legfontosabb nyomdahelyek, melléjük a 17. század közepétől Dillingen, Ingolstadt és Augsburg társul. A könyvek terjesztése részben a kereskedőhálózat (pl. a frankfurti könyvvásár), részben a jezsuiták belső terjesztési rendszere közvetítésével történt. Francia- és Németország mellett a 17. században számos mű született Itáliában, ezeket többnyire latinból fordították le a különböző nemzeti nyelvekre. A legnagyobb arányú fordítói tevékenységet a jezsuiták végezték a 17. század második felétől. A jezsuiták meghatározó szerepe a katolikus könyvtermelésben, ezen belül az elbeszélő elemekkel dolgozó áhítati irodalomban a 17. század elejétől egészen a rend feloszlásáig nyilvánvaló. Számos új kiadványtípus jön létre, a különböző tí-

¹Wolfgang BRÜCKNER (Hg.), *Volkszerzählung und Reformation. Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus*. Berlin, 1974. — Ernst Heinrich REHERMANN, *Das Predigtexemplar bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts*. GÖTTINGEN, 1977.

pusok azonban tartalmi szempontból nem mindig választhatók el élesen egymástól. A különbségek inkább a könyvek felépítéséből, szerkezetéből adódnak.

1. A középkori példagyűjtemények új kiadásai

Az első jelentős újítás a tridenti zsinat után a középkori exemplum hagyomány újjáélesztése volt az egykor kedvelt szerzők műveinek kiadásával. Ebben fontos szerepet játszott a katolikus reform keretében 1559-ben alapított douai-i egyetemhez kapcsolódó Beller-nyomda, amely 1590-től a kéziratok és inkunábulumok kiadásával számos középkori, különböző szempontok szerint rendszerezett exemplumgyűjteményt tett ismét hozzáférhetővé. Ezek közül érdemes kiemelni Petrus Venerabilis *Libri miraculorum* (1595), Thomas Cantipratanus *Liber apum* (1597, 1605, 1627), Franciscus Schottus *Thesaurus exemplorum* (1597), Johannes Nider *Liber de formicariis* (1602), Caesarius von Heisterbach *Dialogus miraculorum* (1601), Johannes Bromyard *Summa praedicatorum* (1614), Johannes Faius *Manipulus exemplorum* (1614), Gerardus Lemovicensis *Vitae fratrum ordinis praedicatorum* (1619) és Vincent de Beauvais *Speculum quadruplex* (1624) c. művét. Johannes Herolt *Promptuariuma* 1598–1599-ben Velencében, 1612-ben Mainzban látott napvilágot.

2. Exemplum-katekizmusok

a) Az újítások második csoportját a jezsuita ellenreformációs katekézis, ezen belül a Canisius-féle katekizmusok hagyományát követő, a kateketikai elbeszélő irodalom körébe tartozó művek alkotják. Míg azonban Canisius katekizmusai nem tartalmaznak narratív jellegű kateketikai elemeket, s nem adnak alapot a közvetlen popularizálásra, a nyomában járó kiadványok egy része több-kevesebb elbeszélő anyagot is közöl. Így például Valentin Leucht, a frankfurti székesegyház papja és a könyvvvásárok császári cenzora 1596-ban az üchtlandi Freiburgban, Canisius házi nyomdájában egy tizenkettedrét alakú kötetet jelentetett meg *Vita Mariae Virginis* címmel, amit Canisius katekizmusából és más olvasmányokból állított össze elbeszélő példákkal elegyítve.³ A laikus olvasóknak szánt mű előszavában Leucht egy másik előképre is hivatkozik: Tilmann Bredenbach kölni kanonok *Collationum Sacrarum libri octo* (1584) c. munkájára, melyről később szólunk. Az elbeszélő szövegek, Mária-mirákulumok nagy számát Leuchtnál az magyarázza, hogy ő az időközben ismét hozzáférhetővé vált középkori exemplum gyűjteményekre is visszanyúlhatott. Leucht a Mária-képekről szóló fejezetet a könyv kiemelkedő részévé dolgozta ki, ami előre jelzi a 17. század egyik új könyvműfaját, a Mária-tiszteletet a Mária-képek összeállításával dokumentáló atlaszokat. Leucht könyvét más műveivel együtt már az ő korában rendszeresen használták. Így például tartalmilag meghatározó exemplum forrásai voltak az egyik első német nyelvű katolikus posztillának, Bartholomäus Wagner *Homiliarum Centuria*

¹Rainer ALSHEIMER, *Das Magnum Speculum Exemplorum als Ausgangspunkt populärer Erzähltradition. Studien zu seiner Wirkungsgeschichte in Polen und Russland*. BERN – FRANKFURT/M., 1971. 22.

³Wolfgang BRÜCKNER, *Der Kaiserliche Bücherkommissar Valentin Leucht*. In *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 3 (1960.) 97–180. — Vö. Wolfgang BRÜCKNER, *Erzählende Kurzprosa des geistlichen Barock. Aufriss eines Forschungsprojektes am Beispiel der Marienliteratur des 16. bis 18. Jahrhunderts*. In *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 86 (1983.), 3. 101–148. Magyarul in *A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*. Szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos. Bp., 1988. 429–477.

(Freiburg, 1607) c. munkájának, amely kézikönyvszerű összeállításban 168 elbeszélő történetet tartalmaz.

Ebbe a csoportba tartozik két jezsuita, Antoine d'Averoult⁴ és Johannes Maior egy-egy kateketikai műve, melyek a korábbi példaanyag felhasználásával készültek és egyaránt 1603-ban Douai-ban jelentek meg először. D'Averoult gyűjteménye kétkötetes francia kiadása után (*Les Fleurs des Exemples ou Catechisme historial*) 1614-ben latinul is megjelent (*Flores exemplorum*), s többek között forrásává vált a Maior által jelentősen kibővített *Speculum exemplorum*nak.⁵ Ennek az 1603-as, csupán tárgymutatóval bővített újranyomása után 1618-ban már a hatodik, bővített kiadása látott napvilágot *Magnum Speculum Exemplorum* címen. Míg d'Averoult a legújabb kortárs szerzőktől merített, így elsősorban Caesar Baronius *Annales ecclesiastici*⁶ és Laurentius Surius *De probatis sanctorum historiis*⁷ c. művéből, Maior egy bevált antik és középkori gyűjteményekből összeállított későközépkori nyomtatványt szerkesztett át a loci communes humanista elvének megfelelően, tárgyszavak szerint rendezett enciklopédikus gyűjteménnyé. Maior lényegében megőrizte a különböző forrásokból származó elbeszélések szerkezetét, s művét elsősorban prédikációs segédletnek szánta.⁸ D'Averoult a több, mint négyezer elbeszélő történetet a Canisius-féle katekizmus fő részeinek megfelelően rendezte el. Ugyanezt az elvet követte Philippe d'Outreman francia jezsuita 1625-ben megjelent *Paedagogus christianusa* számos exemplummal, mely hat nyelven mintegy negyven kiadást ért meg. Német nyelvterületen az exemplum-katekizmusok sorát Georg Vogler *Catechismus in ausserlesenen Exempeln* (Würzburg, 1625) c. munkája nyitja meg, amit a század második felétől számos összeállítás követ.⁹ Vogler exemplumhasználatára jellemző, hogy az elbeszélő szövegek meghatározott értelmi összefüggésben belül állnak, s nem kapnak önálló jelentést. Nem a történetek tartalma, hanem morális implikációja áll az előtérben, s egy-egy elvont vallási tétel bemutatására és értelmezésére szolgálnak. A teológiai kérdésfelvetés után az egyes pontokhoz példák sorozata kapcsolódik. Az exemplumok egymáshoz kapcsolásának alapja rendszerint nem a dogmatikai összefüggés, hanem a meglepetést keltő esemény, a történet egyszerisége. A példák sorában egyik történet sem önmagában áll, hanem szorosan összekapcsolódik a kiindulásként megfogalmazott kérdéssel. A felsorakoztatott példákat objektíváló összegzés zárja, amelyben egy-egy általánosan érvényesnek tartott hitigazság fogalmazódik meg. Vogler több, mint hétszáz példájának forrása a szentírás mellett mintegy 160 szerző, s az egyházatyák, történelmi művek, legendák és szentéletrajzok mellett nagyszámú példát merít a missziók, a Jézustársaság és a szodalitások történetéből. Ez utóbbi narratív (*litterae annuae*, *litterae annuae excerptae* vagy *breviores*, *historia domus*, *fructus missionum*) és adminisztratív (*epistolae generalium*, *catalogi breves*, *necrologia*) forrástípusok csak néhány évtizeddel korábban jelentek meg először nyomtatásban, s bőséges elbeszélő anyagot kínáltak. Vogler műve jelzi a folyamatot, melynek során a példák elbeszélő mozzanata háttérbe szorul, ezzel párhuzamosan a

⁴Rudolf SCHENDA, *Averoult, Antoine d'*. In *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 1. /1977.) 1097–1099.

⁵Juliane MATUSZAK, *Das Speculum exemplorum als Quelle volkstümlicher Glaubensvorstellungen des Spaetmittelalters*. Siegburg, 1967.

⁶Hubert JEDIN, *Kardinal Caesar Baronius. Der Anfang der katholischen Kirchengeschichtsschreibung im 16. Jahrhundert*. Münster, 1978.

⁷Hildegard HEBENSTREIT-WILFERT, *Wunder und Legende. Studien zu Leben und Werk von Laurentius Surius (1522–1578), insbesondere zu seiner Sammlung „De probatis Sanctorum historiis“*. Diss. Tübingen, 1975.

⁸ALSHEIMER, i. m. (2. jegyzet) 89.

⁹Wolfram METZGER, *Beispielkatechese der Gegenreformation. Georg Voglers „Catechismus in Ausserlesenen Exempeln“*. Würzburg, 1625. Würzburg – München, 1982, 96–104.

tanító szándék erősödik, míg az építő jellegű szórakoztatás funkciója továbbra is érvényesül. Az exemplum-katekizmusok sorában utolsóként említjük a Canisius-féle katekizmusok Philipp Scouville-féle átdolgozását (I. rész Köln, 1676, első teljes kiadás Köln, 1682), amely három kötetben a katekizmus kérdései köré csoportosítva összesen csaknem 700 exemplumot tartalmaz.¹⁰

b.) A példatörténetekkel bővített katekizmusok csoportjába tartozik Vásárhelyi Gergely katekizmus fordítása. Canisius kis katekizmusának első, Telegdi Miklós féle fordítása (1562) és Vásárhelyi fordításának első, 1599-ben megjelent kiadása nem tartalmaz elbeszélő vonatkozásokat.¹¹ A második, 1604-es kiadásban azonban Vásárhelyi a katekizmust kibővítette az „Egy néhány tevelgyő kérdésekre való rövid Keresztyeni feleletek” c. résszel, mely a kontroverz teológia vázlataként a katolikus és protestáns tanítás különbségeit kérdés-felelet formában tárgyalja. A transzsubstantiációval kapcsolatos kérdésre adott válasz alátámasztására többek között egy „Csudálatos és rettenetes História”-t közöl a hely és idő pontos megjelölésével.¹² Az ördög által megszállva tartott és végül megfojtott eretnek részletesen elbeszéli, minden valószínűség szerint erdélyi misszós tapasztalatából merített története Krisztus valóságos jelenlétének bizonyítására szolgál az oltáriszentségben. A történetet követő további „bizonyágtételek” az egyházatyák, sőt Luther és Kálvin műveiből vett idézetek ugyanezzel a témával kapcsolatban. Ez a rész a történettel együtt a katekizmus fordítás további két, 1615-ös és 1617-es kiadásában is megtalálható.¹³ Az 1615-ös kiadást Vásárhelyi tovább bővítette az „Ez könyvecskének világosb értelmére való tanuságok” c. résszel, melyben több rövid történetet sorol fel. A többenél részletesebben beszéli el egy közelebről meg nem nevezett, parázna életű kálvinista prédikátor történetét, aki először a törökök közé menekült, majd az „elmúlt esztendőben” Pécssett katolikus hitre tért.¹⁴ Vásárhelyi ezt a történetet is saját tapasztalatából meríthette, mivel a jelzett időben Pécssett tartózkodott.

Apologetikus és morális példagyűjtemények

Az exemplum-katekizmusok és a példatörténetekkel bővített katekizmusok terjedelmi szempontok alapján nehezen oszthatók különböző könyvkategóriákba.¹⁵ Ugyanígy nem vonható éles határ a csupán exemplumokból álló és az exemplumokkal illusztrált apologetikus, hitvitázó traktátusok között, hasonlóan azokhoz a prédikáció gyűjteményekhez, amelyek gyakran és részletesen idéznek példázatokot, amelyek használatát mutatók és lapszéli megjegyzések könnyítik meg. Az exemplumnak ez a kiemelkedő hangsúlyozása és használata a törtétiaknak szánt igazoló szereppel függ össze. Feladatuk nem csupán a narratív értelmezés, az illusztráció és az érzelmek keltése, hanem az igazság bizonyítása a természetfölötti beavatkozásának tanúsításával. Exemplumként ezért mindenekelőtt megerősítő és büntető

¹⁰Josy BIRSENS, *Manuels de catéchisme, missions de campagne et mentalités populaires dans le duché de Luxembourg aux XVIIe – XVIIIe siècles*. Luxembourg, 1990. 89.

¹¹RMK I. 312.

¹²RMK I. 387., 277–280. – Vö. SZENTIVÁNYI Dezső, *Canisius Szent Péter katekizmus*. Vallási népkönyv. Bp., 1944. 55–56.

¹³RMK I. 453a., RMK I. 472., 672–677.

¹⁴RMK I. 472., 720–721. – Vö. RMKT XVII/7. 418. – BALÁZS Mihály – FRICSY Ádám – LUKÁCS László – MONOK István, *Erdélyi és hódoltsági missziók*. I/1. 1609–1616., I/2. 1617–1625. Szeged, 1990. 81–109.

¹⁵Wolfgang BRÜCKNER *Exempelsammlungen*. 3. *Nachmittellalterliche katholische Exempelsammlungen*. In *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 4. (1983.) 609–626. Itt: 614.

csodák, mirákulumok, figyelemreméltó történeti események és a hit példa értékű cselekedetei szolgálnak. Az ezeknek megfelelő, egymást gyakran átfedő könyvműfajok a példa-katekizmusok mellett az apologetikus és morális példagyűjtemények, traktátusok, prédikációk, csoda-kompendiumok, mirákulumos könyvek, szakrális atlaszok és történet-kalendáriumok.

Az exemplum-katekizmusoknál valamivel korábban jelentek meg a kifejezetten ellenreformációs színezetű történetek különféle speciális gyűjteményei. A sor elején Tilmann Bredembach hitvédelmi szempontok szerint válogatott és szerkesztett, kommentálatlan exemplumgyűjteménye áll (*Collationum sacrarum libri octo*, Köln, 1584). Bredembach a példaanyagot a fejezetekben tematikusan, a hit és az egyház értelmezése körüli vitás kérdések klasszikus területei szerint csoportosította.¹⁶ Ezzel egy időben és ezt megelőzően olyan összeállítások is megjelentek, melyek példaanyagát a transsubstantiatio vitatott kérdésköréhez kapcsolódva ún. ostyá-csodákból, a korporáléval összefüggő mirákulumokból és ehhez hasonló legendás elbeszélésekből állították össze. Ezek közül kiemeljük Johannes Garetius *De vera praesentia corporis Christi in sacramento eucharistiae* (Antwerpen, 1561), Guilelmus a Gent *Exempla illustrum aliquot miraculorum dei beneficio in sacrosancta eucharistia* (Köln, 1584) és Nicola Laghi *I miracoli del santissimo sacramento* (Velence, 1597) c. művét.

Az erkölcsi tartalmú példagyűjtemények csoportjába tartozik Vásárhelyi Gergely *Világ kezdetitől fogva josagos es gonosz czelekedeteknek példáinak summái* (Kassa, 1623) c. munkája.¹⁷ Ez az ajánlás szerint „föembereknek, egyházi rendeknek, tisztviselőknek, polgároknak, közrendeknek” egyaránt szánt példatár közel négyezer bibliai, antik és középkori elbeszélést tartalmaz. A csonkán fennmaradt mű két könyvre, ezen belül 93 és 46 részre, s témák szerint kisebb fejezetekre van osztva. Az összeállítás mintája Guillelmus Peraldus (Guillaume Peraud) 13. századi domonkos szerzetes, lyoni érsek *Exempla (Summa) virtutum et vitiorum* c. bibliai példagyűjteménye.¹⁸ Peraldus műve egészen a 17. század közepéig az egyik legnépszerűbb erkölcsi példatárnak számított: kéziratok másolatai után 1473-as első, bázeli kiadásától kezdve az 1660-as évekig a legkülönbélebb helyeken, különféle címváltozatokkal számos kiadásban újra és újra megjelentették.¹⁹ Vásárhelyi munkája csupán távolról emlékeztet mintájára: Peraldus összeállítása ugyanis két részre osztva tíz, illetve kilenc traktátusból áll, ezeken belül további tematikus csoportok találhatók. A szerkezeti átalakítás mellett Vásárhelyi tartalmilag is jelentősen kibővítette Peraldus anyagát olvasmányából és saját tapasztalatából. Az elbeszélések témaköre rendkívül változatos: az ókori, középkori és kora újkori (benne a magyar) történelem eseményeit épp úgy felöleli, mint az ördöggel, a holtak megjelenésével és a tisztítótűzben szenvedő lelkekkel kapcsolatos történeteket, a szentek legendáit, látomásokat stb. Egy-egy témakörön belül a

¹⁶ Wolfgang BRÜCKNER, *Geistliche Erzählliteratur der Gegenreformation im Rheinland*. In *Rheinische Vierteljahresblätter*, 40 (1976.), 150–169. Itt: 164–165. — Wolfgang BRÜCKNER, *Bredembach, Tilmann*. In *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 2. (1978.) 764–766.

¹⁷ RMK I. 528.

¹⁸ JENEI Ferenc, *Vásárhelyi Gergely Kempis-fordítása*. ItK 1961. 594–598. Itt: 598.

¹⁹ J.-T. WELTER, *L'Exemplum dans la littérature religieuse et didactique du moyen âge*. Paris — Toulouse, 1927. 166–168. — Morton W. BLOOMFIELD — Bertrand-Georges GUYOT — Donald R. HOWARD — Thyra B. KABALO, *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500 A. D. Including a Section of Incipits of Works on the Pater Noster*. Cambridge, Mass., 1979. nr. 1628. — Richard NEWHAUSER, *Latin Texts with Material on the Virtues and Vices in Manuscripts in Hungary: Catalogue I–II*. In *Manuscripta*, XXXI (1987.), 102–115., XXXIII (1989.), 3–14. Itt: I. 108–109., 112. — Michael CHESNUTT, *Exempelsammlungen*. 1. *Exempelsammlungen im Mittelalter*. In *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 4. (1983.) 593–604. Itt: 594. — SAJÓ Géza — SOLTÉSZ Erzsébet, *Catalogus incunabulorum quae in Bibliothecis publicis Hungariae asseratur*. Vol. 1. Bp., 1970. 486–488.

bibliai példák után a profán történelem eseményei következnek változó hosszúságú előadásban. Az idézeteket, példákat kommentár nélkül közli, mintegy azok adják a téma kifejtését. Gyakran alkalmaz párbeszédet az elbeszélésekben. Szívesen idézett narratív forrásai például Plinius, Plutarchos, Szt. Gergely *Dialogusa*, Surlius, Delrius, Aeneas Silvius, a különböző rendtörténeti munkák és szentéletrajzok. A forrásmegjelölés a szöveg után vagy a lapszálon található, néha azonban hiányzik. A gyűjtemény használatát kézikönyvként betűrendes tartalomjegyzék könnyíti meg.

4 Az elbeszélő Mária-irodalom könyvtípusai

A Mária-legendák és -miráculumok gyűjteményének középkori hagyománya a 16. század végi előzmények után csak a 17. században éled újjá, részben a jezsuiták Mária-kongregációihoz kapcsolódó új könyvműfajokban.²⁰ Silvano Razzi kamalduli szerzetes a 16. század végén többször kiadott, *Miracola Della Gloriosa Vergine Maria Nostra Signora* c. munkájában például három könyvre osztva ötven-ötven Mária-legendát közöl, ami elsőrendű forrásanyagot jelentett a katechetikai és építő célzatú elbeszélés kompendiumok összeállítóinak. További korai példák Johannes Bonifatius *De Divae Virginis Mariae vita et miraculis libri quinque* (Párizs, 1605; Köln, 1610 és 1628) prédikációban való felhasználásra és magánolvasmányként egyaránt ajánlva; Pietro Antonio Spinelli *Maria Deipara Thronus Dei* (először részleteiben Nápoly és Róma, 1585, 1613, majd olaszból fordítva Köln 1618–1619), benne az „Exemplorum et miraculorum Deiparae” c. elbeszélő résszel; továbbá Benedictus Gononus *Chronicon SS. Deiparae Virginis Mariae* (Lyon, 1637), melynek három része közül az első a „Vita et miracula Deiparae” címet viseli.

A jezsuita moráleteológus, Tommaso Auriemma *Affetti scambievoli tra la Vergine Santissima e i suoi divoti* (Nápoly, 1657) c. munkája a gyakorlati Mária-tisztelet áttekintése. Hatvan fejezetre osztva több száz példautalást és többnyire röviden elbeszélte történetet tartalmaz Máriáról szombati napokra a Mária-kongregációk tagjai számára, Mária „szolgálatának” témái és formái szerint csoportosítva.²¹ Még terjedelmesebb és kézikönyvszerűbb felépítésű két olasz jezsuita, Giovanni Rho és Carolo Bovio egy-egy műve (*Sabati del Giesu di Roma overo Esempi della Madonna*, Róma, 1655, illetve *Esempi e Miracoli della Santissima Vergine Maria Madre di Dio*, Róma, 1672) száz-tíz, illetve kétszáz elbeszéléssel, melyeket eredetileg szombatonként élő szóval elő is adtak. Ugyanide tartozik a jezsuita Christophoro de Vega *Theologia Mariana* (Lyon, 1653 és 1671), valamint az ugyancsak jezsuita, német–spanyol származású Eusebio Nieremberg *Trophaea Mariana Exquisitissimis Sanctorum Patrum sententiis, rarissimis historiis, selectissimis moralis Doctrinae praeceptis ac per eius simulcra perpetratis miraculis* (Antwerpen, 1658) c. mariológiai munkája. Az utóbbiban a kor teljes retorikai érvanyaga felvonul, melyhez a kegyképcsodák mint az igazság tárgyiasult bizonyítékai kapcsolódnak.

Ebbe a sorba illeszkedik Kopcsányi Márton könyve, *A bodog Szűz Maria élete* (Bécs, 1631).²² A mű fő része Mária hét ünnepére egy-egy verses és prózai elmélkedést, imádságot és egy vagy két (összesen tizenhárom) prédikációt közöl. A 2–6. részben további elmélkedések és imádságszövegek találhatóak Mária hét örömeről és hét fájdalmaról, tizenkét csillagú koronájáról, segítségülhívásáról, valamint nevének és a rózsafüzérnek magyarázatáról. A jellegzetesen enciklopédikus mű az első közép-

²⁰ BRÜCKNER, *Erzählende Kurzprosa* (3. jegyzet)

²¹ Günther SWITEK, *Auriemma, Thomas SJ.* In *Marienlexikon*. Bd. 1. (1988.) 301.

²² RMK I. 596. – Vö. RMKT XVII/7. 434–437.

kor utáni magyar nyelvű prédikáció-, imádság- és elmélkedés-gyűjtemény, amely kizárólag Mária tiszteletét szolgálja. A ferences harmadrend világi asszonyai számára készített összeállítás felépítése a ferences mariale-típusú prédikáció gyűjtemények szerkezetét követi. Tartalmát tekintve az apokrif források és a későközépkori Mária-irodalom fő motívumait közvetíti, de protestáns szerzőket is idéz, s egyben a 17. század első harmadában formálódó Regnum Marianum és Patrona Hungariae eszmékör egyik alapvetése. Az elbeszélő vonatkozásokat Kopcsányi szorosan beleépíti a beszédek szövegébe. Mária életét apró mozzanatokra bontja s azokhoz fűzi az elmélkedést. Az epikus elemek, példák sokszor nehezen választhatók szét legfontosabb stilisztikai eszköztől, a hasonlattól, mivel a kettőt gyakran azonos szerepkörben alkalmazza.²³ A felhasználás egyik lehetősége, amikor egy morális elv vagy hittétel után azt alátámasztó és megjelenítő példák sora következik. A másik esetben az eljárás fordított: előbb elmondja a példákat, hasonlatokat, s ezután vonja le a tanulságot. Jellemző vonás a példák, hasonlatok burjánzása, a hasonlító és a hasonlított közti részlet-párhuzamok kibontása. Stílusa aprólékos, magyarázó jellegű, s csak ritkán iktat be hosszabb elbeszélő részeket.

A Mária-kegyképek tiszteletének irodalmi megnyilvánulása a búcsújáráshelyek legendáinak összegyűjtése a Mária-atlaszok, a mirákulumos könyvek és a lelki záródoklatok formájában.²⁴ Ezekre itt épp úgy csak utalunk, mint a szentéletrajzokra, amelyek ugyancsak bőséges anyagot kínáltak a példaanyag új szempontok szerinti válogatására és rendszerezésére. Ezek tulajdonképpen exemplummá válása a szentek követésre méltó cselekedetei alapján történt, s így jöttek létre az oltáriszentség- és Mária-tisztelek, az alamizsnálkodók, a szent szolgálók stb. példáinak tematikus gyűjteményei.

Az egyháztörténeti művek példaanyaga

Nagyszámú exemplum található az egyháztörténeti irodalom műveiben. Ezekben a történelem által „hitelesített” példát bizonyítékként használják és részletesen dokumentálják. Így a speciális gyűjtemények kompilátorai mindenekelőtt Caesar Baronius és Laurentius Surius annak idején újnak és kritikainak számító műveiből merítettek bőséges példaanyagot. Baronius rendtársa, az oratoriánus Tommaso Bozio 1592–1593-ban Kölnben két kötetben adta ki *De signis ecclesiae Dei libri XXIII* c. apologetikus kompilációját a dogmatika kérdéseire kapcsolódó számos bizonyító exemplummal, jórészt a középkori példairodalomból válogatva. Ehhez hasonló gyűjtemény Jodocus Coccius jülich-i kanonok kétkötetes munkája, a *Thesaurus catholicus* (Köln, 1600–1601). Ezekből merített aztán például Laurentius Beyerlinck antwerpeni kanonok Conrad Lycosthenes Theodor Zwinger által sajtó alá rendezett, *Theatrum vitae humanae* (Basel, 1565) c. humanista enciklopédiája katolikus szempontú átdolgozásánál (*Magnum theatrum vitae humanae*, Köln, 1631).²⁵ Jórészt a Bollandisták 1643-ban megindított *Acta Sanctorum*ának *Index moralis*ából merítette forrásanyagát az olasz theatinus szerzetes, Giovanni Bonifazio Bagatta, aki 1680-ban Velencében adta ki az

²³ ALEXA Károly, *Kopcsányi Márton prózája*. ItK 1971. 601–606. Itt 605.

²⁴ Hermann BACH, *Mirakelbücher bayerischer Wallfahrtsorte*. (Untersuchung ihrer literarischer Form und ihrer Stellung innerhalb der Literatur der Zeit). Diss. München, 1963. — BRÜCKNER, *Erzählende Kurzprosa* (3. jegyzet) — TÜSKÉS GÁBOR — KNAPP ÉVA, *Egy feltáratlan forráscsoport: barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáráshelyekről*. ItK LXXXIX (1985.) 1. 90–100.

²⁵ Wolfgang BRÜCKNER, *Beyerlinck, Laurentius*. In *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 2. (1977.) 279–281.

Isten munkálkodását példázó és az igaz hitet tanúsító különféle csodajelek kézikönyvét *Admiranda orbis christiani* címen.²⁶

A már említett Valentin Leucht ennek a latin nyelvű tudományos irodalomnak a feldolgozását és szélesebb rétegek számára történő hozzáférhetővé tételét is szorgalmazta.²⁷ Leucht Bredenbach korábban bemutatott művének fejezeteit önálló kötetekben németre fordítva adta ki, miközben jelentős mértékben kiegészítette, aktualizálta és átszerkesztette az anyagot. A kötetek 1590-től kezdve a *Speculum historicum miraculorum* jellemző középkori cím alatt Mainzban jelentek meg több kiadásban: *Wunder zum Sakrament* (1590), *Wunder zu den christlichen Bildnissen* (1591), *Wunderbare Gesichter und Erscheinungen* (1597), *Mirakel der Freigebigkeit* (1598), *Historischer Spiegel denkwürdiger Schlachten und wunderbarer Siege* (1598). Leucht kiadásról kiadásra tovább bővítette az anyagot és három traktátussal kiegészítve egy nyolcrészes vaskos fóliásban foglalta össze: *Viridarium regium illustrium miraculorum et historiarum. Dass ist, Königlicher Lustgart, Darin die aller vortrefflichsten Miraculn und Historien* (Mainz, 1614). A mű a 17. század végéig még három kiadást ért meg, gyakran hivatkoznak rá, s például Martin von Cochemre különösen nagy hatást gyakorolt.

6.

Traktátus- és prédikáció irodalom

Az exemplumban bővelkedő traktátus- és prédikáció irodalomból csupán néhány művet emelünk ki, melyek egy része jellemző módon ismét jezsuitákhoz kapcsolódik. A humanista műveltségű Martinus Delrius *Disquisitiones magicarum libri sex* (Leuven, 1599–1600) c., számos kiadást megért kánonjogi műve a 17. században a legtöbbet idézett boszorkánytraktátus, melynek 265 példatörténete az előadottak alátámasztására szolgál.²⁸ A jezsuita Georg Stengel *Opus de iudiciis divinis, quae Deus in hoc mundo exercet* (Ingolstadt, 1651) c. fő művében már korábban kiadott aszketikus traktátusait foglalta össze a tanuló ifjúság számára, narratív útmutatásokkal a gyakorlati vallásossághoz.²⁹ Összesen mintegy ezeröttszáz példatörténetet tartalmaz pontos hivatkozással. Ezt megelőzően Stengel kiadott egy tiszta exemplumgyűjteményt is *Exemplorum libri tres* (Ingolstadt, 1650) címmel. Az *Opus de iudiciis divinis*ben a példáknek alapvetően kettős feladata van: hatás elérése és követésre ösztönzés. Ennek megfelelően a történetek kiválasztásának kritériuma nem a történeti hitelesség, hanem az értéktudat közvetítésének képessége. A példák a traktátusokban a teológiai mondanivaló összefüggésében állnak. Az exemplum végső célja mindig egy erkölcsi tétel alátámasztása, amely az olvasónak meghatározott cselekvést sugall és kötelező erejű elhatározást követel tőle. Az eljárás módja alapja az a felfogás, amely a történelmet üdvtörténetként³⁰ és egyben az életre tanító egyetlen nagy példagyűjteményként értelmezi.³¹ Pédátörténeteit Stengel eredetiben olvasott művekből és másod-

²⁶ Rudolf SCHENDA, *Bagatta, Giovanni Bonifazio*. In *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 1. (1977.) 1141–1143.

²⁷ BRÜCKNER, *Der kaiserliche Bücherkomissar*. (3. jegyzet)

²⁸ Edda FISCHER, *Die „Disquisitionum libri sex“ von Martin Delrio als gegenreformatorische Exempel-Quelle*. Diss. Frankfurt/M., 1975.

²⁹ Alois SCHNEIDER, *Narrative Anleitungen zur Praxis pietatis im Barock. Dargelegt am Exempelgebrauch in den „Iudicia Divina“ des Jesuiten Georg Stengel (1684–1651). Mit einem Exempelkatalog*. I–II. Würzburg, 1982. 116–188.

³⁰ Karl RAHNER, *Weltgeschichte und Heilsgeschichte*. In Uö., *Schriften zur Theologie*. Bd. 5: *Neuere Schriften*. Einsiedeln – Zürich – Köln, 1964². 115–135.

³¹ Rüdiger LANDFESTER, *Historia Magistra Vitae. Untersuchungen zur humanistischen Geschichtstheorie des 14. bis 16. Jahrhunderts*. Genf, 1972.

kézből egyaránt merítette. Fő másodlagos forrásai Laurentius Beyerlinck és Antoine d'Averoult korábban említett egy-egy műve. Az idézett forrásanyagban a mintegy 350 művet jelentő 285 szerző 15 százaléka jezsuita, akik elsősorban hagiográfiai, aszketikus és rendtörténeti művekkel vannak képviselve.

A példatörténetek típusai Stengelnél rendkívül sokfélék: csodaelbeszélések, házassággal kapcsolatos trufák, pogány filozófusok apoftegmai, vértanú történetek, fabulák, történeti eseményekről szóló híradások, ördögbeszélések stb. Legfontosabb szerepük az isteni ítélet (előrelátás) jelenvalóságának bizonyítása a világban és az egyes ember életében egyaránt. A traktátusok formai és tartalmi nyitottságának megfelelően a példák nagyfokú affinitása: ugyanaz a történet különböző szövegösszefüggésben is előfordul. A pogány antikvitásból származó vagy vallási vonatkozás nélküli profán témákat tárgyaló történetek (un. *exempla externa*) alátámasztják az egyházi, vallási szférát nem érintő megállapításokat, verbalizálják az általánosan érvényes morális tételeket és fokozzák a vallási tartalmú példák (ún. *exempla interna*) tanúsító erejét.

Az exemplumok alkalmazásának módját vizsgálva a példák egy részén kimutatható a reduktív törekvés a feltétlenül szükséges narratív elemekre, legkisebb magra (ún. *Minimalform*). Ennek csupán az a feladata, hogy utaljon az eseményre, amely példaszerűen tanúsítja a megelőző állítás hitelességét. Az ilyen exemplum csupán regesztaszerűen jelzi az eseményt, megnevez valamit, ami aztán történeti tényként igazolható. Ugyanitt megfigyelhető több rövid történet összekapcsolása az állítások hitelességének fokozása érdekében. Ezzel párhuzamosan jelen van a törekvés a rövid tudósítások kibővítésére, a narratív szerkezet érvényesítésére. A példák alkalmazásának harmadik módja az, amikor Stengel bemutatja a történet lefolyásának fontosabb állomásait, a cselekvés motívumait és következményeit. Ezzel megnyílik a lehetőség olyan magatartásformák ábrázolására, amelyekből a mindenkori olvasó saját életkörülményei között érvényes tanulságok is levonhatók. Nem ritka a különböző részletességű, a csupán bizonyító szerepű és az ezen túlmenően didaktikus tartalmakat is közvetítő példák összekapcsolása. Néhány történet feszültségét és ezzel együtt hatását tartalmi és motívikus szélsőségek, illetve a dramatizálási törekvések növelik. A példák tematikus vonatkozási pontja legtöbbször bibliai idézet, az érvelés innen indul és a példák felsorakoztatása után ide tér vissza. A példa és a bibliai idézet szoros összekapcsolása révén a történet gyakran a szentírás applikációjaként, illusztrációjaként vagy értelmezéseként jelenik meg, s narratív teológiaként, narratív etikaként funkcionál.³²

Stengel rendtársa, Benignus Kybler 16 éven át templomi és társulati szónokként működött Augsburgban.³³ *Wunder-Spiegel Oder Göttliche Wunderwerck* c. háromkötetes posztumusz művét 1678-ban kezdték megjelentetni Münchenben (II–III. kötet: 1682). A traktátusgyűjtemény összesen csaknem kilencszáz exemplumot tartalmaz, gyakorlati használatát négy mutató segíti. Szerzője nemcsak prédikációs segédletnek, hanem házi olvasmányoknak is szánta. A traktátusok hosszúsága és felépítése egyaránt különböző. Elöl általában egy-egy bibliai idézet áll, melyhez értelmezés kapcsolódik. Ezt követi az ún. antitézis, amihez erkölcsi tanítás járul. Közben hosszabb, allegorikus jellegű elmélkedések olvashatók. Ez a séma egy traktátuson belül többször is megismétlődhet. Az első kötet első traktátusát Kybler színjáték for-

³² Wolfgang BRÜCKNER, „Narratistik“. *Versuch einer Kenntnisnahme theologischer Erzählforschung*. In *Fabula*, 20 (1979.), 18–33.

³³ Renate VOLLMEK, *Die Exempel im „Wunderspiegel“ des P. Benignus Kybler S. J. von 1678*. Würzburg, 1989. 13–15.

mában írta. A példák a traktátusok különböző részeihez kapcsolódnak, szerepük a bizonyítás mellett a figyelem ébrentartása, az élénkítés.

A magyar nyelvű katolikus prédikáció irodalom elbeszélésanyaga a 16–17. században kevésbé feltárt, mint a protestáns prédikációk példázatai ugyanebben az időszakban. A narratív elemek alkalmazásában kiemelkedő három prédikáció szerzője (Telegdi Miklós, Káldi György, Pázmány Péter) közül csupán Pázmány beszédeiről készült olyan áttekintés, melyben az elbeszélő példák megfelelő hangsúlyt kapnak.³⁴ Telegdi Miklós pécsi püspök háromkötetes műve (*Az evangéliumoknak ... magyarázattya*, Bécs–Nagyszombat, 1577–1580) az első önálló magyar nyelvű katolikus beszédgyűjtemény.³⁵ Minden prédikáció elején evangéliumi részlet, majd ennek rövid összefoglalása áll, ezt követi a téma megnevezése és három részre tagolt kifejtése. Az erkölcsi fejtegetések a hittani magyarázatok függvényei, s a példákat, idézeteket a szerző egy-egy hittétel kifejtése keretében bizonyító anyagként használja.³⁶ A jezsuita Káldi György több évtizedes szónoki tevékenység eredményeként hozta létre kétkötetes beszédgyűjteményét (*Az innepekre-valo predikatziok, Az vasarnapokra-valo predikatziok*, mindkettő Pozsony, 1631).³⁷ A beszédek az erkölcsstanító szándék mellett a polemikus hang, laza kompozíció, mellérendelt-felsoroló szerkesztésmód jellemzi.³⁸ Itt is a példák bizonyító funkciója áll előtérben.

A példák alkalmazási technikája a beszédekben rendkívül változatos. A kiindulópont lehet egy vagy több bibliai, patrisztikus vagy más idézet, morális tétel és annak rövid értelmezése, egy antik és egy bibliai utalás ütköztetése, utalás a beszéd vagy az ezután következő példák központi témájára, egymondatos aktualizáló bevezetés. Ezekhez az elbeszélés néha közvetlenül, gyakrabban azonban közvetve, a hihetőséget növelő nyelvi eszközök (közbevetett tanulság, a személyes élményre vagy a forrásra való hivatkozás, kérdés, bölcs mondás stb.) révén kapcsolódik. Ezt követi egy vagy több, példászerű cselekvés vagy történet változó részletességű előadása, amit hosszabb-rövidebb tanulság, alkalmazás, figyelmeztetés, összegző értelmezés zár le. Az idézett történet és a mondanivaló közti kapcsolatot gyakran külsőleg párhuzamokon alapuló, önkényes allegorizálás teremti meg. Más alkalommal több, különböző forrásból merített példa áll egymás után, s az is előfordul, hogy a részletes elbeszélést tekintélyi utalás helyettesíti. A hosszabban elbeszélte történetekben gyakoriak a párbeszéddek. Káldi példáinak forrásanyaga ugyancsak változatos: az antik történetírók, egyházatyák, középkori egyházi írók, rendtörténetek mellett gyakran idéz Delrius, Bzovius, Surius, Blossius és más 16–17. századi szerzők műveiből. A prédikációk témáinak „Laistrom”-ában az elbeszélő motívumok is helyet kaptak; az összeállítás elsősorban kézikönyvként volt használható.

Pázmány Péter hatalmas prédikáció gyűjteményét (*A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapra és egynehány innepekre rendelt evangéliumokrul predikációk*, Pozsony, 1636) világiaknak olvasásra, felolvasásra és prédikációs segédkönyvként a papságnak egyaránt szánta.³⁹ A szépróza elemek közül Pázmány különleges jelentőséget tulajdonít az elbeszélő jellegű példák, rövid történeteknek, anekdotikus betéteknek. Forrásai között első helyen állnak az ókori auktorok, valamint a patrisztikus kor és a reneszánsz szerzői, míg középkori és jezsuita szerzőkre jóval kisebb arányban hivatkozik.⁴⁰ Viszonylag nagy számban találhatók nála nemzetkö-

³⁴ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világlkép. Pázmány Péter prédikációi*. Bp., 1979.

³⁵ RMK I. 122., 145., 176.

³⁶ BITSKEY, i. m. (34. jegyzet) 17–22.

³⁷ RMK I. 601., 602.

³⁸ BITSKEY, i. m. (34. jegyzet) 22–29.

³⁹ RMK I. 663.

⁴⁰ BITSKEY, i. m. (34. jegyzet) 100–102.

zileg elterjedt elbeszéléstípusok és prédikációs mesék változatai.⁴¹ Az elbeszélő és más példák beszédbe illesztésénél gondosan ügyel azok aktualitására. A részletesen elmondott történetek mellett gyakran találkozunk nála tematikus azonosságra épülő példaláncokkal és rövid, a lényegét megragadó említésekkel, utalásokkal. A bibliai példákat és a profán történelemből merített elbeszéléseket váltakozva alkalmazza. Pázmány exemplumhasználatát a mértékletesség, a lényeg tömör megragadása, az erkölcsi tanulság egyértelműsége, tudatos és logikus szerkesztés, kiszámítottság jellemzi. Az alapvetően pedagógiai, didaktikai fogantatás mögött a gyönyörködte-
tés igénye is meghúzódik. Gyakran alkalmazott eszköze a fokozás, több különböző történet összekapcsolása a feszültség növelése érdekében. Az epikus betoldások fontos feladata a mondanivaló illusztrálása, alátámasztása, melynek érdekében kuriózumok, extrém történetek idézésétől sem riad vissza.⁴² A hosszabb történetet többször erkölcsi tanulsággal, értelmező idézettel szakítja meg. A rövidebb példákat gyakran erkölcsi tanácsok sorozatába illeszti, vagy hosszabb morális eszmefuttatás alátámasztására, befejezésként idézi. Az is előfordul, hogy a különböző példák ugyanazt a témát más-más oldalról világítják meg. Káldival szemben Pázmány törekszik a történetek külsődleges szimbolikáján nyugvó értelmezések belsővé tételére. A szűkebb értelemben vett exemplum és a prédikációs mese párhuzamos használata és alkalmi összekapcsolása azt eredményezi, hogy a sajátos funkciók közti határok elmosódnak, s a bizonyítást, szemléletességet, a cselekedetek és azok mintáinak bemutatását, az előírást, az elmélkedést, a tudósítást és a felismerést egyaránt szolgálják.

Vitairatok

A 16. század második fele magyar nyelvű katolikus hitvita irodalmának elbeszélő vonatkozásait Telegdi Miklós és Monoszló András példáján vizsgáljuk. Telegdi Feleletében (Nagyszombat, 1580) a bibliai és más idézetek vannak túlsúlyban, saját tapasztalából vagy más forrásokból vett példák nem szerepelnek. Előfordul azonban, hogy kiválaszt egyet „Bornemissza fabulái” közül, azt polemikus éllel összegezi és az érvelésben vitapartnere ellen fordítja. Így jár el például a jócselekedet Isten általi jutalmazásának bizonyítása kapcsán előhozott Bornemissza-féle történettel, amely egy parasztnak egy répáért adott száz forintról, illetve a Mátyás király által tál káposztás húsért adományozott tíz kőváról szól. A történet lényegének elmondása után Telegdi cáfolja az elbeszéléshez fűzött Bornemissza-féle értelmezést, mondván: „nem illik ide sem a répa, sem a káposztás hús”.⁴³ Telegdi tartózkodását a példától ebben az esetben Bornemissza Telegdi posztilláit és bennük a példák gyakori alkalmazását ért bírálatával magyarázhatjuk.

Más utat választ Telegdi az ellenfelei vádját 24 pontban visszautasító vitairatában (*Egy néhány jeles okai, mellyekért ... nem veheti ... Luther Martonnac ... tudomannyat*, Nagyszombat, 1581). Mondandója alátámasztására egyrészt részletesen felidéri a reformáció korai történetének némely eseményét. Forrásai többnyire neves protestáns szerzők, mint például Johannes Mathesius,⁴⁴ akinek prédikációi számos Luther-monda elterjedésének váltak kiindulópontjává.⁴⁵ De ugyanígy idézi a Luther-

⁴¹ TIMÁR Kálmán, *Párhuzamok a Gesta Romanorum történeteihöz*. Ethnographia, 22 (1911.), 250–251.

– SCHRAM Ferenc, *Népköltészeti töredékek a XVI–XVIII. századból*. Ethnographia, 74 (1963.), 548–564.

⁴² BITSKEY, i. m. (34. jegyzet) 141–142.

⁴³ RMNy 476. 152–153.

⁴⁴ RMNy 496. F5.

⁴⁵ BRÜCKNER, *Volkserzählung* (1. jegyzet) 776–777., 840.

követőből katolikussá lett Sebastian Flascht,⁴⁶ akinek áttérését igazoló Luther-ellenes traktátusa Telegdi műve előtt három évvel jelent meg Ingolstadtban,⁴⁷ s aki áttérésének egyik okát a protestáns prédikátorok feleségcserejének Telegdi által is részletesen taglalt szokásában jelölte meg. Ugyanebben az összefüggésben megtalálható Telegdi példáinak másik fő típusa, az általa hallott „históriák” leírása. Ezekben – mintegy az előadottak hitelességének fokozására – külön súlyt helyez a történet megismerési körülményeinek bemutatására és az informátorokat is megnevezi.⁴⁸ A példák további típusait mutatja az egy-egy állításhoz fűzött tekintélyi hivatkozások sorozata, a jellemzőnek vélt esetek felsorolása és a konkrét történeti események rövid említése.

Monoszlóy András első vitáirátában, melyben Telegdi előbb említett művét veszi védelmébe (*Apologia. A közönseges keresztien hit agazatinac ... oltalma*, Nagyszombat, 1588), az érvek és ellenérvek rendszerében a példákat csupán utalások, említések, idézetek és ún. „bizonyosságok” adják.⁴⁹ Ezek egy részét részletesen kifejtve megtalálhatjuk Monoszlóy három további apologetikus munkájában. A képek tisztelétéről szólva (*De cultu imaginum. Az idővssegre intő kepeknek tisztelétiről való igaz tudomány*, Nagyszombat, 1589) „A képek csinálásának kezdeti” c. fejezetben hosszabb „históriákat”, „csuda lett dolgokat” közöl konkrét ábrázolásokról.⁵⁰ Ugyanígy a szentek tisztelete kapcsán (*De invocatione et veneratione sanctorum. Az szenteknek hozanc való segetsegekrül*, Nagyszombat, 1589) nemcsak a mű befejező, a szentek közbenjárását bizonyító részében halmozza egymásra a mirákulumok, csodás történetek elbeszéléseit, hanem ezt megelőzően is gyakran idézi a szentírás, az atyák, a zsinatok stb. példáit, históriáit.⁵¹ A kegyelemről és a szabad akaratról írt vitáirátában (*De gratia ... Az Isten malasztyarol, az szabad akaratrol es az Istenec akaratyarol való tudomány*, Nagyszombat, 1600) a téma elméleti tárgyalása miatt elbeszélő történetek nincsenek, a bizonyító példaanyag az idézetekre és hivatkozásokra korlátozódik.⁵² Mindez mutatja a példák különféle típusait és szigorúan az érvelési kontextusnak alárendelt bizonyító funkcióját a vitáirátokban.

Egyetemi disszertációk

Ennek a több felekezetet átfogó, alig kiaknázott forráscsoportnak a szerepeltetését a katolikus áhítati irodalom kontextusában az indokolja, hogy a vallásos irodalomhoz hasonlóan a 17–18. századi egyetemi disszertációk is nagy számban tartalmaznak példákat, amelyek egy része tartalmilag azonos a vallásos irodalomban szereplő elbeszélő történetekkel. A mágia, démonológia, kuriozitás, superstitio témakörében készült teológiai, jogi, bölcsészeti és természettudományos disszertációk történeti és más példaanyaga nemcsak a barokk kori történelemfelfogás alakulására vet fényt, hanem egy adott tudásanyag közvetítési módjára és a példaelbeszélések új funkcionális összefüggésére is felhívja a figyelmet. A forrásanyag jelentőségét a történeti elbeszéléskutatás számára jelzi, hogy például Jacob és Wilhelm Grimm mondagyűjteményének forrásai között egyetemi disszertációk és azok forrásai egyaránt szerepel-

⁴⁶ RMNy 496. C6.

⁴⁷ BRÜCKNER, *Volkserzählung* (1. jegyzet) 283–284. Anm. 122.

⁴⁸ Így pl. RMNy 496. C6–7.

⁴⁹ RMNy 620.

⁵⁰ RMNy 632. 200–274.

⁵¹ RMNy 633. 479–543.

⁵² RMNy 868.

nek.⁵³ A narratív vonatkozásokat a kiadványtípus szeriális jellege miatt egyes művek említése nélkül Christoph Daxelmüller vizsgálataira támaszkodva összegezzük.⁵⁴

A jezsuita oktatási rendszerben 1599-ben bevezetett *Ratio studiorum* a Melancthon által kezdeményezett egyetemi reformmal szemben sokáig megakadályozta a történelmi tananyag önállósulását, s azt jórészt csupán az antik auktorok olvasásának és a retorikai imitatio segédeszközeként értelmezte. A 17. század első felének egyetemi értekezéseiben a történelem elsősorban a múlttól való tudás közvetítési módszereként jelenik meg. Ez a módszer alapvetően összehasonlító jellegű volt, a tipológia és az etimológia elvén nyugodott, s minden dolog gyökerét a bibliában és a klasszikus antikvitásban vélte felfedezni. A disszertációk példaanyagát a szerzők túlnyomórészt kézikönyvekből merítették (pl. Jean Bodin, Johann Weier, Martinus Delrius, Rudolphus Hospinianus), s meghatározott szempontok szerint kivonatolva állították össze.⁵⁵

Ez a sajátos modus excerpendi azt eredményezte, hogy ugyanaz a példa különböző intellektuális szinteken, más-más kontextusban is előfordul. Eközben az elbeszélések mikroelemei eltolódnak, hangsúlyai megváltoznak, míg a tartalom ugyanaz marad. Az irodalmi és stilisztikai forma tehát az azonos tartalom mellett a mindenkori használat, a funkció függvénye. A példák kiválasztásának feltétele a történet valószerűsége, bizonyítóképessége, melyben két fokozat figyelhető meg: (1) megtörtént vagy a szerző által megtörténtnek tekintett esetek, (2) a szerző által tévhitként, „babona”-ként értelmezett esetek, melyeket azonban adott vallási vagy társadalmi csoportok valóságosnak ismernek el. A példák megjelenhetnek tudományos állítást bizonyító vagy tagadó híradás, illetve a tudományos érvelést alátámasztó példaszorozat formájában.⁵⁶ A disszertációk példakezelésén nyomon követhető a folyamat, melynek során a tekintélyi hivatkozások kommentáló továbbadását a 17. század harmadik harmadától fokozatosan kezdi fölváltani a kritikai szemlélet: a topográfiai levéltári források kutatása, párhuzamosan a „csodás” jelenségek fizikai magyarázatának térhódításával.

Naptári szerkezetű kiadványok

A példakompilációk kedvelt rendező elve a kalendárium-szerkezet: a történetek és minden egyéb tudnivaló hozzárendelése az év meghatározott napjaihoz. Az ilyen szerkezet mögött egyrészt a pontos hely- és időmegjelöléssel ellátott hiteles forráshivatkozás utáni törekvés húzódik meg. Másrészt mintául szolgált hozzá a szentek kalendáriumai az egyházi év keretében, amit a tridenti zsinat a *Martyrologium Romanum*-ban minden egyházmegye számára kötelezővé tett. Végül nem független ez a szerkesztésmód az officiumok olvasmányaitól sem a szerzetesi imarend gyakorlatában.⁵⁷ A kalendárium beosztás elmékedésügyűteményben való alkalmazásának korai előzménye Petrus Canisius *Institutiones*-ének (Antwerpen, 1568) „Meditationes

⁵³ Christoph DAXELMÜLLER, *Disputationes curiosae. Zum „volkskundlichen” Polyhistorismus an den Universitaeten des 17. und 18. Jahrhunderts.* Würzburg, 1979. 222–249.

⁵⁴ Christoph DAXELMÜLLER, *Bibliographie barocker Dissertationen zu Aberglaube und Brauch.* Teil I–V. In *Jahrbuch für Volkskunde*, N. F. 3 (1980), 194–238., 4 (1981.), 225–243., 5 (1982.), 213–244., 6 (1983.), 230–244., 7 (1984.), 195–240.

⁵⁵ DAXELMÜLLER, *Disputationes* (53. jegyzet) 224–225.

⁵⁶ Christoph DAXELMÜLLER, *Exemplum und Fallbericht. Zur Gewichtung von Erzählstruktur und Kontext religiöser Betspielgeschichten und wissenschaftlichen Diskursmaterien.* In *Jahrbuch für Volkskunde* N. F. 5 (1982.), 149–159. Itt: 155–157.

⁵⁷ BRÜCKNER, *Exempelsammlungen* (15. jegyzet) 617–618.

quotidianaе iuxta ordinem dierum hebdomadae" c. része. A Mária-kongregációk ún. laikus breviáriumait közvetlenül megelőző gyűjtemény a douai egyetem filozófia tanára, a jezsuita Antonius de Balinghem *Ephemeris seu Calendarium Sanctissimae Virginis Genitricis Dei Mariae* (Douai, 1629) c. műve. Ebben az év minden napján egy-egy Mária-tisztelőről olvasható megemlékezés, melyhez megfelelő történeti eseményekre, Mária-ünnepekre, templomokra stb. való utalások kapcsolódnak. Ezek alkalmat adnak különböző „históriák” (kegyhely-legendák és más csodaelbeszélések) rövid, utalásszerű közlésére. A munka második kiadását Georg Colvener, a douai-i egyetem kancellárja jelentette meg *Calendarium Sacratissimae Virginis Mariae Novissimum* (Douai, 1638) címen, melyben azonban alig van elbeszélő anyag, s inkább tudományos kompendiumnak, liturgikus és teológiai történeti anyaggyűjtésnek nevezhető az év napjai szerint elrendezve. A jezsuita Touissant Bridoult *Le Triomphe annuel de Notre Dame ou il est traité chaque jour de l'An des Honeurs que la Vierge a receus du Ciel et de la Terre* (Lille, 1640) c., az év napjaira szóló elmélkedésgyűjteményének középpontjába Máriának a Jézustársaságát védő szerepét állította. A kiadványtípus egyik első, széles körben ható nemzeti nyelvű példája Leonard Mayr neuburgi dékán, a bajorországi ellenreformáció alakja *Mariae Stammen-Buch oder täglicher immerwährender unser Lieben Frauen Calender* c. munkájának Georg Stengel által gondozott kiadása (Dillingen, 1641–1642) három kötetben, amely 1667-ig további három kiadást ért meg. A kalendárium szerkezetű, napi olvasmányként szolgáló népszerű áhítati könyv a Mária-elbeszélések kincsesbányája: több száz egymáshoz kapcsolt történetből áll, melyeket a szerző a kortárs Mária-irodalomból merített.

A naptári szerkezet az alapja Kopcsányi Márton elmélkedés gyűjteményének (*A keresztyéni tökéletes életre intő tiz hétre rendeltetett nyolczuan elmélkedések*, Bécs, 1634).⁵⁸ A mű fő részében tiz hétre, hétfőtől vasárnapig minden egyes napra egy vagy két elmélkedés olvasható Krisztus szenvedéséről és a keresztyén erkölcsről. Az elmélkedések a tiz hét hetven napjának megfelelően hetven fejezetre oszlanak. Az elmélkedések egy részét vers vezeti be, az elmélkedés után minden fejezetben „példák”, „próféciák”, „tanulságok” és „imádság” sorakoznak. A példák itt rövid bibliai idézetek, utalások az eseményre, s a próféciák és a tanulságok is a Bibliából és más szerzőktől származó idézeteket tartalmaznak. Szorosabb értelemben vett elbeszélő anyag az összeállításban nem található.

10. Kongregációs kézikönyvek és ajándékkönyvek

Ide sorolható a Mária-kongregációk kézikönyveinek és ajándékkönyveinek az a csoportja, melyben szerep jut az elbeszélő történeteknek. A műfaj prototípusa Franciscus Costerus holland jezsuita *Libellus sodalitatista* (Köln, 1576), mely a különböző helyen működő kongregációknak számos kiadásban megjelent. Ez az összeállítás öt könyvre, ezen belül változó számú fejezetre tagolódik. Az első könyv a kongregáció tagjaira vonatkozó szabályokat és általános vallási gyakorlatokat, a második a vétkek ellen és az erények megszerzésében segítő eszközöket, a harmadik az utolsó dolgokról szóló tanításokat, a negyedik a szentségek és az egyházi szertartások, az ötödik alapvető imádságok részletes magyarázatát tartalmazza. A kötetet himnuszok, imádságok és könyörgések zárják.⁵⁹ A fejezetek témakörének alárendelt, nagyszámú bibliai, patrisztikus és más idézet lelőhelyét lapszéli hivatkozás jelzi. A szorosabb

⁵⁸ RMK I. 632. — vö. RMKT XVII/7. 437–440.

⁵⁹ Anna CORRETH, *Die ersten Sodalitäten der Jesuiten in Österreich. Geistigkeit und Entwicklung*. In *Jahrbuch für mystische Theologie* II (1965.), 7–65. ltt: 51–64. — A továbbiakhoz vö. KNAFF Éva,

értelemben vett elbeszélő anyag az összeállításban viszonylag ritka, s a történetekre való szűkszavú utalások túlsúlya és az ezekhez kapcsolódó értelmezések, tanulságok sorozata jellemző.

A kongregációs kézikönyvek fejlődésének következő állomását jelzi a lüttichi Mária-kongregáció kézikönyve (*Manuale sodalitatis B. Mariae Virginis*, Milánó, 1601). Az ismeretlen összeállító már a kötet elején felsorolja forrásait, melyek között több elbeszélő forrás, így például Surius, Cantipratanus és két Mária-életrajz is szerepel. A legelső, római Mária-kongregáció (Prima primaria) felállításának, szabályainak, búcsúinak és könyörgéseinek ismertetése után hét fejezetben a regula fejezeteihez kapcsolódva lelkigyakorlatok következnek Mária tiszteletéről, a szodalitás szolgáltatásairól, a bűnbánat és az eukarisztia szentségéről, a vasárnap és a szentek ünnepének megünnepeléséről, a napi áhítatokról, a szentmiséről, a könyörgésekről, valamint a vétkekről és az erényekről. A narratív elemek itt is csupán csíraszerűen, az elmékedések szövegébe illesztett rövid utalások formájában fordulnak elő. A szodalitások életéből vett nagyszámú csodatörténetet tartalmaz Françoise Véron *Manuale Sodalitatis Beatae Mariae Virginis ... Miraculis dictae Sodalitatis illustratum* (Köln, 1614) c. munkája. A kongregációs tagok érnyeinek példáit állítja a középpontba az ingolstadti Mária-kongregáció Kaspar Lechner által összeállított kézikönyve (*Sodalis Parthenius a Mariano Academicorum coetu*, Dillingen, 1628).⁶⁰

A magyarországi Mária-kongregációk legelső kézikönyve a nagyszombati szeplőtelen fogantatás kongregáció számára jelent meg (*Mariale Manuale Sodalitatis Immaculatae B. M. V.*, Pozsony, 1638).⁶¹ Az összeállítás jelentőségét részben az adja, hogy a megjelenés évében a kongregáció előjárója Nádas János volt. Bár a könyv név nélkül jelent meg, nem lehetetlen, hogy Nádasnak nem csupán a mű megjelentetésében, hanem összeállításában is szerepe volt. A kézikönyv a szokásos bevezető részek (szabályok, búcsúk) után két részre oszlik. Az első rész nyolc fejezetben a kongregációs tagok napi áhítatgyakorlatait tartalmazza elmékedéssel, imádsággal, könyörgéssel. A második rész hat fejezetre tagolódik, ezek felépítése hasonló az első rész fejezeteinek szerkezetéhez. A fejezetek témái a szentháromság, Krisztus szenvedésének és Jézus nevének, Máriának, az angyaloknak és szenteknek a tisztelete, valamint a vecsernye végzése és a halálra való előkészület. Az összeállítást a külső, tehát már nem tanuló kongregációs tagokra vonatkozó szabályok egészítik ki. A gyakorlatok elején bibliai idézetek állnak, melyekhez történeti események, példaszzerű cselekedetek említése kapcsolódik. Az imádságok után pontokba szedve további történeti példák következnek rövid magyarázattal. A narratív elem többnyire itt is csak utalásszerű, s a gyakorlati következtetés, tanulság előkészítését szolgálja.

A könyv jelentőségét fokozza, hogy nemcsak a magyarországi Mária-kongregációk ezután kiadott kézikönyveinek volt mintája, hanem közvetlen előképül szolgált a 18. század egyik legnépszerűbb katolikus imádságos könyvének, az *Officium Rákóczi-anum* címen ismert összeállításnak.⁶² Az összekötő kapocs a nagyszombati Mária látogatása kongregáció *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis* (Nagyszombat, 1662) c. kézikönyve, melyet a társulat I. Rákóczi Ferenc fejedelemnek ajánlott.⁶³ Az összeállítás jórészt csupán szerkezetében tér el az előzótől: elől kalendáriumot közöl,

Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban. Kandidátusi értekezés, Bp., 1989.

⁶⁰ Vö. Bernhard DUHR, *Zur Geschichte der Marianischen Kongregationen in Deutschland*. In *Stimmen aus Maria Läch* 78 (1910.), 157–168., 290–307., 377–387. Itt: 378.

⁶¹ RMK II. 529.

⁶² Vö. HOLL Béla, „Jóillatú virágos kertekből egybe szerkesztett ájtatosságoknak gyakorlása...” (Az *Officium Rákóczi-anum* története). In *Vigilia*, 1955/8, 405–411.

⁶³ RMK II. 995a. 1668-as kiadása: RMK II. 1154.

ezt követik hét részben a különböző áhítatgyakorlatok, míg a kongregáció szabályai és búcsúi a könyv végén található. Az első részben Mária és a halottak officiumához a hét bűnbánati zsoltár és a mindenszentek litánia kapcsolódik. A 2–7. részt a kongregációs tagok napi áhítati alkalmaihoz, a bűnbánat és az eukarisztia szentségéhez, Jézus nevéhez, Máriához, a kongregáció védőszentjeihez fűződő és különböző egyéb áhítatgyakorlatok alkotják. A védőszentek száma az előző összeállításához viszonyítva megnőtt, s ebben a fejezetben a többenél nagyobb számban találunk rövid narratív betéteket a különböző szentéletrajzokból. A kiadvány további átalakulásának, utóéletének vizsgálata külön feladat.

A Mária-kongregációk kézikönyveihez hasonló összeállítások születtek a jezsuiták más társulatainak is. Így például a soproni oltáriszentség szodalitás kézikönyve (*Manuale Sodalitatis S. S. Corporis Christi in Collegio S. J. Sopronii*, Bécs, 1642) a szokásos búcsúk, regulák és a társulatba lépéskor mondandó imádság után napi és más alkalmakra szóló áhítatgyakorlatokat tartalmaz könyörgésekkel, olvasmányokkal és figyelmeztetésekkel.⁶⁴ Az elbeszélő történetek, néha több is egymás után, rendszerint a figyelmeztetésekbe és az olvasmányokba vannak beleszöve. A históriák elsődleges feladata a helyes cselekvés bemutatása, az erkölcsi megállapítások szemléletessé tétele és az elmélkedésre ösztönzés.

A kézikönyvek mellett több-kevesebb elbeszélő anyagot tartalmaznak a kongregációk ajándékkönyvei (*strena, xenia*), melyek a tagok másik fontos aszketikus olvasmányait jelentették. Így például a müncheni kisebb Mária-kongregáció több kiadást megért, időközben jelentősen kibővített ajándékkönyve (*Alphabetum Sodalitatis B. Virginis*, München, 1616) az atyák mondásai mellett a szentek életéből vett nagyszámú példatörténetet tartalmaz.⁶⁵ Ide tartozik a jezsuita Franciscus Stanislaus Phoenicius (Fenicki) először Lublinban 1632-ben megjelent műve, mely később a nagyszombati Mária születése kongregáció ajándékkönyveként is napvilágot látott (*Magna Hungariae Domina cum suo mancipio*, Nagyszombat, 1702).⁶⁶ A két részre, ezen belül nyolc-nyolc fejezetre osztott összeállítás Mária tiszteletének történeti példái és a hozzájuk kapcsolt elmélkedések segítségével azt kívánja bemutatni, hogy a történelem folyamán Mária hogyan segítette a hozzá fordulókat. A második rész 5. és 6. fejezetében Mária jótéményeinek és szolgálatának nemzetközi és magyar vonatkozású példái olvashatók. Az összeállítást a nagyszombati kiadásban a kongregáció szabályai és búcsúi egészítik ki, a könyvet tehát kézikönyvként is használhatták.

Összegzés

Ez a vázlatos áttekintés egyrészt megmutatta, hogy az 1640-es évekig a barokk kori katolikus áhítati irodalom elbeszélő elemekkel dolgozó vonulatának nagyjából mindazok a kiadványtípusai, tartalmi és szerkezeti megoldásai kialakultak, amelyek a következő százötven évben meghatározták a könyvtermelést. Az új könyvtípusok száma ezt követően jelentősen nem gyarapszik, gyökeresen új megoldások nem születnek, s a nemzeti nyelvű fordítások és az új kiadások révén a szövegek népszerűsítése lép előtérbe. Az említett főbb forrástípusokon kívül természetesen mások is számításba jöhetnek (pl. tankönyvek, iskolai jegyzetek). Mindegyik típusnak megvannak a maga fejlődési tendenciái, ezeket nem mindig tudtuk kellően érzékelteni.

⁶⁴RMK II. 1585.

⁶⁵Vö. DUHR, i. m. (60. jegyzet) 378–379.

⁶⁶RMK II. 2125.

Másrészt az áttekintés tovább bővítette a példabeszédre mint különböző műfajok gyűjtőmedencéjére vonatkozó kutatások forrásanyagát, valamint az exemplum tartalmára, szerkezetére és használatára vonatkozó ismereteket konkrét szövegösszefüggésekben. Az exemplum formai és funkcionális megváltozását a 16–18. században nálunk eddig elsősorban protestáns szerzőknél és csupán egyetlen műfajban, a prédikációban kutatták.⁶⁷ Az áttekintés rávilágít a későközépkori narratív hagyomány átértékelődésének eddig kevésbé ismert összetevőire és pontosabbá teszi a kora újkori exemplum meghatározását, típusait és alkalmazási lehetőségeit. Figyelembe véve a szakirodalom megállapításait,⁶⁸ a következtetéseket tézisszerűen így összegezhettük:

1. A 16–17. században az exemplum többszörösen beágyazott, másodlagos irodalmi használati forma. Átfogja a legkülönbélebb elbeszélő műfajokat és nem elbeszélő elemeket, nyelvi építőköveket. A modern folklorisztika kategorizációs rendszeréből származó fogalmak (pl. mese, monda, anekdota, legenda) az exemplum meghatározására nem alkalmazhatók. Továbbélésének egyik összetevője, hogy egészen a 18. századig jelentős szerepet játszik a retorika oktatásban.

2. A későközépkori helyzethez viszonyítva fontos tartalmi változás, hogy a bibliai történetek, a történeti események, cselekedetek és a legendás, kitalált történetek egyenrangúan egymás mellett élnek. Az utóbbiak aránya fokozatosan csökken. A nemzetközi motívumok mellett növekvő számban megjelennek a helyi eredetű és a szorosan rendelkező kötődő történetek. Az exemplum által közvetített eszmék körében az üdvösség keresése helyett a morális tanítás lép előtérbe. A szerkezeti átalakulást jelzi a kidolgozás kispikái igényének gyakori elmaradása, a különféle redukált formák nagyarányú térnyerése.

3. Az új használati összefüggésekre utal az exemplum helyének megváltozása a prédikációban, illusztratív szerepe a humanista loci communes elv keretében, továbbá funkcionális összekapcsolódása az idézetekkel és hasonlatokkal. A terjedési lehetőségek megváltozását mutatja a nyomtatott könyv, az új kiadványtípusok folyamatos megjelenése az exemplum hordozók között. Ennek következtében a hangsúly a kollektív befogadról fokozatosan az egyéni befogadásra helyeződik át.⁶⁹

4. Az exemplum nem korlátozódik a homiletikai, vallási-didaktikus és épületes irodalomra, hanem a kifejtést, következtetést segítő anyagként szerepet játszik a jogi, természettudományos szövegekben is, jelezve az exemplum elvilágiasodási folyamatát. Formája összhangban áll annak a szövegnek az intellektuális szintjével, amelyben alkalmazják. A kontextuális szerkezetelemzés megmutatja a példatörténet elemeire bomlását, az elbeszélő szerkezet mikroelemeinek eltolódását, a morális applikáció elmaradását és új értelmezési kapcsolatok keletkezését. A részletes elbeszélés, az elbeszélés-típusok összekapcsolódása, a motívumok kombinációja stb. szükség esetén rövidre szabott elbeszélésre, a morális mondanivalót hordozó szűzsére, a nem-narratív idézetre, irodalmi hivatkozásra redukálódhat. Szerkezete fel-

⁶⁷ NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter kfsértései*. Bp., 1984. — DÖMÖTÖR Ákos, *A példázatok természetrajza a protestáns szentbeszédekben*. In Theologiai Szemle, U. F. 28 (1985.), 15–21. — Uő., *A példázatok fejlődéstendenciái a protestáns ige hirdetésben*. In uo. 326–334. — Uő., *Hondorff-hatások Keresszegi Herman István exemplumaiban*. In Acta Hist. Lit. Hung. XXV (1988.), 15–30. — GYÖRY L. János, *Az exemplumok szerepe Töfesus Mihály zsoldármagyardzataiban*. In Studia. Litteraria, XXVIII (1991.), 79–90.

⁶⁸ Rudolf SCHENDA, *Stand und Aufgaben der Exempla-Forschung*. In Fabula, 10 (1969.), 69–85. — Christoph DAXELMÜLLER, *Zum Beispiel. Eine exemplarische Bibliographie*. Teil I–II. In Jahrbuch für Volkskunde N. F. 13 (1990.), 218–244., 14 (1991.). — GYENIS Vilmos, *A reneszánsz széppróza néhány sajátossága. (A kispikái elemek funkciója.)* In Helikon, XVII (1971.), 411–427.

⁶⁹ BENEDEK Katalin, *Az exemplumtól a meséig. A kispika terminológiai és műfaji változásai*. Diss. Bp., 1989. 50–63.

világosítást adhat az exemplum segítségével kapcsolatba kerülő szerzők és olvasói műveltségi állapotáról.

5. Az exemplum nem tartalmilag vagy formailag, hanem kizárólag funkcionális meghatározható szövegegység. Alapvető feladata, hogy érvelési, bizonyítási eszközként kézzelfoghatóvá teszi az elvont tartalmakat.

6. Az exemplum igazolja a felfogást a történelemnek mint összehasonlítható történetek összegének morális, tanító szerepéről. A történelemnek mint megtörtént eseménynek a ténszerűsége az exemplumban távol áll a történelem modern értelmezésétől. Az exemplum a történeti gondolkodás tipologikus formáját, a történelem fenomenologikus felfogását tükrözi. Formai egyezéseket keres a jelen erkölcsi, vallási nézetei és a múlt eseményei, elbeszélő hagyománya között.

7. A hitelességet a kézikönyvekben rögzített tekintélyekre való hivatkozások biztosítják. Ide tartoznak mindenekelőtt a Biblia, az egyházatyák és szentéletrajz írók, az antik filozófusok, a középkori és újkori teológusok, történetírók.

8. Az exemplum az áthagyományozott formában mindig írásban jelenik meg. Ez a tény alapvető jelentőségű a szóbeliség – írásbeliség, a könyvből szerzett tudás – saját megfigyelés, a reális valóság – előre meghatározott valóságtagasztalat viszonyára nézve. A valóság megtapasztalásának zsinórmértéke a tekintélyek által hitelesített írásos hagyomány.

9. Az exemplumot analóg szerkezet jellemzi. A nem-narratív kontextus számára meghatározott szabályok, sajátos kivonatolási technika szerint választják ki. Tükröződik benne a történelem példakép és előkép jellege. Tartalmi szempontból megkötözhet, hasonlósági láncokká kapcsolódhat össze és aktualizálhat. Ez egyben meghatározza a szájhagyomány és a szerző korabeli valósághoz való viszonyának megítélését.

10. Az írásos hagyomány és a szóbeliség kapcsolata nem határozható meg úgy, hogy az újra meg újra feldolgozott exemplum-gyűjteményeket jelöljük meg a szájhagyomány kiindulópontjaként. A történeti elbeszéléskutatás az irodalomtörténettel együtt írott forrásokra van utalva, ezért a szájhagyománnyal kapcsolatban csupán feltételezésekre szorítkozhat.⁷⁰

Mindebből következik, hogy az exemplumot alkalmazó szerzők egyéni és közös vonásainak, egymásra építkezésének, az exemplum továbbélésének (pl. a példázatos történetek megjelenése a 18. századi erkölcsstani irodalomban),⁷¹ illetve ún. elhalásának, a műfaji változás arányainak és törvényszerűségeinek kérdései antológia-szerű összeállítások⁷² alapján nem megválaszolhatók. A rendszeres téma- és motívumtörténeti vizsgálatok folytatása mellett kritikai szövegkiadásokra és monografikus vizsgálatokra egyaránt szükség van.

⁷⁰ Christoph DAXELMÜLLER, *Exemplum*. In *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 4. (1984.), 627–649. — Uő., *Literarisierte Mündlichkeit — mündliche Schriftlichkeit. Anmerkungen zum Weltbild und zur Weltdeutung mittelalterlicher und nachmittelalterlicher Exempelautoren*. In Lutz RÖHRICH — Erika LINDIG (Hg.), *Volksdichtung zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit*. Tübingen, 1989. 125–145. Itt: 131–133.

⁷¹ BÍRÓ Ferenc, *A barokk és a felvilágosodás közötti. (A magyar irodalom a XVIII. század közepéig évtizedeiben)*. In It LXXII (1990.), 2–4. 217–278. Itt: 227–232.

⁷² SZABÓ Lajos, *Monda nekik egy példázatot. Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációkból*. Bp., 1982. — SINKÓ Ferenc, *Csudatörténetek. Száz példa 17–18. századi katolikus prédikációkból és példagyűjteményekből*. Bp., 1985.

DAS EXEMPLUM IN DER KATHOLISCHEN GEISTLICHEN LITERATUR
DES 16-17. JAHRHUNDERTS

Spätestens bis zu den 1640-er Jahren haben sich all jene Publikationstypen, inhaltlichen und strukturellen Charakteristika der barockzeitlichen geistlichen Literatur mit narrativen Elementen entfaltet, die in den nächsten hundertfünfzig Jahren die katholische Buchproduktion bestimmen sollten. Eine ausschliesslich funktional bestimmbare, zentrale Gebrauchsform dieser Literatur ist das Exemplum. Als ein „archaischer Typus geschichtlichen Denkens“ umfasst es die unterschiedlichsten Erzählgenres, enthält nichtnarrative Elemente und spielt auch als wissenschaftliche Diskursmaterie und als Wahrnehmungsmuster eine wichtige Rolle. Die Formen und Funktionen des Exemplums werden in den folgenden Publikationstypen untersucht: Neuauflagen der mittelalterlichen Beispielsammlungen, Exempelkatechismen, apologetische und moralische Beispielsammlungen, marianische Erzählliteratur, kirchengeschichtliche Werke, Traktat- und Predigtliteratur, Streitschriften, Dissertationen, Erbauungsbücher mit Kalenderstruktur, Handbücher und Geschenkbücher der marianischen Kongregationen. Anhand der ausgewählten Beispiele kann man neben einer formalen und funktionalen Kanonisierung des Exemplums auch eine Differenzierung der frühneuzeitlichen Exempeltheorien und alternative Interpretationen der literarischen Handbuchtraditionen feststellen.

A magyar felvilágosodás első nemzedékének, Bessenyei Györgynek és íróbarátainak fellépésével az 1770-es években az elvilágiasodás szelleme tört be a magyar irodalomba: a luxus apológiájának gondolatköre (Orczy Lőrinc), az ember testi meghatározottságának tézise (Bessenyei György) és a Báróczi Sándor által képviselt új szerelemtan ebben a vonatkozásban a korszak, az európai felvilágosodás korának is az igazán radikális megnyilvánulásai közé tartoznak. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy itt az ember evilági mivoltáról szóló és a klasszikus felvilágosodás gondolatvilágából eredő eszmék olyan személyiségek lelkében találtak táptalajra, akiket még szorosán ölelt körül a későbarokk világ — a művelt nemesség e viszonylag szűk körében úgy jutnak érvényre a jellegzetes gondolatok, hogy közben a hagyományos világkép alapvető pontokon számukra is érvényben marad. A magyar felvilágosodás első lépéseit nem jellemzi a hagyományos eszmevilágot közvetlenül támadó, kritikai lendület s végső soron innen származik, hogy az új világnézeti igényeknek hangot adó új eszmék mélyen befolyásolják ugyan hazai befogadóikat, akiknek szellemi arculatát alapvető módon formálják át, ennek ellenére, megfelelő, azaz: szisztematikus filozófiai védelemben nem részesülnek általuk. Ebből az következik, hogy az evilági élet vonzerejével szemben a hagyományos vallásoknak a túlvilágra vonatkozó ígéretei ugyan időnként teljesen a háttérbe szorúlnak, a földi horizontok nagymérvű, néha viharos növekedése így mégsem hozza magával azt, hogy a vallásos világkép kétségbevonása filozófiai módszerességgel is megtörténjék. A világi igények lázadását megfelelő filozófiai alapok kialakítására irányuló erőfeszítés csak ritkán kíséri, ritkán, de akkor annál kényszerítőbb erővel, mert e feladatra voltaképpen egyedül a fiatal Bessenyei vállalkozik s ő egész életére e feladat foglya is marad. Az 1770-es évek felvilágosult nemesi irodalma által elfogadott új értékek és eszmék ha szembe kerültek, védtelenül kerültek tehát szembe a hagyományos világkép meggyökeresedett értékrendjével s egy metafizikai alapzatú igazolást kívántak volna, de többnyire csak ennek az igazolásnak a hiányát szenvedték.¹

1780 körül azonban ez a nemzedék kiesik a magyar irodalom életének folyamatából és az utánuk fellépő írók gondolkodói helyzete az övékétől gyökeresen eltérő képet mutat.

Előzetes pillantás az 1780 utáni helyzetre

A barokk világ napja immár végleg leáldozóban van, hiszen a kor két nagy politikai ereje, nem csak az 1780-ban trónralépő és új egyházpolitikát megtestesítő II. József, hanem a magyar nemességnek is jelentős, mindenesetre hangadó része kritikusan, de legalábbis közömbösen viszonyul a régi típusú egyháziasság meg-

¹Ez a gondolatmenet Bíró Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai* című monográfia (Bp., 1976) tanulmányaira épül.

nyilvánulásaihoz.² A helyzetnek ugyanakkor lényeges eleme, hogy hamarosan éles ellentétek támadnak a császár és a magyar rendek között és így — írástudókra az egymás által kölcsönösen sakkban tartott ellenfeleknek egyaránt szüksége volt — az értelmiség számára meglehetősen tág mozgáster nyílt. Ez a (természetesen azért viszonylagos) szabadság bölcseleti vonatkozásban is értendő, hiszen az elmondottakból következik, hogy a hivatalos, az egyházi és oktatási intézmények által szentesített filozófia hatása meggyöngül s bár természetesen szilárd eleme marad a kor tudatvilágának, sőt, bizonyos pillanatokban igen nagy erővel szólal meg a hitvédelmi irodalom szava is, a kulturális életre már csak kevésbé gyakorol közvetlen befolyást, a most születő és élő magyar irodalommal pedig különösen szegényes a kapcsolata. Az egyházak szellemi hatalma az értelmiség és a művelt nemesség számára egyre inkább távoli kulisszává dermed, amely előtt már meglehetősen rendetlenül és színesen nyüzsög az élet. E nyugtalan mozgalmasságnak az első pillantásra is feltűnő jellemzője maga a laicizálódás, amely (főleg az irodalom világában) látványosnak mondható — még az olyan szerzők munkásságában is háttérbe szorulnak a vallásos értékek, akiknél semmiféle szakítás, de még csak zajosabb konfliktus sem igen következik be a hagyományos világgéppel és intézményi keretekkel. A századvég íróinak nem lebecsülhető hányada volt pap, de — például — az ún. „klasszikus triász” tagjainak vagy Dugonics Andrásnak, Virág Benedeknek vagy Fábchich Józsefnek az írásai anélkül vesztik el vallásos jellegüket, hogy a szóban forgó szerzők hite megrendült volna, sőt, annak is viszonylag kevés jele van, hogy komolyabb ellentétbe kerültek volna egyházakkal. A hagyományos értékek szabályozó erejének csökkenése azonban — persze — nyílt feszültségeket is a napfényre hoz. Így mindenképpen feltűnő, hogy az 1780 utáni esztendőekben megsokasodnak azok az esetek, amikor a kötöttségeket különösen nehezen viselő fiatalok szembekerülnek az iskolával vagy az egyházi intézményekkel. Az írói pályára lépők közül filozófiai nézetei miatt távozik a debreceni kollégiumból Horváth Ádám, Fazekas Mihály is megszökik az iskolából, hogy katonának álljon, de magának a kollégiumi fegyelmet egyébként is nehezen viselő, ráadásul a magyar köztársasági mozgalommal rokonszenvező Csokonai Vitéz Mihálynak is el kell hagynia annyira szeretett alma materét 1795-ben. S nincs ez másként a másik nagy felekezet táborában sem. A kor katolicizmusának egyik centrumában, Egerben, ebben az ekkortájt kiépülő városban különösen éles ellentétek robbannak ki az előjárók és a diákok között s a mozgolódásban komoly szerepe van Dayka Gábornak, aki 1790 táján már a kor egyik ismert költőjének tekinthető. Hasonló jellegű lázadozás zajlott le Pozsonyban, ahol a fiatalság a meggyűlölés iskolájukat érintő retrográd személyi döntése ellen tiltakozott. A lista távolról sem teljes, hiszen nem említettük e történet alighanem legizgalmasabb fejezetét, amely a fiatal Verseghy Ferenc hányattatásairól szól, vagy Benyák Bernát 1794-ben kirobbant és lezajlott ügyét, amelynek főszereplője már nem fiatal ember ugyan, de amelynek

²L. KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1980. Különösen 380–403. A művelt nemesség magatartásának etekintetben jellemző dokumentuma lehet a szakirodalomban a „nemesi ellenállás ideológusa”-ként is emlegetett DECSY Sámuel, *A magyar szent koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak históriája...* (Bétsben, MDCCXCII) című terjedelmes műve. A szerző egyik fő törekvése, hogy a nemzet legfontosabb jelvényét, a koronát leválassza a vallásos eredettől és tartalmaktól. A mű e vonatkozásaira éles fényt vet KATONA Istvánnak, a jeles jezsuita történésznek a vitairata, amelyet 1793-ban már közzé is tett *A magyar szent koronáról doct. Décsy Sámueliől írott Históriajának meg-rostálása* címmel. „Azt pedig méltán sajnálom — írja a bevezetésben —, hogy a Korona mellől sokszor el-állván, a hitemhez tartozó dolgokat olly gyűlöletes és gyalázatos szökökkel illeti, hogy azok a' tudatlanok elméjében nagy botránkozást és tántorgást okozhatnának [...]”.

színtere egy iskola s ahol ugyancsak a vaskalaposság és a felszabadult mentalitás ütközött össze.³

Feszültségek parázslanak fel tehát az intézmények régivágású vezetői és (elsősorban, de nem kizárólag) a fiatalok között. Abból azonban, hogy a nyolcvanas évek értelmisége már másképpen viszonyul a világnézeti hagyományhoz, mint az előző évtized művelt nemesei, akiket oly szorosan fogott még körül a barokk világ, elsősorban mégsem a látványos nézeteltérések sokasodása következik. Mert ha az 1780 utáni időszak — túlnyomórészt nem nemesi származású és értelmiségi foglalkozású szerzők által művelt — irodalma filozófiai szempontból tágabb térben is lélegzik, mint a hetvenes évek költőié, nem tapasztaljuk, hogy különösebb hajlam lett volna a régi típusú világnézet elleni rohamra. Ha az irodalom világa felől nézzük a fejleményeket, akkor voltaképpen arról sem beszélhetünk, hogy a hagyományos világnézet és a felvilágosodás élesebb változatai közötti küzdelem került volna az érdeklődés előterébe. Ennek látszólag ellentmond, hogy a kor publicisztikájában (de irodalmában is) erőteljes szólam az antiklerikális tematika s általában is jelentékenynek tetszik az érdeklődés a szabadszellemű irodalom iránt.⁴ A kor legjobb szerzőit nem csak a „babona fertelmes oltári”-nak remélt dölte tölti el örömmel, de néhányukat mélyen befolyásolják materialista vagy a materializmussal szoros rokonságban lévő eszmék is. Mindez igaz s nem mondhatjuk, hogy csak a felszín igazsága lenne, mégis: a korabeli irodalom születésének inkább csak kísérő mozzanatát és nem az egész folyamatot alakító feltételét kell benne látnunk. A figyelmesebb körületekintés arra vezet rá bennünket, hogy az elvilágiasodás 1780 után jelentkező, s immár széles körű, lényegében az irodalom egészét átfogó tendenciájának nem volt különösebb küzdelemre szüksége ahhoz, hogy érvényre jusson: a hagyomány részéről vele szemben nem nyilvánult meg különösebb ellenállás s főképpen nem hatékony ellenállás. Innen van, hogy e változott jellegű laicizálódás tényei némileg eltakart tények, nincs körülöttük észrevehető csatazaj. Az átmenetnek ezt a feltűnő zajtalanságát az magyarázza, hogy a hagyománnyal való gyökeres szakítás ebben az esetben nem jelentett szakítást magával a vallásos meggyőződéssel. Az elvilágiasodás nem e hittel szemben, hanem a hit átalakításával és helyzetének megváltoztatásával következett be — itt tehát voltaképpen nem is önmagában a laicizálódásnak az előrehaladása a figyelemreméltó, hanem a laicizálódásnak az *iránya*. A metafizikai kérdések pedig azért veszítik el dinamikájukat, mert sokkal izgalmasabb és jelentősebb kérdések érkezik, immár az emberi világ felől.

A tradicionális vallásosság erővesztése

(Péczeli József fordításairól)

Arra vonatkozóan, hogy a vallások által sugallt hagyományos gondolkodásmód mennyire meggyöngült, talán a legjobb tanúbizonyság az 1780-as évek leglátványosabb hazai írókarrierje, amelynek súlyát csak növeli, hogy itt a karrier szót természetesen erkölcsi értelemben kell felfognunk. Egy művelt és érzékeny protestáns prédi-

³HORVÁTH Ádámra l. HEGYI Ferenc, *Pálóczi Horváth Ádám*. Debrecen, 1939 és *Kazlev*. I. 353.; DAYKA Gáborra l. KABDEBŐ Lóránt, *Dayka Gábor költői pályája*. Miskolc, 1968.; VERSEGHY Ferencre l. CSÁSZÁR Elemér, *Versesghy Ferenc élete és művei*. Bp., 1903. 85–110. és SZAUDER József, *Versesghy pályakezdeése*. In *A romantika útján*. Bp., 1961. 50–89.; BÉNYÁK Bernátra: VADÁSZ Géza, *A Benyák ügy*. ItK 1984. 649–665. Az iskolai nyugtalanságokra l. MARCZALI Henrik, *Az 1790–91-éki országgyűlés*. Bp., 1907. I. 320–323.

⁴ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp., é.n. 65–99.; és KOSÁRY Domokos, *i.m.*

kátornak sikerült ráatalálnia azokra a művekre, amelyek szalonképes módon, de nagyon hatásosan fejezték ki — s ugyanakkor nyilván erősítették is meg — a korabeli gondolkodásnak ezt az irányultságát. S bár nem volt különösebb hajlama a szakszerű filozofálásra, ebben az értelemben Péczeli József mégis a kor gondolkodástörténetének középpontjában álló szereplőként lép elénk.

Péczeli Putnokon született, édesapja ott volt protestáns lelkész.⁵ A kiváló képes-ségű fiú a debreceni kollégiumban végezte tanulmányait. 1778-ban indult el peregrinációs útjára, öt évet töltött Németországban, Svájcban és Hollandiában. Hazatérte után — ha lehet így mondani — beleveti magát az itthoni kulturális életbe. Egymás után jelennek meg kötetei (rövid élete során több, mint huszonöt kiadvány került ki a tolla alól), részt vesz a verstani vitákban, 1789-ben folyóiratot indít *Mindenek Gyűjtemény* címmel, belekezd egy tudós társaság létrehozásába, tevékenyen politizál, de főképpen — fordít. Kétségtelenül ő a kor egyik főszereplője, akinek lázasan tevékenykedő alakja gyakran tűnik elénk a kulturális élet tarka forgatagában. A jelek egyértelműen arra utalnak, hogy ő volt az 1780-as évek legismertebb és legtisztel-tebb, majd hógynem osztatlan tekintélynek örvendő írója. Ez az elismertség annál inkább is figyelemreméltó, mert nem támogatta társadalmi rang, mint a kor szent öregjeit, Orczy Lőrincet vagy Ráday Gedeont, de tudjuk, hogy a nemesi státus még Bessenyei György tekintélyéhez is jelentős mértékben járult hozzá. Az ifjú Csokonai közvetlenül Péczeli halála után Nagy Sámuelhez írott versében mintegy összefog-lalja a közvélemény ítéletét: „Hajdan első renndel ége / A homály közt Péczeli / O elalva, neki vége / Mégis a nép tiszteli...” E közvéleménynek valóban számos, köz-vetlenül is megmutató tényével találkozunk, hiszen író társak szólnak róla nagy elismeréssel, keresik — mint Gvadányi József — barátságát,⁶ folyóiratok és újságok le-velezői ünneplik, úgyhogy a késői kor kortárs emlékezője, a *Pályám emlékezetét* író s a munkát „képzeltetlen sietséggel” készítő prédikátort nemigen kedvelő Kazinczy Ferenc is elismeri, hogy „... a legnagyobb fényben Péczeli ragyoga köztünk.”⁷ En-nek a magyar irodalom történetében addig alighanem példátlan sikernek anatómi-ájáról természetesen csak közelítőleges ismereteink lehetnek. Az elismerő vélemé-nyeket kísérő utalások azonban egyértelműen Péczeli fordításait állítják előtérbe — a komáromi prédikátor tekintélyének forrását főként bennük kell tehát keresnünk.

E fordítások két, egymástól jól elkülöníthető csoportja közül az elsőbe Voltaire művei tartoznak: a komáromi pap a ferney-i patriarcha négy színművét (*Zayre, Méro-pe, Tancredé, Alzir*) adja vissza magyarul, a legsikeresebb Voltaire tolmácsolása azon-ban az *Henriade* című eposzból készült, amely rövid időn belül két kiadást is megért (1786, 1790). A Péczeliről alkotott elismerő vélemények túlnyomó részben a „Henri-ással” vannak összefüggésben — az ünneplők között ott látjuk még gróf Pálffy Károly kancellárt is, aki francia nyelvű levélben dicsérte a felvilágosodás magyarul megszól-ló eposzát, ami olyan jelentős, a kortársak szemében annyira szokatlan esemény volt, hogy Kazinczy Ferenc jónak látta *Orpheus* című folyóiratát 1790-ben e levél közzétételével indítani. A fordítások másik csoportja az ún. angol „temetőiskola” szerzőinek munkáiból került ki: James Hervej *Sírhalmai és elmékedései* (1790) mel-lett Péczeli Edward Young Európa-szerte népszerű művét, az *Éjszakai gondolatok* cí-mű terjedelmes gondolati költeményt adta vissza magyar prózában. Elsősorban ez

⁵ A Péczeli József-re vonatkozó fejtegetésekhez általában I. BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József*. ItK 1965. 405–452., és 557–584.

⁶ Gróf Gvadányi József levelei Péczeli Józsefhez. In: SZÉCHY Károly, *Gróf Gvadányi József 1725–1801*. Bp., 1894. 288–309.

⁷ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*. Kiadta ABAFI Lajos. Bp., 1879. 102.

utóbbi mű, a *Yung Éjtszakái és egyéb munkái* című kétkötetes kiadvány aratott nagy sikert, bizvást tekinthető a századvég legnagyobb hatású magyar szövegei egyikének — 1787 után 1795-ben is megjelent s hatása Csokonai Vitéz Mihálytól Molnár Borbáláig széles körben mutatható ki a kor irodalmában. Így Péczeli József fordításai két, egymástól nem csak elkülönülő, de voltaképpen gyökeresen ellentétes izlésvilágból származnak, úgyhogy Voltaire „klasszicizáló” munkáinak és a „preromantikus” angol szerzők választása szinte azonnal arra irányítja a figyelmet, ami e művekben közös lehet — az eszmetörténeti vonatkozásokra. S itt valóban rátalálhatunk arra a mozzanatra, amely összekapcsolja ezeket az olyannyira eltérőnek tetsző műveket s így motiválhatta Péczeli választásait.

A Péczeli által lefordított Voltaire művek a tolerancia-gondolat szolgálatában készültek. A vallási türelem, a másfajta vallásos meggyőződés jogosultságának az elismerése és az érte vívott küzdelem természetesen feltételezi saját hitbeli meggyőződésünk viszonylagosságának az elismerését is, azaz: a vallásos érzület — s az azt támogató bármely eszmevilág — jelentőségét alárendeli annak a minden embert megillető szabadságnak, hogy a számára leginkább elfogadható hit vallója legyen. Ezzel voltaképpen elismertük, hogy a vallás ügye az egyes embert megillető jog körébe tartozik s borzalmakhoz vezet, ha nem az élet — a magunk és embertársaink élete — felől közelítünk hozzá. Fontos hangsúlyozni, hogy a tolerancia eszméjének nem a vallásos érzület meggyöngyülése a lényeges vonása, sokkal inkább átalakulása: elsősorban az öntudat szabadságának principiumát fejezi ki és így egy új vallásos energia megnyilvánulását is lehet vagy talán kell is benne látnunk.⁸ Ezt Péczeli József példája mindenesetre igazolja: ő mélyen vallásos ember volt s nincs nyoma annak, hogy megérintette volna bármiféle kétely. Ez a vallásosság azonban kétségtelenül új típusú vallásosság, a filozófia testvére, amelyet immár az ész irányít s arra szolgál, hogy széppé tegye az életet. Az eposznak a XVI. századvég francia vallásháborúit befejező nagy uralkodó, IV. Henrik a hőse s arra vonatkozóan, hogy a magyar fordító számára nem is annyira szépirodalmi alkotásként, mint inkább példázatos történetként volt fontos Voltaire műve, talán egy apró mozzanat is rávilágít: a fordítás alcíme — „IV. Henrik francia király életének némely része” — a műben elbeszélte események tanulságaira hívja fel a figyelmet s nem pedig arra, hogy ezek az események egy nagylélegzetű epikus kompozíció keretei között foglalnak helyet. A sikerhez bizonyosan hozzájárult az a körülmény, hogy a magyar Henriás a hagyomány nyelvén — Gyöngyösi István stílusú tradíciójához szorosan kapcsolódva — szólalt meg,⁹ de ezzel együtt is egyértelmű: e mű sikerével elsősorban és mindenekelőtt a tolerancia eszméje aratott sikert az 1780-as évek Magyarországon. Ezzel az eszmével a vallás mintegy leszáll az emberek közé és csak akkor lehet helye itt, ha humanizálja mindennapjaikat.

Míg Voltaire műveiben a tolerancia és a fanatizmus az emberek világában üdvözítenek vagy pusztítanak, Péczeli József fordításainak másik csoportjában éppen

⁸ „[...] Und doch ist es unzulänglich und fragwürdig, wenn man, auf Grund derartiger Erklärungen ihrer Vorkämpfer und Wortführer, die Aufklärung als eine in ihrer Grundgesetze irreligiöse und glaubensfeindliche Epoche betrachtet. Denn eine solche Betrachtung läuft Gefahr, gerade ihre höchsten positiven Leistungen zu verkennen. Die Skepsis als solche ist zu solchen Leistungen unfähig. Die stärksten gedanklichen Impulse der Aufklärung und ihre eigentliche geistige Kraft sind nicht in ihrer Abkehr vom Glauben begründet, sondern in dem neuen Ideal der Glaubigkeit, das sie aufstellte, und in der neuen Form der Religion, die sie in sich verkörpert.” Ernst CASSIRER, *Die Philosophie der Aufklärung*. Tübingen, 1973³. 178-262: „Die Idee der Religion.” Az *Henriade* értelmezéséhez: René POMEAU, *La Religion de Voltaire*. Paris, 1969². 102-105.

⁹ NÉMEDI Lajos, *Adalékok a XVIII. század magyar stílustörténetéhez (Péczeli és Szilgyi Henriade fordítása)*. Debrecen, 1936. és Bíró Ferenc, *Péczeli József*. ItK 1965. 405-407.

fordított helyzettel találkozunk: itt nem e valláshoz való viszonyt, hanem magát a vallásos gondolkodást alakítja át az emberi világ nézőpontja. Edward Young *Éjszakai gondolataiban* és James Hervey *Sírhalmaiban* a töprengő „én” meditációi révén olyan vallásos gondolatvilág épül fel, amely jól kitetszőleg evilági sugalmakat közvetít.

A magyarul megszólaló *Éjtszakák* (I–II, 1787) és *Sírhalomok* (1790) gondolatvilága egyaránt két, egymásra épülő, mondhatni egymást kiegészítő, bár látszólag ellentétes következtetéseket implikáló tételre épül. Mind a két állítás az Isten és az ember viszonyára vonatkozik, csak éppen e viszony más-más oldalát állítják előtérbe. Az egyik a Teremtő jóságára világít rá, az ember itt egyértelműen a teremtés középpontja, a természetnek a művek leíró részeiben feltáruló szépsége, rendje és — főként — célszerűsége az ő érdekében létrehozott szépség, rend és célszerűség. A másik tétel az Isten hatalmának nagyságát hangsúlyozza — az embernek ebben az összefüggésben a végtelen univerzum teremtőjéhez viszonyított kicsinyisége kerül előtérbe. Ezt a kontrasztot érzékeltetendő a magyarul megszólaló szövegekben viszonylag gyakran találkozunk a világegyetem törekénységének a képeivel: Young és Hervey műve mögött ugyanis egyaránt az univerzumnak a newtoni modellje van jelen,¹⁰ amelynek szükségessége van az Isten jobbító és korrigáló kezének munkájára s végülis mi gyalog emberek valóban nem tudhatjuk, hogy e *manus emendatrix* tulajdonosa mikor szünteti be tevékenységét. E kettős nézőpont — az ember a természet középpontja és az ember porszem az Isten hatalma előtt — következtében az elmélkedések is kettős és egymással nem éppen egyező logikai pályán futnak. Így például (egyfelől) az idő nagy érték, hiszen lehetővé teszi, hogy élni tudjunk a számunkra teremtett természet javaival s egyáltalán: életünkkel, ugyanakkor (másfelől) mégsem az, hiszen mit számít evilági időnk az örökkévalóság idejéhez és a ránk váró másik élethez viszonyítva.¹¹ E következtelenségek azonban valóban csak a felszín következtelenségei és onnan származnak, hogy a fordítások az Isten és az ember között lehetséges viszonyoknak csak e két vonatkozását hangsúlyozzák. Minden jel arra utal, hogy e két vonatkozás együttes jelenléte teremtette meg a lehetőséget a *Sírhalomok*, de elsősorban az *Éjtszakák* többféle értelmezéséhez. Az interpretációk között meglepő is akad, mint más összefüggésben utaltunk rá: volt író a századvégen, Gvadányi József, aki a XVII. századi spanyol misztikus, Alphonse Sarasa *Ars semper gaudendi* című s a korban magyarul is olvasható művéhez hasonlítva dicsérte Péczeli „Jung”-ját.¹² A sikerben azonban nyilván nem a különleges, hanem a standard, a szövegek által közvetlenül vezérelt értelmezések játszották a fő szerepet, így pl. szinte bizonyos, hogy a jóságos és hatal-

¹⁰ Edward YOUNG műve (*Night Thoughts on Life, Death and Immortality*, 1744.) és a newtoni világkép kapcsolatához: Jack LINDSAY, *Edward Young and the Concept of Space*. Language and Literature, 1947. Egyébként ez a sajátosság az, amely az ún. fiziko-teológiai irányzathoz kapcsolja nem csak Young, de James Hervey művét (*Meditations Among the Tombs*, 1745–47.) is. A fiziko-teológiáról az elmúlt években jelentékeny hazai értelmezések láttak napvilágot. 1. SAUDER József, *Az estve és Az álom keletkezése*. In *Az Estve és Az álom*. Bp., 1971. 220–269; VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Bp., 1991. 54–64.

¹¹ Néhány jellemző részlet a Péczeli-féle Yung' *Éjtszakái*... első kiadásából (1787.): „[...] Egeknek ajándéki a' földön a' próbák, élj a' jelen-valónak, 's ne biztasd magadat a következendővel [...]” (I. 25); „Mikor ifjak vagyunk, bátran aluszunk a' jelen-valónak szárnyain, eszünkbe sem jut a' következendő, 's így élvén azt gondoljuk, hogy böltsebbek vagyunk a' mi Atyáinknál. Harmintz esztendő's korában kezd gyanakodni az ember, hogy talám balgatagul éi ...” (I. 31.); „Hijjába-való ember! a' ki azt mered reményleni, hogy van boldogság e földön, hát nem tudod-é, hogy azt ez a' nyomorult 's hálásatlan föld meg-nem teremtheti?” (I. 98.); „Oh ember gyönyörködtesd magadat szüntelen! ezt kiáltja nékünk a' természet .... Az ő adakozó keze szüntelen tölti nékünk a gyönyörűségnek poharát, és nyújtja a' Teremtő nevében.” (II. 25.).

¹² SZÉCHY Károly, i. m. 296.

mas Istennek a művekből is előrajzolódó arcára szívesen tekintettek a hagyományos vallásosság hívei. A prédikátor e fordításai feltehetően jól működtek a hitvédelem szolgálatában is, hiszen az „anglus” szerzők mintegy rehabilitálták a providencia fogalmát s polemikus álláspontot képviseltek a felvilágosodás eszméinek világában oly kitüntetett helyzet elfoglaló deista áramlattal szemben. A deizmus képviselői szerint tudvalevőleg az ember egyáltalán nem középpontja a teremtésnek, sőt, még kitüntetett hely sem jut benne számára — az Isten csak a nagy egészet irányítja törvényeivel és így szükségképpen közömbös az individuum sorsa iránt. Ezzel a jellegzetes, a leginkább következetesen Alexander Pope és Voltaire által képviselt¹³ és már Magyarországon is ismert felfogással szemben Young és Hervey valóban megerősítették a gondviselő Isten helyzetét a kor gondolkodásában. Ez a vallásos meggyőződéssel mélyen összefüggő problematika azonban jól észrevehetően magában foglal egy ideológiai vonatkozást is.

A szokványosnak tetsző tézisek — az Isten jóságos és az Isten hatalmas — ugyanis minden valószínűség szerint különleges jelentést kaptak a századvégnek túlnyomórészt a társadalom alsóbb régióiból származó értelmisége számára, főleg azt olvasták ki belőle, hogy mi, a hatalmas és jóságos Isten előtt *egyformán* parányi teremtmények *egyformán* jogosultak vagyunk az általa és számunkra teremtett természet javaira. A kor egyéb tendenciáit is figyelembe véve (s ezek között csak egy mozzanat a *vera nobilitas* humanista eszméjének megelevenedése) mindenképpen az áll a legközelebb a valósághoz, hogy Péczeli József fordításainak sikerében az ideológiailag egyébként is kedvező pozícióban lévő értelmiségiek aspirációi játszottak szerepet: a fordításokban a vallásos gondolat olyan artikulációjával találkozott, amely erőteljesen sugallta az emberek közötti egyenlőség némileg általánosságban maradó, de annál hatásosabb, hiszen szabadon interpretálható gondolatát. Ez a sugallat — fontos hangsúlyozni — nem volt kihívó és főleg nem botránys, hiszen konvencionális nyelven, a vallással összefüggő kérdések nyelvén szólalt meg s hatását csak növelte, hogy nem nélkülözte a költői szépségeket sem. Péczeli József munkásságának más vonatkozásai csak megerősítik ezt az értelmezést: a nyelvkérdésben vívott s rendkívül indulatos küzdelmét éppen úgy az egységes, rendek szerint nem tagolt nemzet eszméje vezérli, mint ahogy egy citoyen elfojtott öntudata tör fel egy-egy pillanatra a francia forradalom eseményeivel kapcsolatos utalásaiban.¹⁴

Így tehát a komáromi prédikátor fordításainak két, stílustörténeti szempontból olyan élesen elütő csoportja egyaránt abba az eszmetörténeti folyamatba tartozik, amelyben elhalványulnak a vallásos metafizika távlati s megnövekszik az ember saját világának a horizontja. E művek azt mutatják, hogy a magyar irodalomban folytatódik az 1770-es években elkezdődött átalakulás, csak a folyamat kevésbé szélsőséges, nem a tradícióval való nyílt szakítás alakjában jelentkezik. Amennyit veszít azonban drámaiságban, annyit nyer hatékonyságban: egyértelműen sikeres, széles körben elfogadott, sőt, ünnepezt írásokról van szó. A Voltaire művek és az angol „temetőiskola” produkciói között a kapcsolat ebből a szempontból kifejezetten szerves kapcsolatnak tekinthető: a nagy francia az evilági élet értékét viszi diadalra a hit fanatikusaival szemben, az angoloknál pedig magukat a vallásos képzeteket formálják az emberi világ értékei.

¹³ Jean EHRARD, *L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle*. Chambéry, 1963 609–656: „Nature humaine et »nature des choses«” c. fejezet.

¹⁴ L. Mindenes *Gyűjtemény*. III. 253. vagy IV. 6–7. ECKHARDT Sándor, i. m. 109.

Péczei József fordításainak sikerében tehát az tükröződik, hogy a századvég a vallásos gondolkodás mély átalakulásának az ideje volt a művelt magyar emberek körében: a szóban forgó művek révén Bessenyei évtizedének mély, de szűk körű, heves, de meg is riadó világnézeti lázadásait immár egy hasonlíthatatlanul szélesebb körre kiterjedő és sokkal kevesebb feszültséget ébresztő folyamat váltja fel. E folyamat alapját a hagyományos vallások filozófiai kisugárzásának erővesztése képezte, következménye viszont az volt, hogy különböző módon ugyan, de egyaránt csökkent az emberről való *a priori* tudás jelentősége a tapasztalat által nyújtott ismeretekkel szemben — a kor íróinak gondolkodásában a metafizika (bármiféle metafizika) jelentősége elhalványul egy növekvő antropológiai érdeklődés fényében.¹⁵ Az ember a kor irodalmában egyre kevésbé az Isten teremtményeként vagy a természet részeként lép elénk, de egyre inkább a maga társadalmi meghatározottságaival és lehetőségeivel. Szokratész nevét nem sokszor írták le a századvégen, mégis, mintha az ő tanácsa formálná a kor mentalitását: ismerjük meg önmagunkat, a természetet pedig bízzuk az Istenekre. E folyamat természetesen nem csak lassú, de nem is egyenesvonalú folyamat volt, hiszen például éppen ebben az időben s éppen a legjelentősebb tehetségeknél növekszik meg a materialista gondolat jelentősége. Ez a Kármán József és Csokonai Vitéz Mihály életpályáján bekövetkező fejlemény azonban időleges epizódnak bizonyul s azt is tanúsítja, hogy az emberlét sajátzerű (= nem levezethető) mivoltának kérdése a kor tudattörténetének mennyire erőteljesen felmerülő kérdése volt, hiszen még a másirányú és kivételes intellektuális erővel kialakított meggyőződést is képes volt befolyásolni.

Először a lélektan iránt hirtelen megmutatkozó s akár felfokozottnak is tekinthető figyelem ötlük a szemünkbe. Voltaképpen az a jelenség — a lélek — válik most a vizsgálat, de talán úgy is mondhatjuk: kérdés tárgyává, amellyel korábban csak betartandó követelményeket állítottak szembe s amelynek eredetére és sorsára vonatkozóan oly biztos tudással szolgáltak a vallások a kor emberei számára. Elvontan nézve szinte meglepő, hogy a Bécsben megjelenő *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című s inkább a nemesi ellenállással szimpatizáló újság szerkesztőinek egyik első dolga pályázatot hirdetni egy magyar nyelvű pszichológia írására. Az 1789 januárjában megjelent felhívás nyilván nem oka, hanem jele annak, hogy az ember belső világa iránti érdeklődés megnövekedett, hiszen a pályázaton részt vevő Horváth Ádámnak és a pályázat nyertesének, Bárány Péternek munkája mellett jónéhány tény utal erre. Így például rögtön a szemünkbe ötlük, hogy már a kiírás előtt elkészült és 1789-ben meg is jelent az első idevágó szakmunka, Rácz Sámuelnek, a kor legnevesebb orvosának *A pszichológiának rövid summája* című könyve s Rácz Sámuelről tudjuk, hogy a magyar írók barátja volt. Ugyancsak 1790 körül látott napvilágot — két kiadásban is — J. Campe pszichológiája, az erdélyi Csernátoni W. Sámuel pedig K.F. Flögel munkáját fordította le és jelenteti meg 1795-ben *Az emberi értelemnek természeti históriája* címmel. A pályázat kiírásában a kor embereinek érdeklődését pontosan érzékelő újságírók tájékozottsága működött tehát közre s a beérkezett munkák közül Horváth

¹⁵ Az antropológia szót abban az értelemben használjuk, mint George GUSDORF, *Dieu, la nature, l'homme au siècle des lumières* (Paris, 1972.) című művének IV., az antropológiáról szóló fejezetében, 355–423. Íme egy szempontunkból fontos megállapítás: „L'antropologie scientifique ne peut apparaître que lorsque l'être humain cesse d'être aperçu à travers sa condition de créature de Dieu, dernier-né du Créateur, avec lequel il entretient des rapports privilégiés d'enfant gâté. [...] Avant l'antropologie, l'homme était saisi dans sa spiritualité, dont le corps constituait un support occasionnel; dans la perspective anthropologique, l'être humain est perçu comme une réalité unitaire [...]” (358.).

Ádámé (*Pszichológia, az az a lélekről való tudomány*) 1792-ben megjelent, Bárány Péteré viszont — valószínűleg a cenzúra akadékoskodása miatt — nem. A mű a legutóbbi évekig lappangott és így nem gyakorolhatott hatást a magyar kulturális életre. Ez azért is sajnálatos, mert Bárány Kant, ahogy ő jellemezte: a „jelenvaló világ legnagyobb bölcselkedője” szellemében dolgozott.¹⁶ A Gyárfás Agnes által nemrégiben megtalált tanulmány¹⁷ elemzése nyilván a magyar lélektani kutatások történetének illetékességi körébe tartozik, Széchényi Ferenc ifjú titkárának a königsbergi filozófusra való hivatkozása azonban mindenképpen figyelemre méltó. Ismeretes, hogy Kant — aki 1772-től kezdve tartott antropológiai tárgyú előadásokat — választotta le a pszichológiát a metafizikától és tette empirikus tudománnyá. Az érdeklődés, sőt, a témával való elmélyült foglalkozás jeleit sorolhatnánk tovább, így a legfontosabb dokumentumok közé tartozik Csokonai Vitéz Mihály barátjának, Nagy Sámuelnek Kazinczyhoz 1794. február 14-én kelt levele,¹⁸ amely nem csak egy igen színvonalas eszmélkedést örökít meg, de valószínűsíti: a levélíró tudása aligha egy fiatalember magányos érdeklődésének gyümölcse volt csupán.

Ami tehát korábban a filozófián belül elhelyezkedő téma volt, most — legalábbis formálisan — kilép ebből a körből. A lélek körül a filozófia elhalványulása ugyanis nem jelenti azt, hogy a *de anima* stúdiuma elméletileg és módszertanilag is önállósult volna, azt azonban mindenképpen jelenti, hogy a figyelem elsősorban rá irányul s csak kevésbé a bölcséleti háttérre. Ez akkor is nagyon lényeges fordulat, ha a lélek működéséről való meditációk többnyire a megszokott metafizikai fogalmak terepére fordulnak vissza, hiszen immár kérdések hangzanak fel ott, ahol korábban *csak* vitathatatlan tudás létezett. Ebből a szempontból különös figyelemre tarthat számot Édes Gergelynek *A természet könyve* című, több ezer sorból álló verses elmélkedése (1790). A mű kiinduló helyzete az, hogy a házitanítóskodó költő alvó kis tanítványa mellett virrasztva töpreng az emberi test felépítésének és működésének titkain — ez a „kis világ” éppen olyan csodálatosnak tűnik fel számára, mint „ama nagy egész Világ”. A verses meditációk középpontjában a test és a lélek viszonya áll s habár a nagy erudícióról tanúskodó elmélkedések során bizonyos és egyáltalán nem ritka pillanatokban a „test” a lélekhez való viszonyában komoly, már-már meghatározó szerephez jut, a mű (megírásának vagy fordításának) igazi jelentősége mégsem a szenzualista gondolati elemek elfogadásában van. Az igazán figyelemreméltó a gondolatok iránya: a költő a tapasztalati — vagy annak vélt — tények felől közelít a metafizikai igazságokhoz, amelyek természetesen számára is nagyon fontosak. Az anatómia (a vérkeringés vagy az emésztés) és a lélektan tényei és kérdései (így például: „Miben áll a Lélek s test egyyessedése?”) ugyanis megelőzik azokat a kérdéseket, ahol a hit az illetékes. Ez nem mond ellent annak, hogy Édes Gergely természetesen — mint azt már a mű teljes címe is egyértelművé teszi — hívő lélek volt. Ez a többnyire nehézkes, bár néhány pillanatban igazi költészetté is emelkedő bizarr veraset tekinthető irodalmunkban az első antropológiai költeménynek.

Édes Gergely mintegy tízezer soros költeménye a kor antropológiai érdeklődésének egyik legérdekesebb dokumentuma s ennek az érdeklődésnek a leginkább szembeötlő terepe a lélekkel összefüggő kérdések voltak. A töprengések általában nem cáfolták a hit állításainak igazságát s habár gyakran *azokra* futnak rá, többnyire már

¹⁶ HERMANN Imre, *Tanulmányok a lélektan történetéhez*. In *Pszichológiai tanulmányok*, 9. Bp., 1966. 685–697. és GYÁRFÁS Ágnes, *Bárány Péter letrása a léleknek rendkívoü való állapotáról*. Borsodi Szemle, 1987. 1. 68–75.

¹⁷ GYÁRFÁS Ágnes, *Az első magyar bölcséleti mű és története*. Bp., 1990.

¹⁸ *Kazlev*. II. 331–338.

nem *onnan* indulnak el. De az emberlét saját szerű kérdései számára az igazán fontos dimenziót nem az egyre halványuló metafizika, hanem a többi ember világa jelenti: a hatalmas természet (amelynek Édes Gergely szerint is „kell áldozni”) immár nem egyedül a vallás hatalmával áll szemben, hanem a társadaloméval is. Ebben a viszonylatban azonban a természet veszíti el pozícióit — a biológiai lényként felfogott ember kérdéseit egyszerűen magukba ölelik és elhallgattatják az emberi közösség felől érkező kérdések. Van olyan pillanat, amikor az embernek, mint természeti lénynek az embervolta is kérdésessé válik: a kor egyik izgalmas dokumentuma arról tanúskodik, hogy a magyar irodalomban is felmerült ez a század második felének európai közgondolkodását is mélyen foglalkoztató probléma.¹⁹ Kazinczy Ferenc rövidletű folyóiratának, az *Orpheus*nak 1790. évi kötetében jelentette meg Frónius Mihály *Egy Erdélyben Brassó körül 1781-ben talált vadembernek leírása* című dolgozatát.²⁰ Ez a tanulmány a társadalmon kívül, természeti környezetben felnőtt gyermekeknek a XVIII. század második felében különösen izgalmassá váló problematikájához szolgált egy szemléletesen és körültekintően leírt példával, amely Michael Wagner, a neves magyar tudós révén gyorsan bekerült az európai szakirodalomba is. A természeti környezetbe került s ott felnőtt kisgyerekek esetei élesen világítottak rá egy sor kérdésre, de főképpen arra: voltaképpen mi az ember önmagában, embertársai nélkül?

Új isten érkezése?

A Frónius Mihály tanulmánya mögött rejlő kérdések azonban a jelek szerint a kor magyar kulturális életében nem ébresztettek igazán tartós izgalmat, s ez tulajdonképpen érthető, hiszen itthon Rousseau fikciója a természetes emberről és a civilizáció ártalmairól sem talált különösebb visszhangra. Itt nem csak arról van szó, hogy a művelődés mind a nemesi felvilágosodás, mint az értelmiség számára túlságosan is komoly tételt bírt ahhoz, hogysem el tudtak volna merülni hátrányainak vizsgálatába.²¹ A Frónius féle tanulmány visszhangtalanságában az 1780 utáni laicizálódás iránya játszott közre. A lélektan iránt látványosan megnövekedett érdeklődésben az emberlét saját szerű — doktrínából nem levezetett — kérdései iránt megnövekedett figyelem tükröződött s habár gyakran lehet az a benyomásunk, hogy itt csak a kiindulópont változott meg (hogy tehát a gondolatok az emberlét tapasztalati tényei felől indulnak el, de a vallásos világnézet tradicionális fogalmainak körébe érkeznek meg), valójában azonban az a közeg változott, amelyben a kérdések felmerültek. Látuk: nem csak a hagyományos metafizika veszítette el dinamikáját — erre világított rá Péczeli József fordításainak sikere —, de nincs igazán tartós és széles körű hatása a másik oldal felől érkező kommentároknak sem: embervoltunk kérdéseire nem csak az Isten, de a természet felől elinduló töprengések sem jutnak el megfelelő (= megnyugtató) magyarázathoz. Ezzel van összefüggésben, hogy a hazai antropológiai érdeklődés — ellentétben a nyugati, főleg a francia felvilágosodásban megfigyelhető tendenciákkal²² — nem fordult különösebb érdeklődéssel az egzotikus népek felé;

¹⁹ Lucien MALSON, *Les enfants sauvages. Mythe et réalité*. Paris, 1964. A magyar szakirodalomból: VÖRÖS Imre, i. m. 182–190.; KÖPECZI Béla, *A vadember jelképe Közép- és Kelet-Európában*. In *Magyarok és franciák*. Bp., 1985. 403–418.

²⁰ VÉRTES O. András, *Egy XVIII. századi magyar lélektani dolgozat. Frónius Mihály értekezése a brassói vademberről*. Magyar Pszichológiai Szemle, 1960. 50–59.

²¹ Ferenc BÍRÓ, *Voltaire et Rousseau en Hongrie à l'époque des Lumières*. In *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale*. Actes du Quatrième Colloque de Mátrafüred, Bp., 1978. 23–30.

²² Michèle DUCHET, *Anthropologie et Histoire au siècle des Lumières*. Paris, 1971.

a reveláció eszméje és a civilizálatlan népek hitvilága közötti szakadék sem jelentett igazi kihívást a századvég magyar írói számára. Amennyiben volt érdeklődés, annak nem metafizikai, hanem politikai motivációja volt, mint azt Raynal abbé magyarországi fortunájának rövid, de izgalmas története tanúsítja.²³ Az a körülmény, hogy az emberléttel kapcsolatos kérdések nem ébresztenek különösebb érdeklődést az emberi közösségek változatos birodalma, az emberi természet képlékenységét és sokszínűségét bizonyító etnikai differenciák iránt, azért feltűnő, mert az emberi közösség maga pontosan ebben az időben kap minden eddigőtől eltérő jelentést és energiát. Most új fényben jelenik meg egy olyan fogalom, amely az ideologikus és politikai gondolkodás részeként egyáltalán nem volt új, de új volt, mint az emberlét olyan dimenziója, amelyen túl mintha nem is lenne érdemes nézni, hiszen ha abszolút értelemben nem is vált a végső értékek foglatává, gyakorlatilag jónéhány szerző számára annak számított. Ez a társadalom világa volt, amely a kor emberei számára a nemzet alakjában mutatkozott meg. A most alakuló nemzetfogalom azonban túlságosan is kötődött az aktualitásokhoz és nem vált a tárgyilagos és általános felismerésekhez eljutni kívánó reflexiók tárgyává, noha nagyonis sokat beszéltek róla.

A nemzet fogalma a századközép tájától igen erőteljesen van tehát jelen a magyar szellemi életben, 1780 után azonban jelentősége nem csupán megnövekszik, de jelentése meg is változik. E változásnak egyik mozzanata, hogy nem is olyan ritka pillanatokban az emberi világ végső magyarázó elvei közé emelkedik, de legalábbis megindította a harcot, hogy oda emelkedjék. Ebből a szempontból különösen jellemző a „magyarok istene” kifejezés története, amely éles fényt vet arra, hogy az emberek világának oly jellegzetes fogalma, a nemzet eszméje nem csak behatol, de mennyire könnyen hatol be ekkor a vallásos gondolkodás területére s nyit rést e látzólag oly szilárd építményen. Ez a teológiai szempontból első pillanatra is kétes kifejezés — hiszen vele vagy egy nemzet sajátítja ki a kereszténység egyetemes Istenét vagy külön istent farag a nemzet számára — nemcsak hogy nem számított blaszfémának az 1780-as években, de egyenesen a legkifinomultabb veszélyérzetű és legizgágább hitvédő, Szaitz Leo Mária írja le (tudomásunk szerint először) *Igaz Magyar* című műve (1785) első kötetének Elöl Járó Beszédében, majd — a 74. lapon — tételesen is bizonyítja, hogy az Isten szót nem csupán *in sensu stricto et theologico* lehet használni, hanem *in sensu in proprio* is. A buzgó szervita láthatóan azért siet mentesíteni e kifejezést a teológusi oldalról érkező esetleges vádak alól, mert az ő vértolulások hitvédelmének immár szerves része a nemzet fogalma is, azaz: az „igaz Magyarok” nála csak a római katolikusok osztályán belül foglalhatnak helyet. Igaz, stratégiája úgy is értelmezhető, hogy itt a hitvédelem rendeli a maga szolgálatára a nemzeti érzést, az azonban mindenképpen elgondolkodtató, hogy a szerző az eretnekeket már nem elsősorban a kárhozattal fenyegeti — e hagyományos érv az ő beállításában óhatatlanul hátrébe szorul egy profán követelmény mögött: az igazi kárhozat az igaz magyarságtól való eltávolulás. Szaitz gondolkodásában nyilván a változott közvélemény hatása tükröződik: a nemzet fogalma az őt környező világban immár olyan értékkel bír, hogy bevetéséről nem szívesen mondana le az „Aufklärungsfantasia”-k szenvedélyes ostromozója. Az lehet a benyomásunk, hogy az egri orátor ily módon viszont tragikai vétséget követ el, hiszen a védelem megerősítésére felhasznált eszköz azt homályosítja el, aminek védelmére fel kívánta használni: a vallásos gondolatvilág tisztaságát és öntörvényű rendjét. Szempontunkból az igazán fontos azonban az, hogy az igen kifinomult veszélyérzetű hitvédő — aki egy egri kispap, Dayka Gábor

²³ Olga PENKE, *La fortune de l'Histoire des deux Indes au XVIIIe siècle en Hongrie*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominata. Acta Romanica, T. VIII. Szeged, 1985. 1–34.

egyetlen prédikációjában hatvan[!] eretnek tételre bukkant²⁴ — egyáltalán nem érez vesztélyt: a nemzet fogalma számára már a jelek szerint a hagyományos vallás értékei között foglal helyet.

A vesztély azonban aligha vitatható s éppen ezért kell jelentős körülménynek tartanunk, hogy a kifejezés villámgyors karriert fut be s nem állíthatjuk, hogy terjedése a kor embereinek vallásos érzékenységét különösebben sértette volna. Ez nyilván azért volt így, mert ez az érzékenység immár merőben újfajta érzékenység. A „magyarok Istene” további sorsára nézve lényeges momentum, hogy kitüntetett szerephez jut Dugonics András 1786 táján készült s a honfoglaló magyarokról szóló, nagysikerű (három kiadást megért) regényében, az *Etelkában*. Itt a pogány magyarok hitvilágának központi szereplőjeként lép a színre, a regény elején a magyarok ünnepélyesen megnevezik Istenüket és éppen a hősnő, az „igen ritka Magyar kisasszony” találja ki ezt az elnevezést. Voltaképpen azonban nem lehet teljes bizonyossággal állítani, hogy volt kapcsolat Szaitz Leo Mária fejtegetése és az újkori magyar irodalom első hazai könyvsikere között. Dugonics csak jóval később, az *Etelkában* elkezdett történetet továbbszövő *Jolánka* című s 1803-ban írott regényének első kötetében beszél részletesen a kifejezés eredetéről s itt (a 95. lapon) nem az *Igaz Magyarart* hozza szóba, arról beszél, hogy a „magyarok Istene” kifejezés a „régii hagyományokbul” származik s a „Magyarok”-nál gyakran szerepel olyan szólásokban, amelyeket ő szintén a régii hagyományok közvetlen leszármazottjainak tekint. „Még mostanában is (ugyan-csak azokbul a’ régii hagyományokbul) fen-forognak a’ Magyaroknál azok a’ mondások, melyekkel régii Eleink leg-örömeosebbsz éltenek, ugy mint ezek: „Él még a’ Magyarok Istene. Azután ez is: Meg tanítalak a’ Magyarok Istenére. Még pedig ez is: Meg emlegettem veled a’ Magyarok Istenét. Végtere ez-is: Verjen-meg a’ Magyarok Istene. És még több efélék, melyeket előhozni nem szükség.” Dugonics tehát nem Szaitz Leo Máriára hivatkozik, hanem a „régii hagyományok”-ra, ami elsősorban arra utal, hogy a kifejezésnek szinte pillanatok alatt enyésznek el a teológiai szempontból veszélyes vonásai. Mert ha a szólás régisége esetleg kétségbe is vonható, az, hogy a század végén szélesebb körben is elterjedt kifejezésről van valóban szó, természetesen nem — végülis nem zárható ki teljesen, hogy Szaitz gondolatmenete csak a *placet*et tette arra, ami már volt. A valószínűbb azért mégis az, hogy nem maga a kifejezés, csak a diszpozíció létezett szélesebb körben. A századvég irodalmában ugyanis az *Igaz Magyar* első kötetének megjelenése (1785) előtt nem, utána viszont nagyon gyakran s szinte minden jelentősebb szerzőnél találkozunk vele, leírja (hogy csak néhány nevet idézzünk) nem csak a vallásos gondolkodástól távol álló Batsányi János vagy Csokonai Vitéz Mihály, de a hívő Virág Benedek vagy Fábchich József is.²⁵ Egyébként Dugonics utoljára említett műve, a *Jolánka* ebből a szempontból ugyancsak figyelemreméltó: a regényben — amely a honfoglaló magyaroknak a kereszténységgel való első találkozásakor játszódik — a „Magyarok Istene” egészen képtelen módon keveredik össze a kereszténység Istenével s olyan pillanat is van, amikor még a hittérítő remete számára is a „Magyarok Istene” az igazi Isten. Dugonics mindenképpen főszerepet játszik e kifejezés Petőfi Sándorig tartó történetében s ez azért figyelemreméltó, mert ő, a „kegyes Oskola-béli Szerzetes Pap” természetesen mélyen vallásos ember volt s katolicizmusának őszinteségéhez a legkevésbé sem férhet kétség.

²⁴ *Dayka életrajza Boádnár Antaltól*. In *Dayka Gábor költeményei* (Nemzeti Könyvtár, XI.). Bp., 1880. 129.

²⁵ A „magyarok istene” kifejezés előfordulására rengeteg példa idézhető, íme néhány hely: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *A’ Bagoly, és a’ Kótsag*, BATSÁNYI János, *Tekintetes nemes Abauj vármegye örömmünnepe*, FAZEKAS Mihály, *Pasquillus in Wolfgangum Ibrányi*, VIRÁG Benedek, *Kazlev*. II. 55.

A nemzet fogalma tehát nem egyszerűen teret nyert, hanem — ha lehet így mondani — teret is váltott, hiszen a fejlemény, amelyről szövegtünk, maga is a kor filozófiai gondolkodásának szintjén lezajló fejlemény volt. A „magyarok Istene” kifejezés látványos hódítása azt jelzi, hogy egy világi principium nem csak áttörte a hagyományos vallásosság bástyáit, de be is rendezkedett a falakon belül. E principium ereje bizonyosan a kor ideológiai folyamataiból származott, hiszen — mint más vonatkozásban láttuk — a kor irodalmában jelenlévő nemzetfogalom leglényegesebb határozománya az, hogy rendek szerint nem tagolt, egységes és osztatlan; önálló létezőként különül el a többi nemzetétől. Ennek az elkülönülésnek az alapja — mint másutt részletesebben szövegtünk róla — a nyelvben van: a nemzet az egy nyelven beszélők közösségét jelenti és semmi mást, a nemzeti lét minőségét pedig nem más mutatja, mint az ezen a nyelven művelt „tudományok”. A nemzetnek, mint egységes korpusznak a felfogása jól észrevehető módon a társadalom alacsonyabb néposztályainak köréből származó értelmiség számára volt most, a XVIII. század végén jelentőségteljes gondolat s még egyelőre kevésbé a kor nemessége számára, amely egy sok nemzetiiséget magában foglaló királyság vezető társadalmi ereje volt s mint politikai testület láthatóan tartózkodott az egyensúly megbontásától. Igaz: a nemesi politika általános tendenciája és az egyes nemesek magatartása között ebből a szempontból már lényeges eltérések figyelhetők meg — 1790 körül ötlenek a szemünkbe egy később kibontakozó fordulat egyelőre szórványos jelei —, mégis: az alaphelyzet változatlanul tekinthető. A nemesi ellenállás számára a nemzeti nyelv nem szolgált elsőrendű nemzeti jelként s bár a rendi felvilágosodás második, az 1780-as évek végén színre lépő nemzedékének az volt a fő dolga, hogy csökkentse a magyar társadalmat átható szakadékot, nem hangsúlyozta a nemzet kulturális egységét, a nyelv kérdését vagy a nemzeti irodalom ügyét legfeljebb érintette. Ez érthető: ez a kérdéskör az adott pillanatban a mindennapi élet, a közjog és a gazdaság terepén megmutatkozó s gyakorlati feladatokról terelte volna el inkább a figyelmet. A nemességhez nem tartozó irodalmárok számára viszont éppen így nyílt nagyobb lehetőség arra, hogy önnön jelentőségükre mutassanak rá a nemzet életében.²⁶ Itt feltétlenül utalnunk kell arra, hogy a nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalom jelentőségéről természetesen nem csak azért szövegtünk, hogy önnön jelentőségükről szóljanak, a többség számára olyan mély és alapvető felismerés volt ez, amelyért nem riadtak vissza az áldozatoktól sem. Az erkölcsi érdek gyakran fordította őket szembe közvetlen és személyes érdekeikkel, olyannyira, hogy a kor néhány írójának a halála — nagy szó, de igazolni lehet — lényegében hősi halál volt.²⁷

A nemzeti nyelv és a nemzeti nyelven művelt irodalom jelentőségéről azonban nem lehet beszélni a nemzet általában vett jelentőségének elismerése nélkül: a nemzet eszméjének dinamikája ily módon a kor ideológiai életének egyik központi tényezője, számunkra azonban most az a fontos, hogy az eszme nem maradt meg ott, hanem átlépett a filozófia területére is. Igen valószínű, hogy ez a helyzet — amelynek a „magyarok Istene” kifejezés megszületése és elterjedése csak egyik eleme —

²⁶ Bfró Ferenc, *Nyelv, nemzet, irodalom (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiaiához)*. ItK 1984. 558–577.

²⁷ Számunkra talán elsősorban Péczeli József és Révai Miklós életrajzának tényeiből tűnik ki, hogy idő előtti halálukhoz hozzájárult a betegen is rendkívüli intenzitással végzett munka. Péczelire I. Takáts Sándor, *Péczeli József (Nemzeti Könyvtár, XXXIX.)* Bp., 1887. Révai Miklós megrendítő kései leveleiből íme egy mondat: „A Jó Isten csak anyi időt engedjen már, hogy kiadhassam munkámat. Az után örömet meg halok.” (Csúry Bálint, *Révai Miklós levele Aranka Györgyhöz*. ItK 1935. 311.)

nem jött volna létre a kor gondolkodásában a hagyományos metafizika erővesztése és az antropológiai érdeklődés erősödése nélkül: az előbbivel mintegy létrejött a hely egy új abszolútum számára, az utóbbi pedig éppen itt pillanthatta meg kérdéseire a választ. A nemzet fogalmának a vallásos tudatvilág területére való betörése a századvég magyar szellemi életének egyik legfontosabb eseménye s főleg azért, mert alapvetően befolyásolja a laicizálódás jellegét. Nem csupán arról van szó, hogy egy merőben evilági principium hatol be a hit körletébe, hanem arról is, hogy e principium hódító útja során maga is átalakul — éppen a meghódított környezet hat vissza rá s vallásos vonásokat ölt. A nemzet fogalma egyáltalán nem ritkán lép elénk a századvég magyar irodalmában az emberi életet vezérlő végső értékként: a „magyarok Istene” kifejezés széles körű elterjedésének megvoltak a szemléleti alapjai.

Ez a gondolkodásmód alapozta meg azt, hogy a magyar irodalomban megjelenjenek olyan eszmék, amelyek összefüggésben vannak annak a gondolkodónak az eszméivel, aki a XVIII. század második felének egyik legnagyobb hatású bölcseleje volt. Meglehetősen ismert tény, hogy Johann Gottfried Herder — mert róla van szó — nem csak a magyar, de általában a kelet-európai népek kulturális életére is hatással volt.²⁸ A magyar tapasztalatok azonban arra intenek bennünket, hogy különös figyelemmel legyünk a herderi eszmék iránt való fogékonyság alapjaira — képtelen történetfelfogáshoz vezet, ha nem innen, hanem ama eszmékből akarnánk levezetni a változásokat. A rendelkezésünkre álló tények inkább úgy mutatják, hogy Herder oly jellegzetes gondolatai inkább már a magyar kulturális életben kialakult vonzalmak, szándékok és törekvések artikulálásában játszottak fontos szerepet s nem pedig ezek létrejöttében. Innen van, hogy — mint látni fogjuk — a herderi eszmék átszövik ugyan a magyar irodalomban megjelenő s immár gyakran uralkodóvá váló nemzeti tematikát, a különbségek legalább annyira figyelemreméltóak, mint az azonoságok: olyan motívumokról van szó, amelyek ugyan nyilvánvalóan összefüggésben vannak Herder gondolataival, de amelyek mégsem vezethetők le közvetlen módon Herder gondolataiból.²⁹ Így nem lehet Herder gondolatvilágától független eszmének tekinteni a „magyarok Istene” kifejezést sem. Igaz: a gondolat csirája megjelenik már Montesquieu-nél is³⁰, magának a kifejezésnek az alapja azonban Herder műveiben található meg. Mint ismeretes, az ő számára — elsősorban korai időszakában — a nemzetek spirituális autonómiája és eredetisége különleges jelentőséggel bírt, olyannyira, hogy nála az általános értékek érvényessége jószerivel meg is szűnik a történelemben, ott az értékek rendjének pluralitása létezik elsősorban. Ezt annyira következetesen képviseli, hogy szerinte az egyes népeknek nem csupán saját irodalmukhoz van joguk, de saját valláshoz is. Először az 1769-es franciaországi út során keletkezett reflexióit tartalmazó *Reisejournal*-jában fejtí ki, hogy a vallásokat az országok és népek természeti produktumaiként kell felfogni, így egyaránt szükségesekek és egyformán tiszteletreméltóak³¹, de a tézis jelen van más munkáiban is. Amikor tehát Szaitz Leo, a buzgó hitvédő mintegy kiengedi az Isten fogalmát a teológia hirtelen

²⁸ Legutóbb RATHMANN János foglalta össze Herder magyarországi recepcióját *Herder eszméi — a historizmus útján* című monográfiájában (Bp., 1983). Ennek az összefoglalásnak a kritikájaként készült el FRIED István tanulmánya (*Herder történetfilozófiai nézeteinek nyomában*. Ethnographia, 1985. 351–359. Bibliográfiával.), amely sokoldalúan foglalja össze a problémakört.

²⁹ Ez a fő hibája Holm SUNDHAUSEN, *Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationalbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie* című monográfiájának (München, 1973).

³⁰ *De L'esprit des Loix*. Livres XXIV. Ch. 26.

³¹ L. a SUPHAN féle *Sämtliche Werke* (Berlin, 1877–1899.) IV. kötetében, 472. Hasonló gondolat bukkan fel az 1785-ben megjelent *Auch eine Philosophie der Geschichte* című műben, itt Herder a régi pogány németység kultúrájának az eltűntét panaszolja. (XIII. 247.).

szüksönek bizonyuló épületéből s utána Dugonics, a piarista lelkész a honfoglaló magyarok számára külön istent talál ki, aki — némi túlzással — mindenütt jelenlevő lesz a kor magyar irodalmában, akkor nincs szó ugyan Herder valamely szövegének pontos átvételéről, de nyilvánvalóan a herderi eszmevilággal szorosan összefüggő, rokon fejleményről kell beszélnünk a magyar irodalom történetében. A magyar kutatás egyébként a „magyarok Istene” kifejezés megjelenését és elterjedését nem hozta kapcsolatba Herder nézeteivel, de a viszony természete hasonló azokban az esetekben is, amelyekben jellegzetesen herderi inspiráció nyomait látta meg a hazai eszmétörténet. A herderi eszmék több változata is áttűnik a magyar irodalom korabeli produkcióján, de ezek aligha vezethetők le közvetlen módon Herder gondolatvilágából. Így Herder egyik korai felismerésének gyakorlati megvalósítását kell látnunk Dugonics András 1788-ban megjelent *Etelka* című regényében — amikor a honfoglaló magyarok az író szülővárosának, Szeged egyszerű embereinek a nyelvén szólalnak meg, akkor ebben az eljárásában nem nehéz a *Fragmente über die neueste Literatur* (1767) ama jellegzetes gondolatának a lenyomatára ismernünk, amely szerint a nyelv és a nemzet gondolkodásmódja (Denkart) között szoros kapcsolat van, az nem csupán a gondolatok kifejezésének és közlésének az eszköze (Werkzeug), hanem e gondolatok tartalma (Inhalt) is, hiszen a nyelv kincsesházként (Schatzkammer) gyűjti magába és tárolja a nemzet történelmi tapasztalatait.³² S bár Dugonics teoretikusként nem értelmezi át ezt a jellegzetes gondolatot, mégis: a regény egészéből kiderül, hogy saját világának részévé, pontosabban: saját ideológiai aspirációinak eszközévé tette — s így már nincs sok közük Herder bölcséletéhez. Lényegében hasonló a helyzet azzal a herderi eszmével, amely szorosan összefügg az iméntivel s amely a nemzeti nyelv és a nemzeti irodalom szoros kapcsolatára vonatkozik. Nem csak a nép nyelve őrzi ugyanis a nemzet gondolkodásmódját, hanem az irodalom is, sőt, a beszéd eredetileg maga is költészet volt („Zuerst war Sprache immer Dichtung”). A népköltészet ily módon a nemzeti jelleg legfontosabb hordozója. A század utolsó évtizedeinek magyar irodalmában is jelen vannak olyan megnyilatkozások, amelyek összefüggése egyértelmű e herderi felismeréssel. Révai Miklósnak és Ráth Mátyásnak 1782-es felhívását „köznepi dalok” gyűjtésére joggal kapcsolja össze a szakirodalom Herder gondolatvilágával, ha vannak is figyelemreméltó eltérések a magyar interpretáció és a német gondolkodó felfogása között.³³ De nyilvánvalóan ide kell számítani Csokonainak a népköltészet és a nemzeti múlt közötti viszonyra vonatkozó tézisét, noha kezében (mint Szauder József szellemes okfejtéssel valószínűsítette) nemigen fordult meg a vonatkozó Herder-szövegek.³⁴ Csokonainak azonban atyai barátja volt a Biblia szent költészetét — bár nem bizonyítható, hogy Herder közvetítésével — népszerűsítő Földi János,³⁵ bizonyítható viszont, hogy jól ismerte a népit a régi és hiteles magyarral azonosító Dugonics András és az *Etelka* című regényt, de mindez csak lehetőséget teremtett arra, hogy időnként oly nagy erővel ébredjen fel benne a vágy a nemzeti költő szerepe után. Az a körülmény, hogy a századvégén nagyon is fi-

³² Herder nyelvfilozófiai nézeteinek teljességre törő és mégis tömör összefoglalása Hanna WEBER, *Herders Sprachphilosophie* című monográfiája. Első kiadás: Berlin, 1939.

³³ PUKÁNSZKY Béla, *Herder és a népies irány*. Bp., 1918. HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfiig*. Bp., 1927.; FENYŐ István, *A magyar irodalom republikájáért*. Bp., 1976. WÉBER Antal, *A népiesség jellege és változatai a XVIII–XIX. századi magyar irodalomban*. In *Irodalmi irányok, tárolatból*. Bp., 1974. 197–238.; FRIED István, i. m.

³⁴ SZAUDER József, *Csokonai poétikája*. In *Az éj és a csillagok*. Bp., 1980. 339–367. Újabb s másféle álláspontot képviselő tanulmány: SZILÁGYI Ferenc, *„Nationalcharakter” s értelmezése Csokonainál (A költő Herder-élményéhez)*. In *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*. Bp. — Wien, 1989. I. 248–255.

³⁵ HORVÁTH Iván, *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben (Földitől Aranyig)*. ITK 1972. 290–305.

gyelemreméltó érdeklődés tapasztalható a nem klasszikus (= nordikus, keleti, héber) irodalmak iránt, teljesen párhuzamos a német bölcselet által képviselt felfogással, de ha szerepet játszott is e figyelem felébresztésében, e figyelem nyilvánvalóan nem vezethető le az ő hatásából.

A homogén, hiszen elsősorban kulturális tényei alapján meghatározott nemzet fogalmának előtérbe állítása a XVIII. század végén nálunk megegyezett a társadalom alacsonyabb rétegeiből származó és mindenképpen értelmiségi pályán működő literátorok érdekeivel: a herderi nemzetfogalom eleve az ő jelentőségükre világít rá a nemzet életében. Furcsa módon a magyar írók felfogása éppen a nyelv vonatkozásában tér el feltűnő módon Herderétől, akinél a mi irodalmáraink számára olyan fontos külső, a nyelvnek a nemzet létét reprezentáló beállítása legfeljebb természetlen előfeltevés s háttérbe szorul a belső, a nemzet életével összefüggő vonatkozások mögött.

Hítvédők, kantiánusok, hitetlenek

Azt látjuk tehát, hogy a századvégen — az irodalom felől tekintve — a laicizálódás előrehalad: a vallásos tematika még azoknál a szerzőknél is háttérbe szorul, akik egyházi keretek között működnek és nincs nyoma, hogy hitük megrendült volna. A változás mögött a barokk vallásosság végleges erővesztése áll, a hagyományos vallásosság veszíti el dinamikáját s adja át a teret egy új típusú, az evilági élettel belső összefüggésben lévő, mintegy az életet szolgáló, de a korábbinál természetesen nem kevésbé hiteles érületnek. Habár a kritikai hangok is erőteljesen szólnak, ez az alapvetőnek tekinthető fordulat lényegében zajtalanul megy végbe. Két feltűnő következménye van. Az egyik: az antropológiai érdeklődés megnövekedése. A hagyományos vallásos gondolatkörben mozogva az elmélet az a kérdés foglalkoztatta, hogy mit kell cselekednünk, most (ez a gondolatkör elhalványulván) előtérbe került a másik: kik vagyunk? Ugyanakkor a vallás mellé, sőt, az irodalom felől tekintve elébe is lép az átfogó s az emberi életet irányító értékeknek egy új birodalma: a nemzet. Számottevő konfliktussal egyik esetben sem találkozunk: az emberlét sajátzerűségeiről való elmélkedések — bár nem onnan indulnak, de — gyakran érkeznek vissza a vallásos gondolatok körébe, a nemzet eszméje pedig nem csak nem támadja közvetlenül a vallást, de felmerül az a lehetőség is, hogy közvetlenül a hitvédelem szolgálatába állítható, amint azt Szaitz Leo Mária megkísérelte. Ez azonban csálóka lehetőségnek bizonyult: a vallás és a nemzet — még ha békésen el is férnek egymás mellett — két külön világ. Hiába jelöljük már ki, melyik vallás kebelében élnek az „igaz magyarok” s hiába működik a nemzet iránti indulat a vallásos érület alakzatai szerint, egymásra vissza nem vezethetők. Az antropológiai érdeklődésnek és a nemzetnek, mint az emberi törekvéseket vezérlő értékek foglalatának megjelenése a tudatvilág mély, viszonylag széles körű, a magyar irodalom élete szempontjából pedig kardinális jelentőségű átalakulásáról tanúskodik.

A barokk világ napja valóban végképpen leáldozott tehát, arról azonban nincs szó, hogy a hagyomány emberei ne lennének nagyonis éberek. A századvég irodalmi életében jelen van és erőteljesen hangzik a hitvédelem szólama, helyzete és szerepe azonban különösen alakul. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy a hazai hitvédelem első s egyben legjelentősebb alakjának, Csapodi Lajosnak a helyzete általában is jellemző helyzet — ő ti. 1769 és 1772 között megjelent munkáival nem a hazai kulturális élethez kapcsolódik. Csapodi és utódai az európai hitvédelem magyarországi részlegét alkották és nem a hit magyarországi helyzetéből indultak ki.³⁶

³⁶ L. BRUNNER Emőd, *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*. Pannonhalma, 1930.

Ez voltaképpen természetesnek tekinthető, hiszen az itthon megindult majd felgyorsult folyamatok a hivatalos hitvédelem számára olyannyira rejtettek, áttételesek, a klasszikus ellenfelektől olyannyira eltérő jellegűek voltak, hogy feltehetően nem is igen vették észre őket vagy ha igen, szükségtelennek érezték a válaszadást. Így azt mondhatjuk, hogy a hit védőinek felkészültségéhez, indulataik őszinteségéhez és erejéhez aligha férhet ugyan kétség, munkájuk eredménye mégis kétesnek látszik. A jóval korábbi, a klasszikus felvilágosodás antiklerikális, ateista-materialista törekvései elleni harc jegyében tulajdonképpen elvették az irányt: azok a gondolatok csak szűk körben hatottak itthon, a másik eszmevilág, ahol az igazi és tartós fordulat lezajlott, számukra rejtve maradt. Megfigyelhető, hogy a teológián vagy a teológiával érintkező eszmék világán belül érezték otthon magukat, ezen kívül mintha gyakran lennének tanácstalanok. Szaitz Leo Mária érzékenyen figyel fel — például — a Dayka Gábor prédikációiban fellelhető kétes mozzanatokra, de rosszallás nélkül idézi Besenyeyi *A Holmiját*,³⁷ arról nem is beszélve, hogy a „magyarok Istene” kifejezés legalizálásával jelentős szerepet játszott abban, hogy a nemzet fogalma új, a hagyományos értékrendet immár alapvetően megváltoztató státushoz jutott.

De másról is szó van. Nem zárható ki ugyanis, hogy néha éppen a hitvédelem jegyében fogant munkák hívják fel a figyelmet azokra az eszmékre, amelyekkel vitakoznak, de még fontosabb — hiszen dokumentálható — fejlemény, hogy a hatékony érvelés érdekében kénytelenek alkalmazkodni az ellenfelekhez és olyan új álláspontok képviseléséhez is eljutnak, amelyek már nem tekinthetők a konzervatív vallásosság megnyilvánulásainak. Ebből a szempontból érdekes, hogy — mint a századvég két, reprezentatívnak tekinthető hitvédelmi kiadványa mutatja — a hagyománytól egészen ellentétes módokon is el lehetett vagy inkább: el kellett már térni. Bielek László Bécsben, 1800-ban jelentette meg (1796-os latin előzmény után) *Arany gondolatok a' mostani szabad gondolkodásnak módja ellen* című munkáját s benne elfogadja, hogy kétféle tudomány létezik. „Az Isten e világot a világ böltséinek vetélkedésére hagyta...” s itt, a „világi tudományokban szárnyára eresztheti az ember a maga eszét, szabadon koholhat systémákat”, amire példaként nem csak „Carthesiust” és Newtont idézi, de a szabadgondolkodó hírében álló „Gassende-”t (= Gassendi) is. A tételhez szigorúan hozzáfűzi ugyan, hogy „A' Religio dolgában nem így vagyom” (168.), a világi tudósoknak megadott szabadságot ez a megszorítás természetesen nem érvényteleníti, hiszen azt más helyén is konfirmálja. Így a 118. lapon arról ír, hogy „A' Keresztény Religio különböz a' világi böltségeknek igazságától” s abban látja a különbség alapját, hogy „ennek tulajdon bírója az emberi elme, amannak pedig ugymint érzékenynek, az embernek érzékenységei”, amely véleményben mintha távoli Rousseau-reminiszcencia visszhangozna. A vallást ily módon mintegy kivonja az értelem felügyelete alól, de vajon nem fosztja így meg egyben legerősebb védelmétől is? Erről a védelemtől nem volt hajlandó lemondani Louis Racine, akinek az 1790-es években írott *De la Religion* című, terjedelmes tankölteménye az 1790-es évek Magyarországon két fordítóra is talált. A műnek és hazai fogadtatásának elemzését Padányi Klára végezte el s tanulmánya³⁸ alapján rögtön megállapíthatjuk, hogy a nevezetes munka eszmei tendenciája éppen ellentétes azzal, amit Bielek László *Arany gondolatai* képviseltek. A nagy drámaköltő unokájának művében — mint Jean Ehrard megállapítja róla — „mielőtt átengedné a teret a kinyilatkoztatásnak, az értelem hatékonyan bizonyítja Isten létezését.”³⁹ Az „értelem” — voltaképpen: az 1740-es évek

³⁷ *Igaz Magyar ...* Buda, 1785. I. 184.

³⁸ PADÁNYI Klára, *Századvégi hitvédelem és felvilágosodás Louis Racine magyar fordításában*. In *Irodalom és felvilágosodás*. Szerkesztette SZAUDER József és TARNAI Andor. Bp., 1974. 177–200.

³⁹ Jean EHRARD, i. m. 435.

francia gondolkodásának érdeklődésének és színvonalának — követése olyan előfeltevések elfogadásához vezet, amelyek nélkül e korban már nem lehetséges hatékonyan művelni a hitvédelmet s amelyek következtében e védelem olyan alapokra helyezkedik, amelyet immár az ellenfél, a felvilágosodás ír elő számára. A művet ily módon bizonyos kettősség jellemzi s a két fordító, a katolikus Szentgyörgyi Gellérd és a protestáns Háló Kovács József munkája között megfigyelhető eltérések éppen e kettősség mentén helyezkednek el. Szentgyörgyi tolmácsolása inkább a hagyomány világát idézi, Háló Kovácsé (aki Csokonai tehetségének egyik első felfedezője volt) a nagy lendülettel indult, de a kilencvenes években már egyre rosszabb közérzettel élő értelmiség beállítottságát, aki azonban még őrzi hajdani vonzalmi emlékeit. De minden eltérésen túl közösek abban, hogy — mint Padányi Klára írja — „igényes, gondolatilag színvonalas, valóságos információkat tartalmazó” műveket hoztak létre, amelyek szolgálták ugyan a hitvédelmet, az érzékeny és tájékozódni kívánó olvasók szemét azonban inkább olyan, a hit világával összefüggő, de alapvetően filozófiai karakterű kérdésekre nyitották rá, mint pl. az erkölcsi természettörvény léte vagy nemléte.

A hitvédelem frontjai mindazonáltal némileg ziláltak tetszenek, s vonatkozó munkákból igazán nem olvasható ki egy összefüggő ellenség-kép: van, aki csak a hagyományos felvilágosodás ateista-deista gondolkodóit támadja s van, aki teológiai árnyalatokért is „megkorpázza” saját hitbéli ellenfeleit. Ebből a szempontból nézve Szentgyörgyi Gellérdet és — például — Alexovits Vazult igen-igen nagy távolság választja el egymástól s „hivatalos”-nak természetesen egyikőjük álláspontja sem nevezhető. Furcsa módon a hivatalos — intézményi alapú — hitvédelem fő ellenfelei már egyre kevésbé a szó hagyományos értelmében vett szabadgondolkodók, úgy lát-szik, hogy akinek a tanait elsősorban tiltják (s akinek a tanai — legalábbis egy ideig — egyre inkább terjednek): Immánuel Kant. A Helytartótanács 1795 júniusában kiadott szigorú rendelete megtiltotta a katolikus iskolákban a kanti filozófia tanítását, a tiltáshoz valamivel később, de sokkal élesebben azután a protestánsok is csatlakoznak. A *Kánt szerént való Filozófiának Rostálgatása Levelekbenn* című, 1801-ben, Debrecenben megjelent vitairat formálisan nem volt ugyan hivatalos állásfoglalás, gyakorlatilag azonban annak tekinthető s híven tükrözte az új erőre kapott ortodoxia nézeteit. Kant „első magyar követőiről” Horkai László írt úttörő tanulmányt,⁴⁰ amelynek érdeme nem csak az első magyar kantiánusok (Márton István, Sárvári Pál, Lengyel László) bemutatása, hanem az általános légkör érzékeltetése is. Számos peregrinus jött haza Kant filozófiájának ismerőjeként a német egyetemekről, de a königsbergi bölcselő filozófiája már hazai forrásokból is terjedt — erre egyebek mellett a már emlegetett Bárány Péter esete is jó példa lehet: ő nem járt külföldi akadémiákon, díjnyertes pályázatát mégis a kor általa legnagyobbnak tekintett filozófusának eszméit követve írta, még 1790 előtt.⁴¹ A kanti bölcsélet éppen azért volt az egyházak számára veszedelmes, mert távol van attól, hogy hitetlenségre buzdítson, közvetlen módon viszont alapvetően szemben áll a dogmatikus teológiai gondolkodással: a transzcendentális eszmék (amelyek között ott van az Isten eszméje is) antinomikus szerkezetére vonatkozó fejtegetések riasztó hatása szinte kézzel fogható. De talán még nagyobb baj volt, hogy nyomában a vallás dolgait illetően mindent újra kellett volna gondolni és az eredmény a megszokott és bevált intézmények világa felől több, mint kétesnek ítékezett.

⁴⁰ HORKAI László, *Kant első magyar követői*. In *Irodalom és felvilágosodás*. Szerkesztette SZAUDER József és TARNAI Andor. Bp., 201–228.

⁴¹ GYÁRFÁS Ágnes, i. m.

A hivatalos hitvédelem így az 1790-es években szakszerűbb, de főleg érzékenyebb volt, mint azok, akik egyénileg vállalkoztak a hit védelmére, hiszen ők vagy nem a megfelelő ellenféllel hadakoztak vagy csapdába estek: az előnyösebb pozíciók biztosítása érdekében a tradicionális vallásosság zárt rendjét megbontó problémavilágot tártak fel és tettek átélhetővé. Innen nézve is azt látjuk tehát, hogy a századvég magyar irodalma tágabb bölcséleti térben lélegzett, mint a megelőző évtizedek magyar irodalma, a tágasság megteremtéséhez azonban ő maga is jelentős mértékben járult hozzá. Itt különleges szerepet játszottak Péczeli József fordításai: a magyar Voltaire és a magyar Young voltaképpen stabilizálta e bölcséleti tér tágasságát. Nem „cáfolták” a vallás tételeit, hanem egy másféleképpen felfogott vallásosságot máshogy helyeztek el a világ rendjében. Ha innen tekintünk rá a korabeli magyar irodalom legjelentősebb alkotóira, akkor azt látjuk, hogy az általuk művelt irodalomnak alapvető vonása a filozófiai érzékenység, tájékozódásuknak azonban mégsem elsősorban a szakszerűen felfogott filozófia, hanem a szabadságvágy volt a vezérlője, a szabadságot pedig a maguk egyéni módján fogták fel. A századvég magyar irodalmában a legnagyobb tehetségek intellektuális arculata egymástól meglehetősen eltérő képet mutat, de a hagyományos világkép elleni s nagyonyis erőteljes lázadás nyomait szinte mindegyikőjüknél megtaláljuk, mint ahogy megtaláljuk a szélsőségektől való visszalépés, az újragondolás, az új s békésebb utak keresésének a jeleit is, amely utak egyébként termékenyebbnak bizonyultak. A változatok közül itt csak két példára utalunk. Csokonai Vitéz Mihály világnézetének s egyben költői programjának alapja 1794 táján egy inkább poétai, mint szakszerű, mindazonáltal következetes és részleteiben is kidolgozott materialista rendszer,⁴² Kármán József pedig ugyanebben az időben egy kéziratban maradt filozófiai írásának (*Das philosophische Testament*) tanulsága szerint rendkívül szélsőséges, bizvást La Mettrie tradíciójához kapcsolható nézeteket vallott az emberi lélekről.⁴³ E nézetek elfogadása mögött mind a két szerzőnél nyilván a hagyomány elleni lázadás gesztusa működik, e lázadást azonban gyorsabban vagy lassabban, de követik majd az elbizonytalanodás, a kétely és az új irányba való tájékozódás jelei. Kármánnál a főmű, a *Fanni hagyományai* című regény e nyugtalansággal hozható összefüggésbe,⁴⁴ Csokonainak pedig egész 1795 utáni időszaka jórészt az eredeti élettervvel, a „vidám természetű poéta” programjával és annak bölcséleti alapjaival való számvetés jegyében zajlik. E két zseniális fiatalember esete példázza a legvilágosabban, hogy a magyar századvég nem csak a vallásos, de mindennemű metafizikai gondolkodás erővesztésének az időszak a volt s ez erőteljesen befolyásolta a most születő irodalom legjobb teljesítményeit. A bölcséletileg rendkívül érzékeny Csokonai gondolkodói útja ebből a szempontból különösen tanulságos, hiszen ő a boldogság költőjének szerepétől az élet költőjének szerepéig jut el. A *Halotti versek* jelentősége éppen ennek az antropológiai fordulatnak a megtételeiben van. Az első pillantásra talán jellemzőnek, de nem túl jelentősnek vélhető két sorban — „Sem több, sem kevesebb, csak ember lehetek / Sem barom, sem angyal lenni nem szeretek” — a nagy vers első két részének gondolati vívmányát foglalja össze.⁴⁵ Mivel a Teremtőről szólva bebizonyította, hogy *rola* gondolkodva nem lehet semmiféle megnyugtató tudáshoz jutni, így nagymértékben függetlenné is válik tőle,

⁴² BÍRÓ Ferenc, *Csokonai programja*. ItK 1989. 351–369.

⁴³ GÁLOS Rezső, *Kármán József*. Bp., 1954. 19–23.

⁴⁴ BÍRÓ Ferenc, *A Fanni hagyományai értelmezéséhez*. ItK 1975. 467–474.

⁴⁵ SZAUDER József, „Rémítő s vidító kétségek”. („A lélek halhatatlansága” I. részéről: műhelytanulmány). In *Az éj és a csillagok*. Bp., 1980. 293–317.; BÍRÓ Ferenc, *A lélek halhatatlansága isten fogalmáról*. ItK 1983. 259–267.; DEBRECENI Attila, „Sem több, sem kevesebb, csak ember lehetek” (*Pope Essay on Man-je Csokonai világnézet-szintézisében*). It 1990. 279–303.

de — ugyanakkor — szabad és teremtőképes lelkének birtokában nem lehet redukció áldozata sem, nem a természet része és nincs törvényeinek alávetve, mint az állatok és plánták.

Ferenc Bfró

LAÏCISATION DANS LA LITTÉRATURE HONGROISE DE LA FIN DU XVIIIe SIÈCLE

Par la première génération des Lumières hongroises, aux années 1770, l'esprit de la laïcisation est entré dans la littérature hongroise: le cercle d'idée de l'apologie du luxe (Lőrinc Orczy), la thèse de la déterminabilité corporelle de l'homme (György Bessenyei) et la nouvelle doctrine de l'amour représentée par Sándor Báróczi, tout cela appartient aux manifestations radicales des Lumières européennes.

Vers 1780, cette première génération se décompose et la situation de pensée des écrivains les suivants montre une image tout à fait différente de celle de leur. Bien que certains phénomènes aigus de l'anticlericalisme se produisent, la laïcisation progresse non pas contre la foi elle-même, mais par la transformation de son caractère et par le changement de sa situation. L'atmosphère général intellectuel de la nouvelle époque est marqué par les succès de livres également, l'*Henriade* de Voltaire et le *Night Thoughts* d'Edward Young sont en tête d'une liste de vedette imaginaire des lecteurs intellectuels de l'époque.

Tout de même, des tendances nouvelles et vigoureuses de la littérature renvoient avant tout au changement du caractère de la laïcisation. De façon qu'on peut constater un intérêt très vif aux questions de l'anthropologie, l'importance du savoir a priori sur l'homme diminue visiblement, et par contre augmente celle des connaissances empiriques. La demande des ouvrages de psychologie s'accroît de façon spectaculaire, et on ne peut guère considérer comme coïncidence per hasard la parution d'un compte-rendu d'un enfant retrouvé en Transylvanie, grandi dans la nature. La question — qu'est-ce que l'homme en soi-même, sans l'appui métaphysique religieuse et de ses semblables — tourne l'attention vers la communauté humaine, et c'est pour cela que la notion de la nation acquiert une importance distinguée dans la littérature hongroise de la fin du siècle. C'est à ce moment que naît et s'étend l'expression „le Dieu des Hongrois” et l'idée de la nation s'introduit dans le domaine de la pensée religieuse aisément, puisqu'elle-même, elle aussi se sacralise.

Dans la littérature hongroise du fin de siècle, la nation reçoit un nouveau statut, d'où la présentation et la conquête des idées, qui sont en rapport direct et évident avec l'idéologie de Herder. Par exemple dans le roman hongrois ayant le plus de succès de l'époque, l'hypothèse, par laquelle c'est la langue du peuple qui conservait le mieux la manière de penser de nos ancêtres, joue un rôle important. Donc la laïcisation est radicalement différente de la foi religieuse traditionnelle, mais elle n'en est contraire, d'où la conséquence de rester en grande partie inaperçue pour la protection de foi de l'époque: les adversaires principaux y sont toujours les grands personnages, longtemps disparus, des Lumières classiques.

Les théorétiques des églises officielles sont toutefois plus sensibles, eux, ils savent déjà depuis 1790, que l'adversaire par excellence n'est plus Holbach, mais Immanuel Kant. Il est vrai, que d'une très rapide propagation des idées du philosophe de Königsberg, on aurait dû à peine avoir peur dans la Hongrie de l'époque, la tendance tout de même, a été très précisément perçue. Tout cela peut être prouvé entre autres par le fait, que dans les œuvres des meilleurs jeunes auteurs de la fin du siècle, après un début de carrière de révolte idéologique sauvage, citant parfois même l'esprit de La Mettrie ou le spinosisme, ils sont confrontés de problèmes pour lesquels une réponse peut se donner non plus par la religion traditionnelle, mais uniquement par la philosophie idéaliste moderne.

„NEM CHIMAERA-E NÉP-EPOST GONDOLNI?“

(Arany János műfajelméleti dilemmája)

A hazai kritikában már Arany költői fellépése előtt szenvedélyes viták dúltak arról, hogyan lehetne feloldani az ellentétet az archaikusnak, sőt anakronisztikusnak számító műfaj, illetve a hiányzó magyar nemzeti eposz utólagos megteremtésének vágya között. A széles látókörű magyar kritikusok az 1820-as évektől fogva tisztában voltak azzal, hogy a kérdést nem csupán a korabeli eposzkísérletek vetették föl, hanem a századforduló európai irodalomelmélete hagyományozta rájuk, kötelességeket ébresztvén az újkori eposszal szemben. Ériük be egyetlen, de jellemző példával: August Wilhelm Schlegel már 1798-as előadásában hanyatlásnak ítélte a modern epopeiát, melynek (ugyancsak kétes értékű) ismertető jegyeiként többek közt felsorolta a lényeginek vélt és megőrzött heroikus–csodálatos elemet, a zárt szerkezetet, az eszményített, hidegen allegorikus jellemű alakokat, akiknek a cselekmény során feltétlenül szerencsétlenül kell járniuk, az egykori nyugodt elbeszélőmodor helyébe lépő retorikus előadásmódot, mely igyekszik tárgyát felnagyítani, megpróbálja a múltat jelenné tenni, s hagyja magát heves részvétől elragadtatni.¹ A német irodalmi gondolkodásban tájékozott Toldy Ferenc, jóllehet már az 1820-as években magasztaló hangon szólt Vörösmarty eposzairól,² később (1851) pedig Aranytól „egy magyar Odüsszeát” kér,³ maga is kezdetről tusakodott föl-föltörő kétségeivel, s a műfajok rangsoráról szóló korabeli polémiák állandó szereplőjeként újra meg újra átgondolta idevágó nézeteit.

Fiktív levélsorozatként írott ifjúkori értekezése, az *Aesthetikai levelek Vörösmarty epicus munkáiról* (1826–1827) arról tanúskodik, hogy a pályakezdő kritikus alaposan eltöprengett a *Zalán futása* sajtóosan kései irodalomtörténeti pillanatán, de itt legfőképpen a műfajválasztás ékesszóló igazolásából gyaníthatjuk, s abból is csak a későbbi viták ismeretében, hogy a korszerűtlenség legalábbis mint *lehetséges* vád benne talán már ekkor felrémlett. Addig nem is kezd a mű elemzésébe, amíg néhány levelet nem szentel a kérdés tisztázásának. A hősök és hőstettek kora még sohasem lehetett az eposzé, fejtegeti, ugyanis az előbbi törvényszerűen a nemzetek szertelen ifjúságára esik, az utóbbi a rákövetkező „komolyabb férfilét” sajátja; a hőskorral egyidejű epikusok, legyenek azok a Homérosz előtti idők görög dalnokai vagy a magyar Tinódi, sőt akár Zrínyi, az eseményekkel még túl szoros kapcsolatban álltak, semhogy megszabadulhattak volna a külső szükségletek kielégítésének parancsától vagy a fantáziát megkötő valóságtól, azaz epikájuk (nem egyformán, de valamennyire) ne sínylette volna meg az élet közvetlen közelségét. S bár az igazi „génusz áttöri kívül lelt korlátait”, sőt „nem a nyelv teremti a művet, hanem a művész teremt magának nyelvet”, azért Toldy szerint a testőrírók franciás ízlésű évtizedei mégsem kínálhattak megfelelő szellemi éghajlatot a magyar eposz felvirágzásához. Az idők teljessége idáig váratott magára, ám „nemzetünknek most virít eposzi lelkesedésű kora”, s immár megszülethet a műfaj ékessége, „a poézisnak culminációja”, a haza múltját, jelenét

¹ SCHLEGEL, A. W., 1798. 125.

² TOLDY Ferenc, *Aesthetikai levelek Vörösmarty epicus munkáiról*. TOLDY, 1874. 1–146.

³ Toldy Ferenc levele Arany Jánoshoz, 1851. április 16-án. ARANY, 1975. 354–355.

és jövődjét „tündértükörben” felmutató nemzeti eposz, melynek költője úgy képviseli egész közösségét, ahogy ama régi próféták tették.⁴ Talán feltételezhetjük, hogy mindez azért Toldy számára sem volt eleve magától értetődő következtetés, hanem máris egy előzetes kritikusi probléma nehezen kiküzdött megoldását olvassuk, azaz a hallgatólagos belső párbeszéd végül szóhoz juttatott egyik felét, mely a Vörösmarty műve kedvéért elnyomott kételyek helyén tör föl, az ímént esetleg még önmaga meggyőzéséhez használt érvelés lendületével. Másként a gondolati páfördulásokra alkalmilag szinte képtelen kritikus miért bizonygatná a következő évtized hasonló tárgyú vitájában, hogy az eposz kora már régen leáldozott, s legföljebb magányos zsenik művelhetik sikerrel?

A vitát 1839-ben egy recenzió váltotta ki, melyet Szontagh Gusztáv írt *Blair Hugo retorikai és esztétikai leckéinek* Kis János fordításában megjelent kiadásáról. A *Figyelmező* lapjain közzé tett kritikában Szontagh egyetértőleg említi, hogy Blair a hősköltéményt tartja „a költészet legfelségesebb nemének”, de nehezményezve fűzi hozzá, hogy a hazai szerzők újabban elhanyagolják e műfajt, mindenáron drámát akarnak írni, mert a közhiedelem szerint immár az a korszerű. Csakhogy ez szerinte csupán a műveltség és irodalom tetőpontjára hágott nemzeteknél, a közösség érett férfikorában lehet igaz, idehaza azonban, az irodalom fejlődésének szinte kezdetén, éppen fordítva: „nálunk a dráma némileg még idő előtti s egyedül a líra és eposz igazán korszerű, a regény az kezd lenni, s a dráma ideje még következni fog”, s éppen ezért itt „helytelenség azoktól, kik arra hivattak, líránkat s gyönyörű hangzású hexameterünket elhanyagolni, s műveletlenül hagyni egy vidéket, mely a mag teljes kivirágztatására már elkészült, s annak helyébe olyanon fáradozni, hol törekvéseink hasonló előmenetellel nem sikerülhetnek”.⁵ Ha stílusa nem árulná el, Toldy válaszcikkéből (*Eposzi és drámai kor. Drámai literatúránk jelen állapotjáról Szontagh Gusztáv ellen*) aligha sejtethetnénk, hogy ugyanaz írta, aki egy évtizeddel korábban a *Zalán futása* szálaláscsinálójaként még a magyar irodalom eposzi korának beköszöntét ünnepelte. Im már költő és közösség megváltozott viszonyából vezeti le, hogy az eposz kora régen és végérvényesen elmúlt. „Mióta az ész kifejtett mindenhatósága lefűtta a képzetet szárnyairól a tündérvirágport; mióta a tömegek egyedeikké oszlottak fel, s a házak pitvaraiból a belső termekbe vonult az élet, úgyhogy most minden egyed elkülönzött kis egészet képez a nagy társaságban; mióta nagy népeletet ezer egyes házi élet halmozata váltta fel; mióta a költő csak egy helyt van élő, közvetlen közlekedésben hallgatóival: a színházban tudniillik, azóta az eposz korát, hol *tömegek* a szerepvivők, a dráma kora követé, melyben az *egyedek* tesznek és határoznak.” Ebből persze nem következik, teszi hozzá rögtön, hogy egy-egy epikus tehetség ne művelhetné még mindig sikerrel az életből az irodalomba visszahúzódott eposzt, s egyedekre hatván ne tudna hatni, lassan és közvetve, a tömegekre is; Toldy a drámaírókat akarja óvni Szontagh gondolatmenetének rájuk nézve csüggesztő üzenetétől, hiszen immár állandó magyar színház is várja születendő műveiket.⁶ Viszontválaszában Szontagh eltérő fogalomhasználata vezeti vissza nézetkülönbségüket: Toldy szerint akkor virul egy műfaj, ha az irodalom belterjes körein túl mélyen és közvetlenül hatni tud az egész közösség életére, szerinte viszont tisztán irodalmi alapon is beszélhetünk egy műfaj virágkoráról, amennyiben annak megteremtődtek feltételei és remekművek által „tökélyére” emelkedik. Feltételeken Szontagh nem intézményeket, még ke-

⁴TOLDY, 1874. 11–16.

⁵SZONTAGH Gusztáv, *Blair Hugo retorikai és esztétikai leckéi*. Figyelmező, 1839. 19. sz. 305–310. Kötetben: SZALAJ, 1981. 319–323. Vö. FENYŐ, 1990. 326–330.

⁶TOLDY Ferenc, *Eposzi és drámai kor. Drámai literatúránk jelen állapotjáról. Szontagh Gusztáv ellen*. Figyelmező, 1839. 21. sz. 345–348. Kötetben: SZALAJ, 1981. 328–331.

vésbé színházépületet ért, hanem elégséges művelődéstörténeti szintet: mivel a líra és az eposz az „érzemény” és a „képzelődés” műnemei, azaz „szellemünk alsóbb tehetségeinek szüleményei”, ezért már a népek (tudomány előtti) ifjúkorában kifejlődhetnek, ellenben a sokoldalú világismeretet feltételező drámának meg kell várnia a nemzetek érett férfikorát, amikor költészet és tudomány egyesülnek — ettől azonban a fiatal magyar irodalom még messze van.⁷ Vitázórájában Toldy az eddigieknél tüzetesebben kifejti, hogy az eposz, mely „a gyermekkorát élő nemzet története és valláskönyve” szokott lenni, miért nem lehet immár korszerű: elmúlt a fizikai erő és harci bátorság hőskora, eljött a békés szellemi erőlkifejtés; ami valaha a piacon szájról szájra terjedt, azt a megváltozott társadalmi életben immár nyomtatott betű viszi olvasó szobák magányába, s az új kor embere, aki vallási eszméit sem epopeiából, hanem a Bibliából meríti, elvesztette az eposz iránti élénk fogékonyságot, ami egykor a műfajt éllette. Az eposz korszerűségének tagadása azonban nem jelenti azt, teszi hozzá Toldy, hogy ne fájlalna ő is Czuczor vagy Vörösmarty eposzirói elhallgatását. „Mert kiben bizonyos formához előkelő képesség vagyon, fejtsse ki azt maximumáig, melyet elérhet: mert a valóban jeles, jeles minden időben.” S mivel az eposz, ha lassabban is, mélyen és tartósan „nemesítő” hatást fejthet ki, Toldy leszögezi, hogy nem tartja „soha időn kívülinek egy nemzeti hősköltemény írását”.⁸

Az utóbbi megszorítás számunkra különösen fontos: Toldy ekkori álláspontja tehát nem áll ellentmondásban azzal, hogy éppen ő fogja Aranyt nemzeti eposz írására ösztönözni. Amikor itt a műfaj korszerűtlenségéről, külső és belső „szükség”-ének megszűntéről értekezik, akkor az irodalomtörténeti meghatározottságot nem veszi annyira perdöntőnek, mint vitapartnere. A későbbi irodalomtörténész ekkor is, később is a romantikus zsenifelfogás szellemében tartja fenn annak lehetőségét, hogy remekművek szülessenek mintegy koruktól függetlenül, mondhatni körülményeik ellenére, s így a feladatválasztáshoz (legalábbis kivételes formátumú alkotó esetében) végső soron fontosabbnak ítéli az egyéni hajlamot és képességet, mint az általános fejlődés vélhető irányát és a gondosan számon tartott kultúrtörténeti feltételek egész rendszerét. Hagyomány és egyéni tehetség szerepének ilyesféle együttes elismerésére, módosult hangsúlyokkal és továbbfejlesztett érveléssel, Arany kritikai gondolatvilágában találunk majd példát.

Aranyhoz azonban többféle közvetítéssel is elérhetett az eposz korszerűsítésének örökölt problémája. Szontagh és Toldy vitájának utóhullámai mind táguló körökben gyűrűztek tovább az 1840-es, 1850-es, sőt a magyar kritikában oly termékeny korai 1860-as évek során; szöveggyűjteményei, majd irodalomtörténeti szintézisei jóvoltából főként Toldyt tekintették a kérdés letéteményesének, s aki csak az eposzról gondolkodott, az kimondva vagy kimondatlanul az ő nézeteivel szembesítette a magáét. Amikor Bajza és Toldy (még Schedel néven) kiadták Vörösmarty *Minden munkáit* (1845), Erdélyi János többrészes kritikai tanulmányt írt róla, melyben az 1839-es „nagy irodalmi vita” földézése után kifejtette, hogy igaza ugyan egyik félnek sem volt, hiszen a korszerűség kedvéért Szontagh a drámától, Toldy az eposztól rettentette volna el az írókat, kettőjük közül mégis az utóbbi nézetét igyekezett részletesen cáfolni, mert az szerinte olyan (német eredetű) világirodalmi teóriát alkalmazott a magyar irodalmi életre, amelynek az eleve nem tudhatott megfelelni. Az emberiség gyermekora valóban elmúlt, s a régi görög világnézet csakugyan érvényét veszítette, ismeri el Erdélyi, ez azonban nem jelentheti azt, hogy a később cseperedő nemzetek,

⁷SZONTAGH Gusztáv, *Eposzi és drámai kor. Drámai irodalmi életünk jelen állapotjáról*, D. Schedel Ferencnek igazolásul. Figyelmező, 1839. 23. sz. 379–383. Kötetben: SZALAI, 1981. 332–339.

⁸TOLDY Ferenc, *Végszó az eposzi s drámai korról és drámai irodalmi életünkről*. Figyelmező, 1839. 24. sz. 394–399. Kötetben: SZALAI, 1981. 340–345.

köztük a szerves kultúrafejlődést mindig nélkülözött magyarság ne pótolhatna utólag olyasmít, ami szerencsésebb népeknél már korábban megteremtődött. Az epikus tehetséggel megáldott költőknek arra kell szerinte gondolniuk, hogy a költészet öntudatlan természetességű és naiv frissességű első hajnala után s immár a tudomány napja végén, eljőhet egy második, tudatos és mesterséges, de nem kevésbé enyhületet hozó „*esthajnal*”, mely még meghozhatja, ami az elsőből kimaradt. Mivel pedig a magyar eposz még nem érte el a telítettségét, s „a nemzeti eposz a magyar irodalomban mindeddig nincs megírva”, Erdélyi vágyakozva sóhajt fel: „Vajha Vörösmarty, vagy más, ki erőt érez lelkében, fölfogná még egyszer az eposzi tollat, és szabad és korlátlan lélekkel benézne még az ősi időbe.”⁹

Erdélyi, aki 1853 végén majd éppen Toldynak vallja meg, titoktartását kérve, hogy újabb dolgozataival Hegel *térítőjévé* szegődött, mégpedig a felszínesnek megismert Szontagh-gal szemben,¹⁰ ebben a kritikájában még láthatólag kevésbé hegelianus Toldynál; legalábbis abból a szempontból, hogy kettőjük közül itt Toldy történelem-szemléletére jellemző az egyetlen és mindent átfogó fejlődésfolyamat feltételezése, amelynek meghatározó uralma alól legföljebb az öntörvényű géniuszot tekinti mentesnek, míg Erdélyi szerint az általános fejlődési sorrend alól egész nemzeti kultúrák lehetnek kivételek, követvén a maguk sajátos útját. Érdekes azonban, hogy gondolatmenete végén a Toldyval vitatkozó kritikus ugyanoda érkezik, ahová néhány év múlva Toldy is fog: nemzeti eposz megírására buzdít. Amikor azután Erdélyi az 1830 és 1855 közti korszak termését szemlézi *Egy századnegyede a magyar szépirodalomból* című cikksorozatában, akkor immár a hegeli dialektika szellemében érzi igazolva egykori nézetét mind a hajdan meg nem született népi eposz művi pótolhatóságáról, mind általában a naiv költészet tudatos megújíthatóságáról. Erdélyi itt kifejti, hogy szakítani kell az egyenesvonalú fejlődésértelmezéssel, helyette a spirális emelkedés gondolatát ajánlja, sőt érezhetően a hegeli tézis—antitézis—szintézis fokozatait keresi. A tanulmány mindvégig jól kivehetően arra az előfeltevésre épít, miszerint az irodalom egy viszonylag kezdetleges önazonossággal kezdődik, majd az önmagától való elidegenedésen át halad saját mivoltának magasabb szintű visszavételéig, mely bizonyos (ha kimondatlanul is: hegeli) értelemben mindig klasszicizmus, s egyúttal a további emelkedés újabb (hasonló) lépcsősorának alapja. *Zách Klára és Toldi szerzője az ő szemében éppen a megjövendölt „öntudatos népiesség” mestere, ugyanis „öbenne tér vissza költészetünk az első kezdethez, az eredeti népköltészethez; de ezen népköltészet nem oly közvetlen, absztrakt, öntudatlan munkásság többé, hogy belé kell gondolni a poézist, hanem tartalom és forma át vannak egymás által szellemítve”. S az így magára talált magyar költészet láttán, s megbizonyosodván az „ösztön és tudalom” egyesüléséből létrejött „megújhódás” korábban soha el nem ért szintjéről, Erdélyi nagyon is hegelies dialektikával bírálja Toldyt, amiért az a magyar költészet történetét írva „1830 körül köti meg a csombókot”, azaz megjelöl egy felülmúlhatatlan tetőpontot, melyen túl csak hanyatlást és epigonokat tud látni. A hegelies fejlődésértelmezés megmenti Erdélyit attól is, hogy az azóta létrejött fázist láttassa a fejlődés végpontjának; vitába száll Gyulai szintén „egyoldalú” eljárásával, mely szerinte olyanformán avatta abszolút mércévé Aranyt és Petőfit, ahogy Toldy tette Vörösmartyval és Czuczorral, vagy előtte Batsányi Gyöngyösivel és Kisfaludy Sándorral.¹¹ Jól kivehető, hogy a nemzeti eposz kései megírásának lehetőségét*

⁹ ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály Minden munkái*. Irodalmi Ór, 1845. Kötetben: ERDÉLYI, 1886. 146–294., szempontunkból főleg 201–247.

¹⁰ ERDÉLYI János levelei Toldy Ferenchez, 1853. december 8-án, illetve 1853. december 20-án. ERDÉLYI, 1960–1962. II. 101–102.

¹¹ ERDÉLYI János, *Egy századnegyede a magyar szépirodalomból*. Pesti Napló, 1855. szeptember 13 — november 24. Kötetben: ERDÉLYI, 1961. 255–258., 262., 339.

Erdélyi immár a magyar irodalom századközépi fejlődésének olyan értelmezésével támasztja alá, mely hegelines előképe lehet, sőt mutatis mutandis alighanem egyik mintája volt a *nemzeti klasszicizmus* majdani fogalmának. (Bár ennek kezdeményezője, Horváth János, mellőzni fogja Erdélyi intelmeit, azaz nem tartózkodik a végső normává avatás történetietlen műveletétől, s azért pillant fel megkülönböztetett tisztelettel Arany és Gyulai alakjára, mert azok „a fejlődés tetején” állnak.¹²)

Mindebből talán már levonhatjuk, hogy mire az eposz korszerűsíthetősége mint nemzedékről nemzedékre szálló kérdés Aranyhoz érkezett, a mérvadó irodalmi közvélemény jobbra már megválaszolta, mégpedig túlnyomórészt igennel, s e bizakodást hamarosan bizonyossággá erősítette Arany eposzainak sikere, melyet Gyulai a régi probléma végérvényes megoldásaként ünnepelt. „Kritikusaink ezelőtt tiztizenkét évvel nem egyszer vitatkoztak arról: vajon van-e korunknak fogékonysága az eposzra, vajon nem tékozolja-e erejét a költő, ki eposzba fog?” Az előtörténetet *Szépirodalmi szemle* című kritikaszorozatában (1855) Gyulai azért eleveníti föl, hogy az előző évben megjelent *Toldi estje* jelentőségét méltóképpen kiemelhesse. A „valódi” eposz kora csakugyan lejárt, kezdi válaszáat az egykori kérdésre, „a naiv mondák aranyfürtös emlékein” révedő műfaj létfeltételeit megvonta a hagyományok és világnézetek relativizálódása, s helyét a regény foglalta el, melynek tárgyai és már „nem tisztán költői” formája jobban megfelelnek „e gondolkodásában vizsgáló és kételkedő, érzéseiben blaszírozott kornak”. Az újabb eposzfajták iránt azonban még maradt fogékonyság, teszi hozzá rögtön, különösen Magyarországon, ahol bizonyos helyi sajátosságok, így az ősi dicsőség iránti vonzódás és az archaikus vidéki életforma továbbélése kedveznek e műfajváltozatoknak. Mint minden olyan nemzetnél, amelynek a régiségből nem maradt fenn néphagyományban gyökerező „valódi” eposza, a költőkre itt vagy a mondai hagyományt nem igénylő műeposz megírásának könnyebb, de kétes értékű útja vár, mely még egy Zrínyit vagy egy Vörösmartyt sem vezethetett odáig, hogy művét a nép befogadja, vagy a mondai törmelékekből megteremtendő, népies formavilágú „naiv műeposz” nehéz, de érdemes feladata — amely Aranyban találta meg mesterét. „Ez a mi *Toldi*-t és *Toldi estjé*-t oly nagy irodalomtörténeti fontosságra emeli, azért megbocsátható, ha a kritikus hosszasan foglalkozik velök, mint száz más művel, mert oly költővel van dolga, kit nem annyira bírálnia kell, mint tanulmányoznia.”¹³ Mint az utóbbi szavakból kihallható, az új mű és Arany klasszikussá nővő tekintélye szinte vitathatatlanul eldöntötte a régi kérdést. (E tekintélyt korántsem csupán a hű Gyulai érezte szinte kritikán felülinek: a következő évben, Arany *Kisebb költeményeinek* megjelenésekor Salamon Ferenc a *Budapesti Hírlap*ban egyenesen úgy vélekedett, hogy ilyen művekről „csak egy *Göthe*” írhatna méltóképpen, s az „ítész nevetségessé válik, ha *Aranyt* akarja tanítani, neki *Aranytól* tanulnia kell”¹⁴; a tisztelet roppant nagyságára jellemző, hogy Greguss Ágost a „bálványozás” veszélyére figyelmeztetett.¹⁵) Nyilván főként Arany példája indítja Gyulait arra, hogy amikor a következő évtized elején néhány polémikus megjegyzést fűz Szász Károly eposzfelfogásához, alaptételével habozás nélkül egyetértsen: „Tökéletesen igaz, hogy az eposz mindjárt korszerűvé válik, mihelyt egy nagy tehetség áll elő, ki azt korszerűvé képes tenni.”¹⁶ Eposzelméleti kérdésekben az ő műveit mindinkább szemléltető

¹² HORVÁTH J., 1976. 45., 341–346.; HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret. A rendszerezés alapelvei*. HORVÁTH J., 1956. 26.

¹³ GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle*. Budapesti Hírlap, 1855. Kötetben: GYULAI, 1908. 88–115.

¹⁴ SALAMON Ferenc, *Arany János és a „népiesség”*. SALAMON, 1889. I. 34.

¹⁵ GREGUSS Ágost, *Eszmeccsere a „népiesség” ügyében*. Pesti Napló, 1856. július 22. Vö. SOMOGYI, 1977. 455–456.

¹⁶ GYULAI Pál, *Budapesti Szemle* LIII-ik füzet. Koszorú, 1863. I. félv. 14. sz. 330–332. Kötetben: GYULAI, 1927. 171.

ábrává, sőt bizonyítékká avatták, melyre utalván bízvást ki lehetett mondani: quod erat demonstrandum.

Mindezek ellenére maga Arany mindvégig sokféle kétséggel viaskodott az eposz megújíthatóságát illetően. Levelezésében nyomon követhető, hogy a költői feladat kezdettől izgatta, de aggodalmakkal is töltötte el, amelyeket a kérdés elméleti tisztázásával szeretett volna eloszlatni. „Mi volna az ha az ember *népies hős költeményt* írna?”- veti fel Szilágyi Istvánnak 1847. január 9-én, s megkéri, gondolkozzék a dologon. „Szokatlan ugy e? de azért talán menne? ki nevetnék vele az embert? [...] mi lenne belőle ha valaki, ki a *nép nyelvén költeni ért*, megkísértené? Annyi való, hogy, ha sikerülne, abból *népszerű* eposz válnék.”¹⁷ Válaszában Szilágyi azt tudakolja, mi lenne a „népeposz” tárgya¹⁸, mire április 2-án Arany megvallja, hogy nincs még terve hozzá, de választhatna tárgyat Árpád korából, csak az a kérdés, „nem chimaera-e *nép-epost* gondolni?”¹⁹ Chimaera, azaz a görög mitológia kecsketestű és kígyófarkú tűzokádó szörnye: a metafora sejteti, hogy Arany attól tartott, a műköltő által írandó népeposz eleve képtelen, természetellenes, már lényegében önellentmondásos volna. Aggodalma annak ellenére győőrtte, hogy ekkorra már nagyobb tekintély is igyekezett eloszlatni. Petőfihez írott legelső levelében, 1847. február 11-én, ugyanez rémlett fel („Mit szólna ön hozzá, ha valaki tisztán népi szellemben és nyelven irt (komoly) epósra vetné fejét? Chimaera lenne ez...?”²⁰), mire barátja nemcsak lelkesen helyeselte a népies eposz gondolatát, hanem mielőbbi megvalósítását szorgalmazta és lehetséges hőseiről töprengett.²¹ De hiába: Arany kételye makacsul vissza-visszatért, s nem hagyta nyugodni.

Sokatmondó ellentét, hogy ő, aki a költőt legalább annyira poiétésznek tekintette, mint vátesznek, s mindig nagyon fontosnak ítélte a mesterségtudást, amellyel egy-egy szerző létrehozta művét, itt éppen a tudatos *csinálás* kényszerétől idegenkedett. Még olyan gondolatmenetében is, amely (1853-ban) Pákh Alberttel vitázva a kései népies műköltészet létjogosultsága mellett érvelt, megpendítette a kérdést, hogy „lehet-e azt úgy, mondvá csinálni, mint a czifraszűrt”.²² Bármennyire igyekezett meggyőzni vagy meggyőzetni magát, nyomasztotta a balsejtelem, hogy szerves előzményeket nem lehet utólag kiagyalni, s mondvacsínált, azaz mesterkélte és erőltetett művekkel hiába próbálják betölteni a múltbeli hiányt. 1854 januárjában Gyulaiak kesereg, amiért „nálunk, circiter az Árpád királyok, vagy Lajos — Mátyás alatt még csak olyan epikus sem cseperedett, mint Firdusi”; be kellett látnia, panaszozza, hogy „korunkban, még nálunk is, az eposz nagyon mondvá csinált virág: a költőnek magát is, publicumát is vagy hat századdal hátra kéne vinnie”, ráadásul szükség volna olyan kellékekre, amelyeket utólag már bajos mesterségesen pótolni. „Hol az anyag? A gazdag mondakör? a mythologia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik.”²³ Az epikus néphagyomány hiányát egyre inkább fájlalja. Amikor az 1817-ben felfedezett, s először 1829-ben kiadott ún. királyudvari kézirat, európai diadalútja után, 1856-ban magyarul is megjelent, s a Riedl Szende fordításában olvasható középkori cseh énekgyűjteményt (Csengery jóvoltából) Arany kézbe vehette, 1857 tavaszán megindultan számol be Tompának a szívszorító élményről. S óvárogva, a költő irigységével mustrálja egy hajdan nagyerejű „népőésis” másoknál még föllelhető maradványait, nem sejtve, hogy hami-

¹⁷ Arany János levele Szilágyi Istvánnak, 1847. január 9-én. ARANY, 1975. 42.

¹⁸ Szilágyi István levele Arany Jánoshoz, 1847. március 12-én. ARANY, 1975. 68.

¹⁹ Arany János levele Szilágyi Istvánhoz, 1847. április 2-án. ARANY, 1975. 77.

²⁰ Arany János levele Petőfi Sándorhoz, 1847. február 11-én. ARANY, 1975. 53.

²¹ Petőfi Sándor levele Arany Jánoshoz, 1847. február 23-án. ARANY, 1975. 56.

²² Arany János levele Pákh Alberthez, 1853. február 6-án. ARANY, 1982. 169.

²³ Arany János levele Gyulai Pálhoz, 1854. január 21-én. ARANY, 1982. 382.

sítványok. „Csak nekünk nincs semmink!! Mythológiát csinálni kell, régies eposzt csinálni kell — különben úr és pusztaság.”²⁴

Az eposzi örökségre áhítózó epikus költő ilyen frusztrációjából támadnak a műfaj korszerűsíthetőségére vonatkozó további kétségei. Idevágó gondolatai látszólag megszakadó foszlányokban, voltaképpen folyamatos belső párbeszédként húzódnak végig tanulmányain és kritikáin. Mint Gyulainak 1857 telén beszámol róla, elkezdett írni valamit a királyudvari kéziratról, de bevezetője, „a magyar naiv eposzról”, aránytalanul túlnőtt a tervezett ismertetés keretein, ezért abbahagyta a cikket, mielőtt alkalmi tárgyhöz elérhetett volna.²⁵ Ebből a féltetett szövegből kerekítette ki 1860-ban, már a *Szépirodalmi Figyelő* szerkesztőjeként, *Naiv eposzunk* című tanulmányát, mely az év novemberében, a folyóirat első három számában jelent meg. Nyitókérdése ott folytatja, ahol a Tompának küldött panasz abbahagyta. „Valahányszor idegen népköltészet egy-egy régi maradványa kerül kezembe, mindig elborultán kérdem magamtól: volt-e nekünk valaha ős eredeti eposzunk?” Azon töpreng, hogy a magyarság verses epikai hagyományán miért nem látszik meg olyasféle kompozíciós érzék, mint prózában fennmaradt népmeséin. Hibáztatja Anonymus, Kézai, s a nyomukba lépő többi krónikás túlzott forráskritikai szigorát, mert a szájhagyomány regeszzerű elemeinek kiostálásával jóformán teljesen eltüntették az egykor létezett naiv eposz maradványait, túl korai józanságukkal elhervasztották a korabeli költészet bimbózó virágait, halálra ítélték az eposzköltés egész mesterségét, s a képzeletnek hadat üzenő értelem neofita tudálékosságával előidéztek egy gőgös írott és egy lenézett népies költészet kettéhasadását, holott az előbbi csak az utóbbi biztos alapjára építhetné föl csarnokát. „Fogunk-e mi utódok, ez alap hiányában, az elbeszélő költészet terén valami jóra valót hozni létre, nem tudom; részemről e hiányt fájdalommal érzem” — sóhajt fel a tanulmány végén ismét a személyében érintett költő, figyelmeztetvén még arra, hogy sem idegen epikai minta követése, sem az ókor klasszikusainak utánzása nem segíthet.²⁶

Az epikus népköltészeti alap hiányát vagy szegényességét azonban Arany csak egynek tartotta az eposz korszerűsítésének leküzdésre váró akadályai közül. Ahogy a *Naiv eposzunk* közlése véget ért, a *Szépirodalmi Figyelő* következő (negyedik és ötödik) számaiban ugyanezt a problémát fejtegeti tovább Friedrich Hebbel *Mutter und Kind* című eposzának bírálatában. Szembeszáll az akkoriban sokat hangoztatott tétel-lel, miszerint „az eposz többé nem lehetséges”, és bár elismeri, hogy az átmeneti kor nyugtalansága legfőljebb a lírának kedvez, irodalomtörténeti példákkal: Ariosto és Milton műveivel cáfolja, hogy a társadalmi viszonyok gyökeres változásai közepette ne lehetne nagy eposzt írni. Arra sem lehet immár hivatkozni, teszi hozzá, hogy az eszmetörténeti vajúdás még nem szülte meg az új irányeszmét, melynek híján az alkotó sötétben tapogatózik és tehetetlenségre van kárhóztatva. „Korunk vezéreszméje, a nemzetiség, már előttünk lobog; s hogy ez nem volna termékenyítő, s nem inkább az eposzra, mint akármely költemény-nemre, alig hihetem.” Csakhogy nem az antikvitástól örökölt epopoeát kell érintetlenül átvenni, idejétmúlt világszemléletével és elavult rekvizitumaival (gépezetek, csodás elemek, görög és római istenek), hanem az új időnek megfelelő új formáit kialakítani. Hebbelnek ugyan nem sikerült ez Arany szerint, mert a műfaj benső alkatától eleve idegen irányba törekedett (az eposzt filiszteri prózaiságba süllyesztette és társadalomjavító irányzatosság szolgálá-

²⁴ Arany János levele Tompa Mihályhoz, 1857. április 19. ARANY, 1888–1889. I. 416. A királyudvari kézirat történetéről l. KERESZTURY Mária jegyzetét, ARANY, 1962. 608–609.

²⁵ Arany János levele Gyulai Pálhoz, 1857. december 1-jén. ARANY, 1888–1889. II. 48.

²⁶ ARANY János, *Naiv eposzunk*. ARANY, 1962. 264–274.

tára akarta fogni), de azért másnak még sikerülhet. „Teremtsetek jó eposzt, — s az eposz korszerű!”²⁷

Az utóbbi bizakodó felkiáltás tehát *mutatis mutandis* értendő: Arany kritikái és tanulmányai vissza-visszatérnek annak problémájához, hogy mit mivel kellene kicserélni az eposz korszerűsítése érdekében. Ugyanakkor tudja, hogy van ezek közt olyasmi, aminek a megváltoztatása nem áll módjában. Tisztában van azzal, hogy nemcsak a poétikai eszközök helyes megválasztásán múlik az eposz továbbélése, hiszen már szerző és közönség viszonya sem olyan, mint a műfaj hőskorában volt. Ahogy korábban Toldy Ferenc tette, ő is számol az epikus szövegek megváltozott irodalomszociológiai hátterével. Az epikai költészetnek, mint egy népmesegyűjtéményről szóló bírálatában írja, nem kedvezett a betűírás elterjedése, a szerzemény nyomdai rögzítése és megsokszorozása, ugyanis tönkretette elbeszélő és hallgatóság egykori szolidaritását, s alkotó együttműködésüket újfajta szereposztással váltotta fel, melyben csak az író aktív, az olvasó passzivitásra van ítélve, vagyis az eposz immár nem lehet az egész nemzeté. Miközben a prózai népmese hagyományozódásában megmaradt a közösségi továbbmunkálás gyakorlata, epikus költőnek lenni nehezebb, mint valaha. „Míg hajdan az énekmondó körülbelül olyan viszonyban állt hallgatóival, mint eposzának hőse a vezérlete alá gyűlt nemzettel, mert valamint emez a közakarát, úgy ő a közös érzület kifejezője vala: most az eposzíró saját egyéni erejére van hagyva, de azon nehéz követeléssel, hogy a közös érzületet fejezze ki, jóllehet megfosztva minden támogatástól, melyet a hajdan énekeke talált hallgatóiban.”²⁸ Egy vázlatban maradt tanulmányában arra a kérdésre, mit bír el még a népiesség, azt válaszolja, hogy „epopoeiát ma már nem; mert a nép igen távol esik a hős kortól”; archaizálni lehetne ugyan, teszi hozzá, „de érdemes-e?”²⁹ Ez az tehát, amin nem lehet változtatni; a költő (nyilván) vegye számba megmaradt lehetőségeit, majd tanulmánnyal és beleéléssel segítsen magán, ahogy tud.

Változtatni lehet és kell azonban a műfaj öröklött hitvilágán, emberfelfogásán és költői eszközein. Bármennyire szorgalmazza Arany a klasszikus auktorok tanulmányozását, siet hozzátenni, hogy nem kívánja a tíz-húsz énekre rúgó nagyeposz római mintájának vakbuzgó utánzását, a múzsákhoz kiáltó szerző kimódolt pátoszú lelkesedését, sem „a hitrege sallangjait, az ódon versformákat, semmit a mi korunk szellemével össze nem fér”.³⁰ A csodás elemek túlnyomó része elavult ugyan, de megőrzendő „az emberek sorsát intező fennsőbb hatalom akarátjának látható kifejezése”, az isteni világrand szemlélhetővé tétele, hiszen különben nem tudnánk, hogy minek betöltésére hivatott az eposzi (vagy mi ellen lázad a tragikai) hős. „Az új eposz feladata volna eme gondviselészerű világfolyást, a már stereotíppá vált isten-megjelenések s egyéb mosolyra indító csodák helyett, a mai kor s keresztyénség szellemének megfelelőbb módon is fel tudni tüntetni, épen úgy, mint a modern tragédia mellőzi és pótolni tudja a régiek *fátumát* és *deus ex machinait*.”³¹ Az antik istenségektől a modern eposznak meg kell válnia, mert „minden csodásnak, mit eposzíró fölvesz, saját népe vallási vagy babonás hitében kell gyökerezni, másként visszás, gyakran nevetéses”. Arany szerint Tasso helyesen tette, hogy eposzát a keresztyény Isten és pokol ellentétére építette, de ezek viszályai nála túlságosan a klasszikus eposzok (egymással egyenlő) istenségeinek perpatvaraira emlékeztetnek, holott a keresztyénség tanításai szellemében a kísértő ördög csak kudarcra ítéltlen űzhetné, ideig-óráig, Isten ál-

²⁷ ARANY János *Anyja és gyermeke*. ARANY, 1968. 31–39.

²⁸ ARANY János, *Eredeti népmesék*. ARANY, 1968. 326.

²⁹ ARANY János, *Népiességünk a költészetben*. ARANY, 1968. 382.

³⁰ ARANY János, *P. Virgilius Maro Aeneise*. ARANY, 1968. 479.

³¹ ARANY János, (*Bírálat a Nádasy-jutalomra küldött három pályamunkáról*). ARANY, 1964. 14.

tal engedélyezett játékát. Az is helytelen szerinte, ami nem egyedül Tassónál fordul elő, hogy művében „az alvilág démonai közt a pogány hitrege alakjai is szerepelnek”. Végül baj, hogy Tasso „bővebben is bánik a csodással, mint a valószínűség, melyet eposzban sem szabad nagyon elveszteni szem elől, megengedné”; a csodás, mint a fontoság minden más eszköze, az ünnepélyesség *ritka* perceihez illik, s túl gyakran alkalmazva veszít hatásából. E szűkebben poétikai megfontolások szorosan összefüggnek a világnézetiekkel: a pogány mitológiával dolgozó antik eposz még megengedhette a csodás elemek gyakori előfordulását, a keresztény hitvilágú modern változat már csak módjával élhet vele. „Ama szerént az ember, minden léptén, pártfogó vagy ellenséges démonokra bukkan; ez egy jóságos főhatalom folyvást örökös gondjával nyugtat meg; mire elég ottan-ottan rámutatni.”³² Mindez Aranynál mindig költői, irodalomtörténeti és kritikai állásfoglalás egyszerre; de bármennyire letisztult és határozott, amit ilyenkor állít, a mélyén ott motoszkál a kétely, elúzhetetlenül. Hitt az eposz korszerűsítésében, de mintha újra meg újra meg kellett volna küzdenie meggyőződéséért.

Am ha így volt, akkor annál izgatóbb a kérdés: mi vonzotta annyira az eposzhoz? Bár az idevágó szakirodalom találgatásai főként arra szorítkoznak, hogy a *költő* miért művelte előszeretettel e műfajt, az eddigi válaszkísérletek szinte mindegyikében van némi igazság tágabb problémánk szempontjából is, s legföljebb annak végső magyarázatoként bizonyulnak elégtelennek. Legtöbb hívet az a vélemény számlál, miszerint Arany a nemzeti eposz megteremtését közösségétől kapott megbízatásnak érezte, olyan mandátumnak, mely kötelez, s nem akart, nem tudott vagy nem mert más feladatot választani, mint amit elvártak tőle. A kívülről kapott efféle ösztönzésnek szóbeli, sőt hallgatólagos formái is lehettek, de számos nyomát megtaláljuk levelezésében. A noszogatások egyikét-másikat ismeri és idézgeti a szakirodalom, de csak teljes sorozatuk adhat fogalmat arról, milyen egybehangzó és erőteljes írói közvélemény támogatta Aranyt az epikus feladat vállalásában, s a bátortás milyen hamar változott figyelmeztetéssé, mely immár egy adósság törlesztését kérte számon. Petőfi már 1847. február 23-án sürgette („kérded leveledben, hogy nem lenne-e chi-maera a népi szellemben és nyelven írt komoly eposz? meghiszem, hogy nem; és nagyon jól teszed, ha minél előbb bele kapsz”³³), majd 1848. április 18-án fesztelen hangvételi, de félreérthetetlenül komoly figyelmeztetésként apellált barátja kötelesegerzetére. „Legelőször is kapj bele ismét Toldiba; ha már a fejét és a lábát megcsináltad, kötelességed a derekát is megcsinálni, különben vétkezel isten és ember ellen. Annak meg kell lennie, ha háromszor halsz is bele.”³⁴ Ettől kezdve Arany gyakran hallhatott ilyesmit; mint majd a *Toldi Szerelme* előszavában írja: „Barátim [...] váltig unszoltak”³⁵, Barátai kezdettől érezték, mivel hathatnak rá leginkább: esztétikai érvek közé mindinkább erkölcsieket is vegyítettek, lehetőleg vallási alapon, a legérzékenyebb hurokat pendítve végig, csalhatatlanul, a kapott talentumokkal szembeni felelősségtől a nemzetnek kijáró áldozat vállalásáig. Annál bátrabban teheték ezt, mennél inkább meggyőződtek róla, hogy maga a legilletékesebb hatalmazta fel őket a beleszólásra, s jó ügyet szolgálnak vele: tétova pillanataiban ugyanis a költő nemegyszer fordult barátaihoz, saját kétségeinek eloszlatását remélve, a saját vágyából már kihallható, de mástól is hallani vágyott tanácsért. Előfordult aztán, hogy megszokallta a (nem is mindig) szelíd erőszakot, s az elvárás nyomasztó terhét, sőt egyszer arra gyanakodott, hogy a kívülről rátukmált feladat bosszulja meg magát („Azt

³² ARANY János, *Zrínyi és Tasso*. ARANY, 1962. 436–437.

³³ Petőfi Sándor levele Arany Jánoshoz, 1847. február 23-án. ARANY, 1975. 56.

³⁴ Petőfi Sándor levele Arany Jánoshoz, 1848. április 18-án. ARANY, 1975. 198.

³⁵ ARANY János, *Toldi Szerelme*. ARANY, 1953. 7.

hiszem, hogy e II-dik részt csak rám disputálták, azért nem akarok boldogulni benne³⁶), többnyire azonban egy belső hangot akart felerősíteni kívülről megszólaló rokonhangokkal, s hálás volt a szolgálatért. „A lyra nem hivatásom, ezzel tisztában vagyok, — *egyéb az-e?* avval nem.”³⁷ E kérdést önbizalma egyik apályának mélypontján, 1855 végén teszi fel Tompához írott levelében; az efféle kétely megfogalmazása mindig hallgatólagos felhívás a címzetthez: szeretném, ha megcáfolnád. Ezért is lélegzik fel megkönnyebbülten, amikor a *Déliab* 1853. március 13-ai számában Csengery Antal eposzelméleti cikkére bukkan (*A hőskölteményekről általában*), mely az ő műfajelméleti elképzeléseire hasonlókat tartalmaz és hazai példaként az ő epikus költői törekvéseit említi. Nem a dicséret esett jól benne, számol be róla Tompának, hanem a visszaigazolásnak örül, „mint az utas jól érzi magát, ha ismeretlen helyen egy úton megindulván, valaki bizonyossá teszi, hogy nem tévedt el.”³⁸ Nem útbazigitásra volt szüksége, hanem választott útjának jóváhagyására.

Jellemző módon Arany mindvégig számon tartotta, hogy a trilógia gondolata egy kis közösségben vetődött fel először, amikor a még kéziratban lévő *Toldi életjét* bemutatta. „E művet Pesten, egy írói bizalmas körben, hol a jeles itész, a veterán Szemere Pál is jelen volt, még 1848-ban, felolvasván, szóba jött, milly célszerű lenne a *hős férfi korából* is dolgozva egy epost, az egészet trilógiává alakítani. Ettől fogva sokat foglalkozom ez eszmével” — tekint vissza erre önéletrajzi levelében.³⁹ Toldy előbb ugyanez év október 1-én szólítja fel, többek nevében („társaim ohajtását nyilvánítom [...]ha még egy Toldit írna Kd [...] a KTsság bizonyosan szívesen fogadná el [...] fordítsa fiatalága s szép talentuma egész erejét nagyobb, vagy egy nagy elbeszélő költemény írására [...] a koszorú el nem marad”⁴⁰), majd 1851. április 16-án („ne írjon Klegye]d *semmit* egyebet, csak elbeszélő költeményeket, s e körben is minél terjedelmesb, bonyolódottabb, s igen igen hosszú lélekzetet kívánó tárgyakat dolgozzon fel. Klegye]dtől én egy magyar Odüsseát ohajtok ma holnap olvasni”), s lelkére köti a *Toldi* trilógiává fejlesztését, sőt odáig merészkedik, hogy a cselekvény alakítására nézve ő, „az elmélet embere” ad tanácsokat a „találmányos” elméjű „mesternek”⁴¹. Tompa is már ekkor lelkesedik a gondolatért, s a trilógiának fő helyet jósol a magyar irodalmi kultúrában. Láthatólag eszébe sem jut, hogy a reprezentatív nemzeti eposz megalkotásához késő lehetne, s mintha Arany leggyötrőbb történeti aggályait igyekeznék eloszlatni azzal, hogy a régi hiány minden további nélkül pótolható: „ha kiviheted”, írja barátjának 1850. november 30-án, „az *első magyar könyv* lessz az első nagyszerű *Epos*, mert Vörösmarty hőskölteményei, kivált Zalán, igen messze állnak attól, hogy egy nemzet mint olyat elfogadhassa s büszkeséggel utalhasson rájuk; *Zrínyi* kétségen kívül jobb Vörösmartynál, de ez is nyelv és költői képességben természetesen hátra van a mai idők szüleményei mellett.”⁴² Hamarosan számonkérőbb hangnemben tér vissza az ügyre. „Hanem az nem jól vagyon hogy *Toldi derekával* még most is csak ugy sehogy se biztatsz”, dorgálja Aranyt (egyébként Petőfi egykori metaforájával) 1853. november 28-án. „Ha már a feje és lába készen van, törkieszkad meg kell lenni a derekának is.”⁴³ Ebben az évben Toldy Ferenc sem állja meg, hogy egészen más tárgyú leveléhez hozzá ne fűzze, milyen „[s]óváran” várja a középső részt. „Ne legyen Klegye]d, édes barátom, mostoha e gyönyörű gyermeke

³⁶ Arany János levele Tompa Mihályhoz, 1853. november 22-én. ARANY, 1982. 339.

³⁷ Arany János levele Tompa Mihályhoz, 1855. december 23-án. ARANY, 1982. 657.

³⁸ Arany János levele Tompa Mihálynak, 1853. július 11-én. ARANY, 1982. 259. Vö. *uo.* 1147–1148.

³⁹ Arany János levele Gyulai Pálhoz, 1855. június 7-én. ARANY, 1966. 116.

⁴⁰ Toldy Ferenc levele Arany Jánoshoz, 1847. október 1-jén. ARANY, 1975. 146.

⁴¹ Toldy Ferenc levele Arany Jánoshoz, 1851. április 16-án. ARANY, 1975. 354–355.

⁴² Tompa Mihály levele Arany Jánoshoz, 1850. november 30-án. ARANY, 1975. 306.

⁴³ Tompa Mihály levele Arany Jánoshoz, 1853. november 28-án. ARANY, 1982. 347.

iránt.⁴⁴ Néhány évvel később (1857. augusztus 12-én) Toldy nemcsak saját szívének nevezi a *Daliás idők* kimentését „a torso-ságból”, hanem a mennél hathatósabb buzdítás érdekében valóságos kis leckét tart a költőnek az alkotás lélektanából. „Kedves barátom, a költészetet is végre mesterséggé kell űzni; az ifjút meglepi a lelkesedés, a férfúnál az akarat idézi elő. *Akarja kegyed s meglesz.*”⁴⁵ Ami egyszerűnek hangzik, csakhogy olykor a költőnek, mint levelezéséből tudjuk, éppen *akarnia* esett nehezére.

Ekkoriban már lépten-nyomon érezhette, hogy szinte az egész irodalmi élet, s főként annak (számára) mérvadó köre, várja és elvárja a trilógia kiteljesítését. Gyulai 1854. október 23-án a *Toldi estje* biztató fogadtatásáról számol be neki („nagy hatást tett [...] Kemény, Csengery, Eötvös el vannak ragadtatva”⁴⁶), s Tompa 1864. március 12-én közkívánságra célozva megint emlékezteti: „Toldi Miklóst se felejtsd el. Ha az első *Toldit* írtad volna csupán: nem lehetne semmi szó; de miután fejét és lábát bírja: derekát is várja az irodalom.”⁴⁷ Hogy mindez milyen erősen visszhangozhatott Arany lelkében, azt egy aligha véletlen szövegegyezésből is megsejthetjük. Az ige, mellyel Toldy 1857-ben a *Daliás idők* befejezésére ösztökéli: „nem csak magának tartozik azzal, hogy e trilógia elkészüljön, hanem édes mindnyájunknak”⁴⁸, bő két évtizeddel később (1879) felbukkan a *Toldi szerelme* utolsó versszakában: „Csak ez egy munkámmal igazán tartoztam”, amikor Arany megkönnyebbülten teszi le a tollat, hiszen hőse egyéb dolgainak megéneklésével már nem érzi „adósnak” magát. Tartozás vagy adósság, bárhogy nevezzük is, e kívülről állandóan táplált érzés segíthetett elnyomni a műfaj korszerűsíthetőségére vonatkozó aggályait, és (belső késztetésekkel egyesülve) beleszóllhatott egyes költői feladatválasztásaiba, sőt talán meghatározhatta egész életműve önértelmezését.

A közösségi megbízatásra válaszoló kötelességérzet nagy súllyal eshetett latba, de valószínűleg csak egy volt a tényezők sorában, legfőljebb első az egyenlők között, melyek Aranyt az eposz művelésére és tanulmányozására készítették; ezért kevesebb az irodalomtörténeti tétje régóta vitatott (és önmagában fontos) erkölcsi megítélésének, mint általában feltételezik. A problémát Móríc Zsigmond vetette fel a *Nyugat* hasábjain (1931), az igazságkereső szenvedély metsző kiméletlenségével, *Arany János írói bátorsága* című esszéjében. Szerinte *Az elveszett alkotmány* mérész társadalomkritikája után Arany, e „szegény, ijedős, gyöngé ember”, máris riadtan visszahúzódtott „a zavartalan, búfeledtető epika” világába, *Toldijában* „a Lajos király bandériumát pingálgatta ragyogóra”, nagy elbeszélő műveiben (és kisebb költeményeiben) az eseményekre „a közérzés által ráparancsolt lelkesedéssel tekint föl”, saját érzéseit, sőt egész életét „elfojtja”, s csupán az *Őszikék* kései pillanatára nyeri vissza bátorságát.⁴⁹ E súlyos vádak alól a folyóirat következő évfolyamában Kosztolányi Dezső elmélyült és ékesszóló tanulmányban mentette föl a költőt (*Író és bátorság. Válasz Móríc Zsigmondnak*), a Móríc sugallta kérdés azonban lappangva tovább foglalkoztatta az elméket. Németh László, több fogékony Arany-esszéje után, 1952-ben védelmébe veszi a nemzeti megbízatást elfogadó költőket: a magyar író eleve „a kötelesség rabja”, Vörösmarty is „mindig azt csinálta, amit a nemzet várt tőle, s szinte melléktermékként jött ki belőle a *Csongor és Tünde* vagy egy-egy olyan vers, mint az *Előszó*”, s bár Aranyban „egy kis emberfélelemmel súlyosbítva” volt meg e „kötelességtudás” erkölcsi szempontból ez nem kifogásolható. Igaz, előbb „Petőfinek hitte el, mit vái

⁴⁴ Toldy Ferenc levele Arany Jánoshoz, 1853. augusztus 9-én. ARANY, 1982. 281.

⁴⁵ Toldy Ferenc levele Arany Jánoshoz, 1857. augusztus 12-én. ARANY, 1888–1889. II. 62.

⁴⁶ Gyulai Pál levele Arany Jánoshoz, 1854. október 23-án. GYULAI, 1961a. 198.

⁴⁷ Tompa Mihály levele Arany Jánoshoz, 1864. március 12-én. ARANY, 1888–1889. II. 240–241.

⁴⁸ Toldy Ferenc levele Arany Jánoshoz, 1857. augusztus 12-én. ARANY, 1888–1889. II. 62.

⁴⁹ MÓRICZ ZSIGMOND, *Arany János írói bátorsága*. MÓRICZ, 1978. 712–724.

töle a nemzet, a forradalom után Keménynek, Gyulainak; s a nemes ötvény hitelével lett a puszták, majd az elsüllyedt múlt idők harangja”, amiért másféle (esetleg értékesebb) alkotói lehetőségeit fel kellett áldoznia, ám „hiba volna kárhozatni” emiatt. „Hisz az író nemcsak tehetség, még kevésbé a jövő, a halhatatlanság spekulánsa, hanem erkölcsi lény is, aki a szerényebb, de reális feladatot, melyet közössége ad föl, kötelezőbbnek érezheti, mint szíve hajlamát, amely talán légüres térbe visz.”⁵⁰ Ugyancsak megértéssel, bár a feláldozott alkotói lehetőségek miatt fájdalommal is ír Arany epikus feladatvállalásáról Németh G. Béla: iskolateremtő hatású esszéjében (1967) Móricz Zsigmonddal vitatkozik, cáfolván, hogy Arany az uralkodó renddel szemben bátorralan lett volna, de szerinte is hiányzott a költő bátorsága irodalmi „mandátumával” szemben, amelyet a szabadságharc leverése utáni elnyomatásban végképp kötelezőnek érzett. Arany ezért nem mert megelégedni a belső bizonytalanságot feltáró lírával, hanem „kiformálta epikus szerepét, misszióját”, mely történelmi tárgyú eposzsal kívánta feltámasztani és korszerűsíteni az egységes nemzetudatot, akár a jelen megosztással fenyegető társadalmi gondjainak tematikus kizárása árán. „Mit vesztett e gondolat következtében életműve, jelen tárgyú töredékei, kivált *A falu bolondja* mutatja.” Vagy ugyanez még fájdalmasabb végösszegzésként: a nemzeti költő szerepét eltökélten vállaló Arany nemhiába viaskodott kétségekkel: e szerep, „ha gyakran segítette is, tehetségének igen jelentős részét korszerűtlen vállalkozásokba ölette el”.⁵¹ Ezt az álláspontot élezi tovább a Németh G. Béla műhelyéből kikerült többszerzős tanulmánykötetben (1972) Szegedy-Maszák Mihály korai dolgozata: szerinte Arany egész életében túlságosan igyekezett eleget tenni környezete kívánalmainak, s ezzel függ össze, hogy „költészetének alapvető indítéka a nemzeti elvárás”; nem tudni, milyen mértékben, de részben ez vitte rá az epika művelésére, mindenesetre „a mai olvasó azokban a lírai versekben találja meg értékeit, amelyekből a leginkább hiányzik a nemzeti elvárás indítéka”. Mi több, Arany „nem tudott túllátni a nemzeten, s ez részben szemléletének korlátozottságára mutat”, sőt „életművére bizonyos fokú provincializmus jellemző”.⁵² Tekintsünk el az idézett szerzők esztétikai és erkölcsi állásfoglalásainak (mégoly izgalmas) sokféleségétől; szorítokozunk a mindegyiküknél többé-kevésbé ott lappangott alapgondolatra: Arany epikus feladatválasztásaiban része volt a közösségetől kapott megbízatás érzetének. Ennyit el is kell fogadnunk, hiszen levelezésében nyomon követhettük a lélektani folyamatot, amely csakugyan erről tanúskodott.

Ami azonban részigazságnak igazolható, teljes magyarázatként nem állná meg a helyét, sőt elfödne a termékeny problémát. Szerencsére a szakirodalom is gyakorlta érzi, noha sajnos nemigen vizsgálja, hogy többről van szó, azaz számolnunk kell Arany belső igényének közreműködésével. Személyes indítékra vall, hogy egyetemes kortünetekből nem tudnánk levezetni az eposz iránti előszeretetét. Hiába tudjuk, hogy az újarisztotelianus reneszánsz műfajelmélet hagyatékaként kerülhetett az eposz a műfajok hierarchiájának csúcsára, s hogy itthon e klasszicista normával egyesült az európai romantikában mindenütt szorgalmazott „emberiségköltemény” követelménye, mely „Magyarországon természetszerűleg összekapcsolódott a reprezentatív eposz utáni vággyal”⁵³, mindezzel legfőljebb viszonyítási pontokat jelölhetünk ki, melyekhez képest Arany idevágó sajátosságai kirajzolódnak. Nagy általánosságban nyilván ugyancsak igaz, hogy az 1849 utáni Európa pozitívista értékrendje (a (men-

⁵⁰ NÉMETH László, *Arany János, a fordító*. NÉMETH L., 1969. 579–580.

⁵¹ NÉMETH G. Béla, *Arany János*. (Az esszé először a *Kritika* 1967. 1. számában jelen meg, majd a szerző több kötetében.) NÉMETH G., 1971. 86–88, 95–96.

⁵² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az átlényegített dal*. NÉMETH G., 1972. 302–304.

⁵³ SZÖRÉNYI László, *Epika és líra Arany életművében*. SZÖRÉNYI, 1989. 166.

nél gyakorlatibb) tudományt részesítette előnyben, a szépirodalomban pedig a tárgyias műfajokat, s hogy ez (helyi különbségekkel) a hazai kritikusok vonzódásának irányán is meglátszik⁵⁴; Arany azonban nem úgy érezte, hogy az epikát védelmezve egy általános tendenciához csatlakozik, hanem éppen ellenkezőleg: úgy tudta, hogy elszántan szembeüszik a korviszonyoknak jobban megfelelő líra özőnével. Vajon (a közösség szolgálatának igyekezetén kívül) milyen lelki szükségletek vezették az eposzhoz; mi lehetett az, amit éppen az eposztól kaphatott meg?

Szinte mindenre, amit az eposz általános műfaji sajátosságaként tartott számon, egyszermind ő maga is áhítózott, valami mélyen átértzett, egyéni sóvárgással. Vágyott a közvetlen személyességtől eltávolító epikus tárgyiaságra, a zavartalan múltbafeledkezésre, a szemlélődés nyugalmára, vágyott a magáért való létezés gyönyörködtető önfeledtségére, a hely és idő esetlegességeitől megtisztított örök emberi lényegre, melyet általánosabbnak, de egyúttal átfogóbbnak és teljesebbnek, s ezért érvényesebbnek is érzett akár a legkülönösebb színezetű egyedi megvalósulásainál. „Az elbeszélő költészet különbözik a lantostól, mert ez alanyi, amaz tárgyias; a drámatól, mert ez az eseményeket a szülemelés percében s úgy adja elő, mintha előttünk fejlenének ki, — míg az elbeszélő költészet, mint már lett dolgot a multnak alakjában hozza fel őket” — olvashatjuk a *Széptani jegyzetek*ben. „Eposzban a költő csak mint nyugalmas elbeszélő van jelen [...] A tanköltészettől azáltal különbözik, hogy itt az események *magukért*, nem pedig a belőlük vonható *tanulságért* beszéltetnek el.” Ugyanitt kifejti, hogy az eposz tárgyának „*nagyszerűnek*”, össznemzeti jelentőségű eseménynek kell lennie, mégpedig a régmúltból, mert „a régiség a személyeket és eseményeket főségesebbekké teszi, azokról minden prózai részleteket letörölvén”.⁵⁵ Tanulmányaiban és kritikáiban az eposz hasonló vonásait emeli ki: a *Zrinyi és Tassóban* azon műfajok közé sorolja, amelyek szerzőiket leginkább a „tiszán emberi alapra” utalják, az „általános emberi” bemutatására, mely „mint lassu folyam, örök egyformasággal lejt alá”⁵⁶; Friedrich Hebbel tanító célzatú *Mutter und Kind*-jét bírálva arra figyelmeztet, hogy „az eposz sokkal inkább költői faj, mintsem hogy akárminő iránynak hordozója lehessen, mely nem a költészeté”.⁵⁷ Mindez lehetne egy műfaj szenvtelen jellemzése, bármiféle személyes érdekltség nélkül; csakhogy Arany életművében számos nyom árulkodik arról, hogy nála nem az, hanem az eposzi éghajlat kínálta szellemi létfeltételek leírása, amelyek felé őt költőként, értekezőként és kritikusként egyaránt ellenállhatatlanul húzta magára.

Hogy az eposz e létfeltételeire miért volt neki magának is szüksége, arra alkat és műfaj összehasonlítása derít fényt. Arany alkatának művészileg legtermékenyebb, de egyszermind a maga számára leggyötrőbb jellegzetessége éppen hallatlan belső gazdagsága lehetett, melyből minden műfajban ki kellett rekesztenie valamit, feláldozván a megmaradtak elrendezhetőségéért, s e sokrétűségéből talán egyetlen más műfajban sem élhetett ki olyan nagy hányadot, mint a sokszereplős eposzban. Észrevették már előttünk, hogy költőként ő váltogatva helyezkedett bele a különböző műfajok sajátos világszemléleti perspektívájába, s egy-egy mű megírása után rögtön továbbvándorolt, hogy kipróbálja valami attól eltérő műfaji dimenziót⁵⁸; e nyughatatlan vándorösztönét nagyrészt magyarázhatjuk a személyiség minden egyes műfajban kihagyásra ítélt (más és más) lehetőségeinek utólagos lázadásaként, melytől eposzíráskor kellett viszonylag legkevésbé tartania. A látszattal ellentétben e műfaj

⁵⁴ SZAJBÉLY Mihály, *Az 1849 utáni „Itraellenesség” évei és forrásai*. NÉMETH G., 1988. 77–78.

⁵⁵ ARANY János, *Széptani jegyzetek*. ARANY, 1962. 546, 550.

⁵⁶ ARANY János, *Zrinyi és Tassóban*. ARANY, 1962. 333.

⁵⁷ ARANY János, *Anyja és gyermeke*. ARANY, 1968. 36.

⁵⁸ BARTA János, *Arany János és az epikus perspektíva*. BARTA, 1976. 167–190.

múltidejűsége is a minél teljesebb részvétel sóvárgásának jött kapóra. Már e lélektani szempontból is tarthatatlan a vád, miszerint a jelen szatirikus bírálattól visszariadva Arany a régmúlt idillizáló képeskönyvének festegetésébe menekült, mint „konstatáló költő”, aki maga „[n]incs jelen az eseményekben, lezárt dolgok azok az ő számára”.⁵⁹ A múlthoz nem a könnyebb út vezetett, még kevésbé a kívülmaradás lehetősége; ahogy korunk (Arany művészetére nemhiába fogékony) nagy költője, Pilinszky János fejtegette: a múlt megváltoztathatatlan eseményeibe művészként lebecsátkozni csak teljes odaadással lehet, a lezártság olyan elszánt és áhítatos vállalásával, amely hasonló a világ képtelenségeibe való beöltözés kikezdetlen elkötelezettségéhez.⁶⁰ Ugyanígy nem az erkölcsi kötelezettség előli meghátrálásként értelmezendő, hogy Arany (akárcsak korábban August Wilhelm Schlegel⁶¹) a magáért létező esztétikum jegyében szembefordult az újabb eposz célzatossá szűkítésével. Éppen ellenkezőleg: egy öngyötrésig erkölcsi lény fejezte ki ezzel ragaszkodását ahhoz a műfajhoz, mely nem valamely tanulság érdekében lapossá és rideggé átstilizálva szemléltet, hanem mintegy az élet egész vegetációjában gyönyörködve képes vállalni a létezés amorális aspektusát is. A műfaj fő vonzereje abban nyilvánult meg, hogy alkalmat kínált egy teljesebb odaadásra: itt maradéktalanabban vállalhatta magát a másutt töredékesen érvényesített alkotói személyiség és többoldalúvá egészíthette ki a másutt egysíkúban stilizált létszemléletét.

Ezzel az odaadással, elfogadással és vállalással függ össze, hogy az eposz olyasmivel is vonzotta Aranyt, aminek megkülönböztetett figyelmet kell szentelnünk: a megkötöttség vágyának poétikai kielégítésével. Értekezéseiben, bírálataiban és levelezésében fel-felbukkan, hogy szerinte a jó eposzban semmi sem váratlan és nincs véletlen: minden elem a maga kiszámított és körülhatárolt helyére kerül. Idevágó fejtegetései arról tanúskodnak, hogy a költő—kritikus még élete gúzsait fájlalva is (paradox módon) vágyott sors, képzelet és kompozíció eposzi megkötöttségére. Szerinte a részvételmes olvasó lélegzetvisszafojtva figyel, mert előre tudja, milyen végét felé halad a főhős, aki sorsa tragikus kifejtését ismeri és vállalja, mégis rendíthetetlen elszántsággal küzd. Az ún. epikai hitelre törekvő alkotói fantázia szerinte egyrészt elfogadja a közösségi emlékezetben rá hagyományozott motívumokat, s ha nem szorítkozik is rájuk, szívesen építkezik belőlük, másrészt lemond a valóságtól elrugaszkodó romantikus képzelet becsvágyáról, és készségesen behelyezkedik a szemlélhető formák plasztikus rendjébe s az örök emberi életviszonyok léptékébe. Ugyanez vonatkozik szerinte az eposzi kompozíció megközelítendő eszményére: ebben minden ott és olyan mértékben kerül elénk, ahol és amennyire az egész terve megkívánja és megengedi. Ahogy lázadozásaiban is hű maradt az őt Nessus-ingként perzselő költősorshoz, s ahogy függetlenségre vágyva sem igyekezett megszabadulni kötelekeitől, úgy ragaszkodott alkotóként és kritikusként az eposzhoz, amelyben azt érezte meg, s tépelődve és vonakodva, de azt vállalta, amire lényé legmélyéből hangzott fel a válasz: az eleve elrendelés műfaját.⁶²

⁵⁹ MÓRICZ Zsigmond, *Arany János trói bátorsága*. MÓRICZ, 1978. 721–723.

⁶⁰ PILINSZKY János, *Ars poetica helyett*. PILINSZKY, 1971. 161–167.

⁶¹ Vö. SCHLEGEL, A. W., 1911. 118–119, 121–122, 125–126.

⁶² E mindmáig feltáratlan összefüggés külön tanulmányt kíván, ezért másutt tárgyalom. — D.P.

A rövidítések jegyzéke:

- ARANY, 1888–1889 — *Arany János levelezése író-barátaival. I–II. (Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. 3–4.)* Bp., 1888–1889.
- ARANY, 1953 — *Arany János összes művei. V. Toldi Szevelme. A Daliás Idők első és második dolgozata.* S. a. r. VOINOVICH Géza. Bp., 1953.
- ARANY, 1962 — *Arany János összes művei.* Szerk. KERESZTURY Dezső. X. *Prózai művek 1. Eredeti szépprózai művek Szépprózai fordítások Kisebb cikkek Tanulmányok Iskolai jegyzetek.* S. a. r. KERESZTURY Mária. Bp., 1962.
- ARANY, 1964 — *Arany János összes művei.* Szerk. KERESZTURY Dezső. XIV. *Hivatali iratok 2. Akadémiai évek (1859–77).* S. a. r. GERGELY Pál. Bp., 1964.
- ARANY, 1966 — *Arany János összes művei.* Szerk. KERESZTURY Dezső. XIII. *Hivatali iratok 1. Nagyszalonta — Nagykőrös — Budapest (1831–65).* S. a. r. DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László, GERGELY Pál. Bp., 1966.
- ARANY, 1968 — *Arany János összes művei.* Szerk. KERESZTURY Dezső. XI. *Prózai művek 2. 1860–1882.* S. a. r. NÉMETH G. Béla. Bp., 1968.
- ARANY, 1975 — *Arany János összes művei.* Szerk. KERESZTURY Dezső. XV. *Arany János levelezése (1828–1851).* S. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István. Bp., 1975.
- ARANY, 1982 — *Arany János összes művei.* Szerk. KERESZTURY Dezső. XVI. *Arany János levelezése (1852–1856).* S. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István. Bp., 1982.
- BARTA, 1976 — BARTA János, *Klasszikusok nyomában. Esztétikai és irodalmi tanulmányok.* Bp., 1976.
- ERDÉLYI, 1886 — ERDÉLYI János, *Pályák és pálmák.* Bp., 1886.
- ERDÉLYI, 1960–1962 — *Erdélyi János levelezése I–II.* Bp., 1960–1962. S. a. r. T. ERDÉLYI Ilona.
- ERDÉLYI, 1961 — *Erdélyi János válogatott művei.* S. a. r. LUKÁCSY Sándor. Bp., 1961.
- FENYŐ, 1990 — FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842.* Bp., 1990.
- GYULAI, 1908 — GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok 1854–1861.* Bp., 1908.
- GYULAI, 1927 — *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904.* Bp., 1927.
- GYULAI, 1961a — *Gyulai Pál levelezése 1843–tól 1867-ig.* S. a. r. SOMOGYI Sándor. Bp., 1961.
- HORVÁTH, J. 1956 — HORVÁTH János, *Tanulmányok.* Bp., 1956.
- HORVÁTH, J. 1976 — HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete.* Bp., 1976.
- MÓRICZ, 1978 — MÓRICZ Zsigmond, *Tanulmányok. I.* Szerk. SZABÓ Ferenc. Bp., 1978.
- NÉMETH, G. 1971 — Németh G. Béla, *Türelmetlen és késlekedő félszázad. A romantika után.* Bp., 1971.
- NÉMETH, G. 1972 — *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából.* Szerk. NÉMETH G. Béla. Bp., 1972.
- NÉMETH, G. 1988 — *Forradalom után — kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában.* Szerk. és bev. NÉMETH G. Béla. Bp., 1988.
- NÉMETH, L. 1969 — NÉMETH László, *Az én katedrám. Tanulmányok.* Bp., 1969.
- PILINSZKY, 1971 — PILINSZKY János, *Nagyvárosi ikonok.* Bp., 1971.
- SALAMON, 1889 — SALAMON Ferenc, *Irodalmi tanulmányok. I–II.* Bp., 1889.
- SCHLEGEL, A. W. 1911 — SCHLEGEL, August Wilhelm, *Vorlesungen über philosophische Kunstlehre.* Leipzig, 1911.
- SOMOGYI, 1977 — SOMOGYI Sándor, *Gyulai és kortársai. Fejezetek egy negyedszázad irodalomtörténetéből.* S. a. r. SZÖRÉNYI László. Bp., 1977.
- SZALAI, 1981 — *Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830–1847.* Szerk. SZALAI Anna. Bp., 1981.

SZÖRÉNYI, 1989 — SZÖRÉNYI László, „*Multaddal valamit kezdeni*”. *Tanulmányok*. Bp., 1989.

TOLDY, 1874 — *Toldy Ferenc kritikai berke. Első kötet. 1826–1836*. Bp., 1874.

Péter Dávidházy

„ISN'T IT A CHIMERA TO WRITE AN EPOS?”

János Arany's doubts about reviving a genre

The desire to create a national epos haunted Hungarian poets all through the Reform Age but they were also aware of the grave problems, theoretical as well as practical, involved in the issue. With no epos surviving from the Middle Ages, and very little traces of its possible former existence, what could the new poet rely on? And can you create artificially something that should have grown out of culture organically? How to save it from becoming a mere example of literary anachronism? The paper follows the arguments for and against renewing the epos, especially the dilemma of János Arany, the great poet-critic of the mid-19th century, and traces the motives that made him yield to the demands of his community and help the romantic dream come true.

Kovalovszky Miklós

EGY KRITIKUSABB KRITIKAI KIADÁS: ADY ENDRE ÖSSZES PRÓZAI MŰVEI

Újságcikkek, tanulmányok. I. k., második, átdolgozott kiadás. Sajtó alá rendezte Vezér Erzsébet. Bp., 1990. Akadémiai Kiadó. 955 lap, 8 képmelléklet

1. Az *ÖPM*¹ I. kötetének megjelenésekor, 1955 áprilisában, az Akadémiai Kiadó ankétot rendezett. Földessy Gyula ismertette a kiadás tervét, két (!) évre ígérve a sorozat elkészültét (1982 lett, mire a XI. kötet megjelent), majd Ady-kortársak méltatták a kritikai kiadás jelentőségét. Az ünnepies hangulatot kissé megzavarta hozzászólásom, melyben jeleztem aggályomat a névtelen és a kétes jelzésű cikkek tömeges fölvétele miatt, hiszen a kötet legelső írása sem Adyé (l. *It* 1955. 52–61). Később mások is hangoztattak hasonló kétségeket, s ennek nyomán vita alakult a kötet körül (l. *Bibl.* 19–20).

A névtelen cikkek hitelességének kérdését részletes vizsgálattal igyekeztem ezután megvilágítani (l. *ItK* 1956. 204–18); sajnos, a már sajtó alatt lévő II. kötetben megismétlődtek az elsi tettség hibái; ezekre szintén tüzetes elemzésben mutattam rá (l. *It* 1956. 364–75). Ez óvatosságra készítette a kiadás irányítóit, s a III. kötet csak kilenc év múlva, 1964-ben jelent meg, új munkatársak bevonásával, átgondolt elvek alapján.

E változtatás sarokpontjai: (1) a kétségtelen Ady-írások és a kétes hiteles szövegek elkülönítése, főszövegbe és függelékbe, ill. a jegyzetekbe; (2) az átollózásra gyanús cikkek forrásának felkutatása; (3) az Ady szerzőségét hitelesítő, indokló, ill. valószínűsítő érvek számbavétele (l. az *ÖPM* III. kötetének előszavát: 277–85).

A megtorpanást követő hosszú szünet eredménye megmutatkozott a következő kötetek feltűnő minőségi különbségében: az I. és a II. kötet szövegrésze terjedelmének 5, ill. 9 százalékát teszik ki a jegyzetek; a III. és a IV. kötetben ez az arány 60, ill. 70 százalék (!).

Lényeges változás történt tehát a szerkesztés elveiben és módszereiben. Az illetékesek azonban, nyilván presztízsokokból, úgy vélték helyrehozni a kezdet balfogását, hogy elhatározták, csak a sorozat befejezésekor teszik közzé az újjászervezett első két kötetet, mintegy a második kiadás nyitányaként. Harmincöt évet kellett azonban várni, míg 1990-ben, nyolc évvel a XI. kötet után, megszületett az I. kötetnek lényegesen módosult, megrostált és kiegészített változata, Vezér Erzsébet áldozatos vállalásának köszönhetően, Láng József lektori közreműködésével (a II. kötet készülő új kiadását is ők gondozzák). A több évtizedes késedelem sajnálatos következménye, hogy az *ÖPM* eredeti I–II. kötet – bár kétes értékük az Ady-kutatók körében régóta nyilvánvaló – több alaptalan következtetés, téves adat és közlés forrása lett.

2. Az Ady műveit egybegyűjtő kritikai kiadás eddigi hatalmas szöveg- és jegyzetanyagát (*ÖPM* 11 k., *ÖV* 2 k.) természetesen már hasznosíthatta az *ÖPM* I. kötetének „második, átdolgozott” kiadása. Hogy e szerény megjelölés voltaképp az 1897. szeptember és 1901. május közt lapokban megjelent Ady-írásoknak szigorú kritikával végzett újbóli feldolgozását jelenti, kiviláglik, ha a két változat (I¹ – I²) néhány adatát összevetjük és szembeállítjuk.

Sokat mondanak már terjedelmi viszonyaik is: I¹: 560 l., ebből 407 a szöveg, 29 (!) a jegyzet; I²: 955 l., 674–221 (!) megoszlással. Az I¹ tartalomjegyzéke 352 tétel, a I²-ben az Ady írta és/vagy neki tulajdonítható publikációk száma pedig – több csoportba sorolva –, 697; az új gyűjtést tehát terjedelemben 65%-kal, tételszámban pedig kétszeresére

¹A használt rövidítések jegyzéke a cikk végén.

növelte a kérdéses időszakból feltárt anyagot. Ebből 404 került „Főszöveg”-be, azaz minősült kétségtelen hitelű Ady-írásnak, az I¹ 352 tételével szemben, noha 35 ki is maradt, ill. 13 a kétségesek csoportjába, függelékbe került. A növekmény így is 94 új Ady-cikk, részben jelzett, részben olyan, amelyet bizonyossággal neki tulajdoníthatunk.

A mostani kötet gondozói azonban nem a fölfedezés eltökélt szándékával vették számba a lapok anyagát: minden névtelen vagy/és Ady-gyanús cikket kritikai elemzéssel válogattak ki, s többségüket (194) a „kétes hitelű szövegek” függelékében közlik; hozzájuk járul a jegyzetekbe iktatott kb. 60 „valószínű”-nek tekintett közlemény. E munkát azonban a régi vidéki lapok sok névtelen és forrásjelzés nélküli máshonnan átvett közleménye nehezíti, sokszor megoldhatatlan feladattá teszi. Annak idején Földessynek egy-egy névtelen cikk tekintetében az volt fő szempontja, hogy színvonala és eszmeisége alapján írhatta-e Ady; „a stíluskritikát [...] nagyon felületesen alkalmazta” (I² 691.), mint a sovány, semmitmondó jegyzetek is kirívóan mutatják. Ami pedig a tárgyi, tartalmi fogódzókat illeti, a hitelességre utaló összefüggések, motívumok, kifejezésformák azonosításához hatalmas anyagtömeget tároló emlékezet szükséges, szinte Ady minden leírt sorának ismerete, a korba ágyazott életműben és pályaképben való teljes tájékozottság. Földessy azonban — mindenek birtokában ugyan — nem filológus alkot, aki a részletek aprólékos vizsgálatában el tudott volna mélyedni. Így eleve elhibázottnak ígérkezett az Ady-próza tudományos igényű összetételének rá bízott irányítása; szerencsére fölismerően az elvettét kezdet kockázatát, helyes irányba fordították a munka menetét; de — újragombolva a mellényt — csak megismételt gyűjtéssel és kritikai igényű, filológus módszerű feldolgozással lehet helyrehozni a félresikerült kezdet mulasztásait és hibáit.

Vezér Erzsébet szerkesztői munkája nyomán lényegesen gazdagabb és változatosabb, tehát hitelesebb kép bontakozik ki Ady első újságírói éveiről: szenvedélyes, sokoldalú érdeklődés, feszülő munkakedv, játékos könnyedség és borús, vívódó komolyság, lírai érzékenység és harcos elviség kettőssége jellemzi e korszakát. Mindez nemcsak a szövegekből, hanem a jegyzetanyagból is kiviláglik. Értéküknek és érvényüknek fő tényezője a közölt szövegek hitelességét megalapozó áttekintőképesség, az „Ady”-ban — az emberben, korában, műveiben és a kérdéses anyagban — való elmélyült otthonosság, tájékozottság, s ez elsőrendűen fontos a jelzetlen cikkek hitelesítésében, ill. valószínűsítésében.

3. Az I²-be fölvert anyagnak az I¹-hez viszonyított gyarapodása (terjedelemben kb. 65%, tételzámban csaknem 100% a többlet) jelentős az Ady-kutatás számára, de fáradságos és felelős feladat elé állította a szerkesztőt. Igen sok jelzetlen cikk ugyanis valószínűleg Adyé, de ezt nyelvi-stiláris kritériumok alapján körültekintő kritikával bizonyítani vagy alátámasztani kell.

A jegyzetek előszavában (691.) Vezér szól arról, hogy azon lapok mellett, amelyeknek Ady állandó munkatársa volt, átnézték a *Debreceni Ellenőrt*, a *Debreceni Újságot* és a *Debreczen — Nagyvárad* *Értesítőt* is, de nem találtak bennük Ady-cikket. Jelzett írásokról valóban aligha lehet szó: a *DH*, majd a *D* belső munkatársaként nem írhatott névvel vagy ismert jelzéssel más ottani újságba. A pályakezdő szereplésvágy vagy az alkalmi honorárium készítésére néha mégis „vendégszerepelt” talán egy-egy jelzetlen, ill. álnevével írással más lapban is, hisz kapcsolatban volt velük (I. ÖV I., *Eml.* II., 80., 152-3., 211-5.). Kívánatos volna tehát e lapokat ismét áttekinteni, ellenőrzésül, de akár a teljes negatív bizonyosságért is.

A több évtizedes adósság rendezésének, a függő kérdések tisztázásának sürgető volta mellett nyilván a felelős — s talán túlzott — óvatosságnak tulajdoníthatjuk, hogy a szerkesztő a körültekintő gondnal gyűjtött hatalmas anyagnak jó egyharmadát (194 cikk) *Függelékbe* utalta mint kétséges, vitatható hitelűt. Mindez voltaképp a lényeg megkerülése, a döntés elodázása, a kérdéses szövegeknek további elemző vizsgálatra utalása. E jelentős tömegű anyagnak Ady-gyanús voltát, akárcsak a főszövegbe sorolt névtelen cikkekét, Vezér éles, fejlett kritikai érzéssel ismerte föl, mégis óvakodott a határozott állásfoglalástól, a függő kérdések lehető végleges tisztázásától. Pedig a *Függelék* anyagának nagy része éppoly jogosan, megokolható bizonyossággal vehető főszövegbe, mint az oda hitelesként besorolt névtelen cikkek legtöbbször; ezek közt is van viszont néhány olyan, amely — a bizonytalanságnak negatív irányba hajló értelmezésével — éppúgy *Függelékbe* kerül-

hetne. Még mindig eldöntetlen maradt tehát mintegy 250 tétel hitelessége, s ez azt jelenti, hogy szükség volna, ill. sor kerülhetne egy harmadik (esetleg egy negyedik?) „még kritikaibb” kiadásra, melynek a legalaposabb mikrofilológiai elemzéssel talán sikerül majd 95–98%-os bizonyossággal megállapítani a névtelen és kétes jelzésű ifjúkori Ady-írások hitelességét.

4. E feladat eredményes megoldását segítő módszer kidolgozásához magam is megpróbáltam hozzájárulni egy szerény kísérlettel. Az I¹ kritikai fogadattásával kapcsolatban a fiatal Ady írásainak elemzésével számba vettem akkori nyelvhasználatának és stílusának néhány jellemző elemét és sajátosságát (l. MNy 1957. 351–68.; a feldolgozott prózai szövegek az I² anyagának kb. 44%-át adják). Természetesen az író nyelvi modora is alakul, változik, s a 22–24 éves Ady esetében az egymásra zsúfoltan ható tényezők — a debreceni környezet és életforma, változatos kapcsolatok, új olvasmányok, mintaképek és tekintélyek befolyása s főként az újságírás iskolájának „szakmai”, idomító hatása, a sajtóklisék és közhelyek gépiessége — fokozott intenzitással módosítják nyelvhasználatának jellegét. Nyelvi tudatunknak van azonban egy alaprétege, amely a fölnevelő környezetben, az anyanyelvjárással alakul ki, s rögzül egyéniségünk meghatározó részévé. Ilyen, ösztönös beidegződésként él s mélyen gyökerező jellegzetes vonásokat kerestem Ady ifjúkori írásainak nyelvében: az írásmód, szóhasználat, kedvelt szinonímák stb. mellett elsősorban a látszólag jellegtelen és jelentéktelen, mindennapi nyelvi elemeket; megfigyeltem, melyiket használja következetesen a lehetséges változatok, alakpárok közül, beidegzett ösztönösséggel, oly egyedi jellegzetességként, hogy mint egy ujjlenyomat vagy önkéntelen gesztus, egyértelműen és félreismerhetetlenül órá utal, s ez meghatározó lehet a névtelen és kétes cikkek azonosításában.

Ady anyanyelvjárásának egyik fő hangtani jellemzője a (nyílt) *e*-zés, s ez írásaiban is érvényesül (*csepp, repül* stb.), főleg a *fel* határozószónak, ill. igekötőnek (*felkel, felhív*) és származékainak (*felett, fent* stb.) használatában.

Uralkodó nála az *s* kötőszó az *és*-sel szemben, mondatok kapcsolatában is (kb. 4:1 az arányuk); a *sem* tagadásban is csak elvétve fordul elő *se* alakban; a *de* helyett igen ritka a választékosabb *azonban*.

Személynevek előtt feltűnő nála a határozott névelő kitétele, nyilván népiességként: *az Erzsébet, a Bartha úr, a Tisza István* stb.

Bizonyos szavak hosszabb, toldalékos alakja: *ilyen, olyan, hiszen, éppen, régen* stb. jóval gyakoribb, mint a rövid *ily, hisz, épp* stb.

Viszont a *nincs* mellett szinte alig akad *nincsen, sincsen* változat. S igen jellemző a vonatkozó névmások és határozók rövidebb, névelőtlen, tehát a kérdő változattal egyező alakjának kirívó aránya: *ki, mi, mely, hol, mikor* stb.

Döntően meghatározó értékű a *red, avval, eivel* határozó és a *bennünket* névmás csaknem kizárólagos használata a *rá, azzal, minket* alakokkal szemben.

A keleti nyelvjárásokban szívósabban élő *ikes* ragozás következetes alkalmazását Ady írásaiban természetessé teszi az iskola hatása és az irodalmiság igénye is; de ami meglepő: oly mélyen belégyökerezett a feltételes módnak egy sajátos, nyelvjárási keverékalakja, hogy újságíró tolla minduntalan rájár. Némely keleti vidéken ugyanis a feltételes jelen többes 1. személyének *-nánk, -nénk* és a tárgyas ragozás *-nök, -nök* ragjának vegyüléséből *-nónk, -nónk* változat keletkezett. Az I¹-ben gyakran találkozunk vele (pl. *adnónk rá, írónk, díszítvánónk, készlőnónk, szeretnónk*; ez utóbbi gyakorisága szinte sztereotip jellegű), s ezt a jegyzetek is a hitelesség érveként említik.

A nyelvjárási megszokás folytán használt régies szóalakok, ill. változatok és ragok: *másutt, mindentütt, helyütt* (köznyelvi *máshol* stb.); *életők, nyelniők*; e legutóbbi példa jelzi egyúttal, hogy Ady következetesen ragaszkodik a főnévi igenév személyragozásához: *vallanom, dobnunk* stb. Kedveli a régies, ill. nyelvújítási *-hatlan, -hetlen* képzőrövidítést: *elfogadhatlan, befefejzhetlen* stb. A *mindig* határozószó csak elvétve tűnik föl a régies-népies *mindég* alakban.

Eléggye gyakori a személyes névmással való nyomósítás: *az én kedvencem; mibőlölünk*. Szórendi sajátságként két jellemző vonás: a birtokviszony gyakori megfordítása (*kife-*

jezője a jellemnek, felfrissítését a vérnek); a ha... is szerkezet ma is szabálytalannak tekintett használata (ha nem is vár semmit, ha bűnös is vagyok).

A kor sajtónyelvéből kiválni látszik jó néhány szónak Adyra valló, gyakori használata: bájos, csinos, édes, erős, ügyes, gyönyörű(ség), hatalmas, határozott(an), hangulat, megtetszik (= meglátszik, megmutatkozik, kitűnik), csinál (meglepeő az igénytelen ige sűrű használata); muszáj, faktum, fátum, abszolút(e), konstatál, excellál, ambició, talentum, illúzió (általában jellemző rá a latin szók, kifejezések kedvelése).

Jellemző stilisztikai sajátságok Ady írásaiban (utalásszerűen):

erős tagoltság, rövid bekezdések, lüktető-hullámzó változatosság; frappáns, lényegbe találó indítás, éles hangütés, rövid, tömör kezdőmondatok; csattanós tömörségű zárás, külön sorba kiemelt ötlet, stílusfordulat, a színházi tudósítások végén kurta, nominális mondatok;

párhuzamos szerkezetek kedvelése: azonos (kötő)szó sorozatos megismétlésével indított gondolatsorok, refrénszerű szerkezetek;

lendületes, néha bőbeszédű szó- és jelzõhalmozás; ellentéttel, szembeállítással való stílusjáték;

a lezáratlanságot, távlatosságot, sejtetést, érzelmet, hangulatot érzékeltető ... gyakorisága.

Ady újságírói nyelvhasználata — és stílusa — főleg Váradon fejlődött és módosult, ahol az eleven és változatos környezet termékenyítő szellemi hatása záporozott rá. Bár a Szilágyságból elkerülve, lényegében a számára otthonos — keleti — nyelvjáróterületen élt (nem számítva néhány temesvári hónapját), az újságíró gyakorlatában és az igényes kulturális környezetben lekopnak róla a provinciális jellegzetességek, szókincse kitérül, nyelv- és új vonásokkal bővül, árnyalatokkal színesedik.

Vezér Erzsébet a jegyzetekben sokszor hivatkozik a hitelességet erősítő nyelvi-stiláris érvekre, de nyilván nem végzett ilyen irányú módszeres vizsgálatot. Így — ha eljárása nem mondható is ötlet- és alkalomszerűnek — mégsem eléggé rendszeres és következetes, hogy döntő érvénye, bizonyító súlya legyen.

Ady névtelen írásainak a lapok betűtengeréből való kiválasztása voltaképp megkívánná a negatív, kizáró kritériumok számbavételét is, összeállítván azoknak a munkatársaknak írásaiban található főbb jellegzetességeket, akik Adyval egyidőben dolgoztak ugyanazon lapnál. Sipoz Bélára, Nagy Endrere és Biró Lajosra gondolunk elsősorban: életkoruk és körülményeik egyező volta nemcsak bizalmas barátságba kapcsolta, hanem szellemi közösségbe is forrasztotta őket, s kölcsönösen hatottak egymásra. Írásaik hangjában természetesen tehát a hasonlóság, amit lapjuk légköre, iránya is sugallt. Az újságírás hagyományai és gyakorlata folytán kialakult sajtóstílus kliséi is szükségszerűen uniformizálták nyelvhasználatukat. Mindegyikük magával hozott azonban olyan jellegzetességeket, amelyek egyénítő módon utalhatnak névtelen írásaik szerzőségére.

E stílusjegyek kiemelése és regisztrálása tehát szintén az Ady-filológia feladata volna egy maximális igényű, abszolút hitelességre törő kritikai kiadás előkészítésekor. Ezt szolgálná egy teljes Ady-szótár s az Ady-nyelvtan és -stilisztika kidolgozása, nemcsak a kétes művek hitelesítésére, hanem az Ady-életmű szerves összefüggésének, egységének demonstrálására is.

5. Ady első újságíróveinek természetét nehéz tehát hagyományos szerkezetű kritikai kiadásba foglalni, a nagyszámú névtelen, jelzetlen és kétes cikk miatt; biztos és döntően hitelesítő ismérvek híján az I² is csak ideiglenes, kompromisszumos megoldást adhatott: lehetőleg teljességgel összegyűjtötte az 1897. szept. 26. és 1901. máj. 8. közti időből a zilahi, debreceni és váradai lapokban talált, kétségtelen vagy föltételezhető Ady-cikkeket, s ezeknek kb. 40%-át kétes hitelűnek tekintve, Függelékben közli, mintegy további vizsgálatra utalva. Ezt az arányt lehetne javítani a cikkek egy részének főszövegbe való átminősítésével; tárgyi, szövegkritikai, nyelvi és stiláris érvek alapján többségük ugyanis nagy bizonyossággal Adynak tulajdonítható, legalább oly jogosan, mint néhány főszövegbe iktatott, tehát hitelesnek minősített névtelen cikk — akár helyet is cserélhetnének. A gyűjtés

és kiválasztás igazolja Vezér kritikai érzékének célbiztosságát, a határozott döntéstől, sajnos, mégis óvakodott.

A jó irányba eligazító készség és kompetencia, az általában helyes szerkesztői döntés ellenére kétségesnek véljük a főszöveg néhány névtelen cikkének Ady-ságát, mert jegyzetük nem okolja meg bizonyító erővel hitelességüket; sokszor épp azokat a nyelvi érveket mellőzi, amelyek eloszlatnák a kételyt. Bár Vezér sűrűn utal más cikkekkel való igazoló erejű összefüggésekre, a nyelvi-stiláris egyezéseket és párhuzamokat kevésbé kutatta föl: így nem hasznosította azt az eszközt, amely a függő esetek tömegében a további rostálás, minősítés, döntés fontos segítője lett volna. E mulasztást egy újabb munkamenetben kell majd pótolni.

Néhány példát említettünk erre: a 89–90. és a 92–93. sz. cikk összefüggését csak alaposabb elemzés erősíthetné meg, mert nyelvi sajátágaik bizonytalanul, ellentmondásosan vallanak Adyra; 97. sz.: Ady é a téma és a hang, de hasonló nyelvi fenntartások merülnek föl itt is; 118. sz.: Ady a cikk megjelenése napján lép be a D szerkesztőségbe; épp ezzel kezdi ottani munkáját? A nyelvi sajátágok sem vallanak egyértelműen órá, Sipos Béla pedig már másfél hónapja a lapnál van, s neki is a „reszortjába” vág a jogászpárbajtéma; 119. sz.: a cikk (d) jele sejtetheti talán Adyt, de a tárgyalt politikum és a hangmodor egy régi, bennfentes, 48-as pártújságíróra vall, s a nyelvi jegyek sem szólnak okvetlenül Ady mellett; 139. sz.: Ady valóban sokszor és elismeréssel írt Thuryról, de a cikk csak érintőleg hozható ezzel kapcsolatba, nyelve pedig Adytól határozottan elüt; 151. sz.: az A betűjegy Adyra utalhat ugyan, de a cikk Bartha Miklósról mint „a legelső magyar publicistára” hivatkozik; másfél hónappal később viszont Ady jelzett cikke (A. E.; 193–4.) gúnyosan említi őt, s tudjuk, később is milyen indulattal támadja a „kálvinista jezsuitát” (vö. 677., 906.); a fenti cikk egyébként – néhány kísérső sor többletelével – Bartha-ídézett, tehát bátran mellőzhető is.

Gyanút kelthet a 66. sz., (A.) jelű beszámoló a *Nazarénusok* c. népszínmű bemutatójáról. Részletező alaposága, komolykodó igyekezete egy eminens diák dolgozatának hat, s erősen elüt Ady előző színházi kritikáinak hangjától. A föltárható utalások azonban megerősítik a cikk hitelességét. A hangvétel feltűnő eltérését magyarázhatja, hogy a szerző, Újlaki Antal, tekintélyes debreceni szerkesztő, Ady mentora (l. *Eml.* II., 208.), s az ifjú kritikus – a megtisztelő feladatára mélytől voltak bizonyítással mellett – a szerző iránti tiszteletét is ki akarta mutatni; ez mélyítette hangját fontoskodóan ünnepélyessé.

6. A gyanús hiteltű cikkeknek – további vizsgálat és megfontolás lehetőségével – *Függelék*be való utalását ellentételezi az onnan viszont a főszövegbe átemelhető nagy száma. Ezeket tárgyi, stiláris és nyelvi kritériumok, valamint párhuzamos helyek, kölcsönös utalások alapján szinte kétségtelenül hiteles Ady-írásoknak minősíthetjük. A *Függelék* 194 tételének 15–20 százaléka vehető ilyennek, s ehhez járul a jegyzetekbe foglalt és feltételezett 64 Ady-cikk nagy része.

Így a főszöveg, a hiteles anyag jelentősen gazdagszik, a függő esetek száma pedig jóval kisebb lesz, főleg ha elhagyjuk a nyilvánvalóan nem Adytól származó tételeket, s bátran mellőzzük azokat, amelyek tárgyak vagy néhány sornyi idézetszöveget kísérső voltak folytán érdektelenek, és stiláris szempontból sem érdemelnek figyelmet.

Irányjelzésül említettünk egy sor olyan, *Függelék*-beli tételt, amelynek főszövegbe iktatása éppúgy indokolt volna, mint a különféle megfontolással oda fölvetett többi névtelen, ill. vitás jelzésű írásé: 430., 448., 467., 470., 475., 480., 514., 518., 520., 527., 529., 532., 535–6., 546., 548., 558., 568., 573., 580., 585., 590., 593–7. sz.

A *Függelék* anyagának további apasztására elhagyhatók azok a cikkek is, amelyek nyilvánvalóan nem Ady-írások, ill. csupán kísérsőszövegek, pl.: 429., 434., 452., 459., 477., 486., 489., 492., 502., 566. sz., a jegyzetekben idézett, Adynak tulajdonított cikkek közül: A *Csokonai Kör díszülése*, Az *emléktábla leleplezése* (720–2.), *Brettli-kultúra* (798.), A *néppárti ficsurak ellen* (803.), *Batizfalvy Gizella távozása* (827.), *Kínos ügy* (872.); különös egyébként, hogy az I¹ 219. sz. *ae.* jelzéssel közli, de itt nincs utalás erre; s ha a névtelen előzmény (471. sz.) szerepel a kétes szövegek közt, a jelzett (!) cikk miért nem került főszövegbe, csak jegyzetbe?, (A) *Tisztítóhely* (874.), *Notabilitások* (876.), *Adalék egy bukás történetéhez* (882.).

Külön megemlíttük a váradi Szűz három talányos: *A'Dyné*, ill. *A'dyné* aláírású cikkének

(515–6., 522. sz.) kérdését. Az Adyra utaló érvek nagyon ingatagok és erőltetettek; valószínű, amit Vezér is fölvet, hogy a szerkesztőnek, Szűts Dezsőnek Adyt célba vevő tréfája a furcsa aláírás, a két színikritika „feltűnő” egyezése utalást pedig alaptalannak látjuk.

Rostaló javaslataimmal szemben élek viszont néhány bővítési lehetőség fölvetésével, bár a gyűjtés valóban a maximumot közelíti meg. Az újságírói munka névtelen termésnek tömegében azonban a kutató szem előtt is rejte maradhat egy-egy igénytelenebb szöveg, vagy — óvatosságból, ill. a szerkesztés bonyolultsága folytán — nem kerül jogos helyére, főszövegbe. Ilyen esetek pl.: a *Még egyszer* 1900. máj. 1-ji előfizetési felhívásának aug. 22-i néhány soros megújítása (l. *ÖV* II., 213.); a jegyzetekbe sülyesztett cikkek közül: *A díszebél* (723.); a tudósításból ez a rész tekinthető Adyénak), *A kis alamuszi* (724.; az E. szignóra utalás nem világos, a közölt szöveg alól hiányzik a betűjel), *Faust* (745.; szintén E. jelzéssel), *Ady nyilatkozata* (771.), *A bölcső* (831.), *A Gésák* (833.), *Nehezen épült templom* (836.), *Az elhagyott férj bosszúja* (864.), *(A) Trubadúr* (880.), *(A) Kertészleány* (881.).

7. Két feltűnő hiány mutatkozik a gyűjtésben: 1900 áprilisából nem találunk egyetlen Ady-írást, s magyarázatot sem kapunk; a másik, pótolhatatlannak látszó fogyatkozás, hogy Adynak a NFÜ-nál való néhány hetes szerkesztői vendégszereplése idejéből, 1901 április–májusából csupán a híressé vált *Egy kis séta* c. cikkét ismerjük (397. sz.). A lap 1901-i évfolyamát ugyanis nem sikerült felkutatni sem hazai, sem romániai könyvtárban. Furcsa, de a jelentéktelen, krajcáros napilapot, úgy látszik, sehol sem tartották érdemesnek gyűjteni és megőrizni. Meglepő mégis, hogy a váradi Ady-múzeumban található a cikknek az eredeti lapból kifényképezett, nagyított másolata (l. 698., 845.). Érdekes az is, hogy Fehér Dezsőnek Ady váradi publicisztikájából összeállított könyve (*Ha hív az acél-hegyű ördög*... Oradea, 1927) közli a cikk kéziratának hasonmását is (107–9.); talán a sajtóper irataiból sikerült megszerezni. Nincs azonban adatunk arra, hogy Adynak más jelentősebb — s nyilván szintén jelzetlen cikke megjelent volna az NFÜ-ban. Fenti írásának következményei után a szerkesztésen kívül valószínűleg csak néhány semleges, sablonos közleményt írt bele. Hiányérzetünket és kétségeinket azzal csitíthatjuk hát, hogy a NFÜ végleg (?) eltűnt számaiban nem rejtőztek lényeges írások.

Teljes megnyugtatótlanság azonban jó lenne még egyszer figyelmesen átnézni az Adyval 1898–1901 közt kapcsolatba került debreceni és váradi lapoknak öt gyanítható névtelen vagy betűjegyes közleményeit; előbukkanhat még egy-két Ady-írás. Őszöndöz nyomjelzésként néhány példa: *DH* 1899. márc. 4.: a *DH*-tól távozoz Sipos Béláról; Hegedűs: *Vár. nap.* a *Sz*-ből több Adyra valló névtelen kis cikket, ill. részletet idéz (30–5., 52., 91.), helyük volna a *Függelékben*; hasonlóképpen az I² jegyzeteinek feltételezett, de megerősítést kívánó Ady-írásaiból pl. ezeknek: *Hajdú vármegye közgyűlése* (753.), *Új század* (772.), *A katonaszabadító* (773.), *Az anya szíve* (792.), *A botosispán bosszúja* (843.), *Az új gothai almanach* (874.).

8. Hogy a legszorgosabb gyűjtés után is számíthatunk Ady-írások felbukkanására, jelzésként utalok egy talányos példára. A *DH* 1900. okt. 24-i számában jelent meg a *Költéményvázlat* c. névtelen prózai írás, hat szakaszra tagolva, mint egy vers; levél egy leányhoz, érzelmi válság tükré. Témában és hangban mása azoknak a leveleknek, amelyeket Ady 1899 őszén írt Kiváncsi — Varga Ilonának (l. *Eml.* II., 258–79.), s jó néhány nyelvi-stiláris sajátosság is jellemzőn rá vall. Bátran bekerülhetett volna az I²-be, ha a gyűjtés — szükségtelenné látszó alaposítással — kiterjed a 900-as évek debreceni lapjaira is, hiszen Ady 1900. jan. 1-től a váradi *Sz* munkatársa. A *DH* névtelen cikke mégis Ady-írásnak vélhető; tartalmi és alakijegyek mellett elsősorban azért, mert kivágatát Varga Ilona őrizte Ady-ereklyéi közt. Ez a tény is azt jelzi, hogy a cikk Ady írása, és kettejük „regényé”-vel kapcsolatos.

Hogyan s miért került azonban névtelen közleményként a *DH*-ba, melytől Ady másfél éve megvált? A következők magyarázatra gondoltam: Varga Ilona, aki frogatott a *DH*-ba, egy évvel ezelőtt fellángolt s Ady távoztával hirtelen ellobbant kapcsolatukra emlékező és emlékeztető tárcát közölhetett a lapban; ezt Ady olvasta a *Sz* cserepéldányában, s mintegy válaszul és magyarázatként a *Költéményvázlatot* küldte el a *DH*-nak, névtelen közlést kérve: Kiváncsi a lapban úgyis ráismer a neki szóló sorokra. — Föltevésem azonban levegőbe épült: a *DH* előző számaiban, szeptemberig visszamenve, nem találni olyan írást,

amely Varga Ilonát sejtetné, és a Kíváncsi-kapcsolatra utalna, tehát előzménynek tekinthető.

Az a lehetőség kínálkozik még, hogy a rejtőzködő debreceni leány, aki a Váradra költözött Adyt elhallgatása után is föl-fölkerezte érdeklődő, üdvözlő soraival (l. *Eml.* II., 288–91.), kapcsolatuk emlékezetes évfordulóján levelet írt neki, s ez lehetett indítéka Ady válaszána; tudta, hogy Varga Ilona — bizonyára elcsodálkozva — rátalál a lapban. S az álcázott üzenet valóban Kíváncsi kezébe jutott. Rejtély azonban így is, miért a *DH* útján.

Ha más volna is e különös kérdés megoldása, a kapcsolatos mozzanatok mindenképp amellett szólnak, hogy egy rejtőző Ady-szöveg bukkant elénk.

Ha folytatódik az *ÖPM* átdolgozott köteteinek új kiadása, a még felbukkanható Ady-szövegekkel kapcsolatban figyelembe kell venni a későbbiekben, hogy a már országos hírvéltől riport, interjú keretében is nyilatkozott különféle kérdésekről. E közléseket Ady láthatta, valóságukat ellenőrizhette, tehát az ő hiteles megnyilatkozásainak tekinthetjük őket. Ha más kéz jegyezte is föl szavait, mégiscsak az ő gondolatait, véleményét s közvetve az ő kifejezőmódját, stílusát tükrözik e szövegek; helyük van tehát a kritikai kiadásban, legalábbis függeléként. Az *ÖPM* XI. kötete már példát ad erre (l. 155., 449–50.), s támogatja e megoldást az újabb gyakorlat: az írók főveszik tanulmányköteteikbe, cikkgyűjteményeikbe a velük készített interjúk, rádiós és televíziós beszélgetések szövegét. Közlésre érdemes „szóbeli” Ady-szövegeket tartalmazó közleményeket regisztrál a *Bibl.* és a *Kieg.*

A két külön fejezetbe (*Függelék* II., III.) csoportosított szerkesztői üzenetekhez — noha egy részüktől (az Adytól) valók és a neki szólók) a levelezésbe (is) illelnek — szintén kíváncsok pótlás és megjegyzés. A Kíváncsinak küldött hírlapi jelzések és üzenetek közé való a *Függelék* III. 7. és 10. tétele (Jázmín), s hiányzik az illi jelgégű hat utolsó üzenet (l. *Eml.* II., 290–3.; *ÖV* II., 216–7.). Az anyag megpótolható még egy-két tétellel: pl. *D* 1900. aug. 22., *SzÜ* 1900. okt. 19. (l. a 301. cikk jegyzetében), *Sz* 1900. okt. 21., *SzÜ* 1900. nov. 1. (vö. Hegedűs: *Vár. nap.* 96.; *ÖV* II., 214–5.).

Az ilyen irányú gyűjtést — ha a kritikai kiadás erre is vállalkozik (l. *ÖPM* VI., 327., VII., 48., 197.; vö. *Eml.* II., 288–90.) — alapos figyelemmel kell végezni, mert kitűnik, hogy Ady — olcsó és kényelmes megoldásként — gyakran a szerkesztői üzenetek rovatában küldött egy-egy rövid híradást haza, Mindszentre, ahová nyilván járatta a lapot (l. *NN* 1901. szept. 15., 1903. jan. 21.).

9. Főlőleg és hiány rendezése után megfontolandó lenne bizonyos szerkezeti összevonás, egységesítés. A kétségtelen bizonyosságú anyagnak főszövegbe foglalása és a kétséges eseteknek függelékbe utalása kényelmes megoldás, itt azonban a két csoport aránya 2:1, vagyis a bizonytalan hitelű írások az anyag egyharmadát adják, s e kírívó aránytalanság alaposabb kritikai mérlegelést és határozottabb minősítő állásfoglalást feltételezne.

Az áttekinthetőséget pedig zavarja, hogy az anyag időrendi folyamatosságát többszörösen megtöri a különféle fejezetekbe tagoltság (főszöveg, függelékek, jegyzetekbe illesztett cikkek). Aki az időbeli összefüggéseket keresi, két-három helyet kell föllapoznia, s ezt az is nehezíti, hogy a jegyzetekben nem tételszám, hanem dátum utal valamely cikkre, amely lehet főszövegben vagy függelékben, sőt jegyzetben is.

A kutatót és a filológus igényű olvasót nagymértékben segítené az időrendiség minél teljesebb érvényesítése, a főszöveg és a függelék mennyiségi arányainak javításával: szűkebbre szorítva a kétes, függő, valóban elődönt(het)etlen esetek számát. A folyamatos(abb) időrendben jobban föltárul a cikkek életrajzi háttere, áttekinthetőbb a tárgyi kapcsolatuk, és világosabban kitűnnek a szemléleti egyezések, nyelvi-stiláris párhuzamok, mint a folytonos előre-hátralapozásra kényszerítő tagoltságban.

Az egységesebbé, tájékozódásra alkalmasabbá tett anyagban is szükséges azonban a típus- és értékbeli megkülönböztetés, alkalmas tipográfiai eszközökkel, megoldásokkal, pl.: a cikk tételsorszámának, címének, szövegének betűtípusa, ill. nagysága; a kétségre utaló figyelmeztető jelzés a cím után: (?), (!); az egész cikk (-)be tétele. Így összevonható, egyszerűsíthető a bonyolult tartalommutató-rendszer is.

Főleg a versek kiadásában okoz sok zavart — szerencsére az *ÖV* mintaszerű e tekintetben — a címeknek csupa nagybetűvel szedése, mert nem tükrözi híven az eredetit, pedig

Ady sajátos, egyéni nagybetűhasználata — jelentésértéke mellett — stílusjellegzetesség is. A címek csupa-nagybetűs megoldása — bár kisebb mértékben — pontatlanság forrása a kritikai kiadás prózai kötetiben is.

Megtévesztő továbbá az a bizonytalanság, hogy a színikritikák esetében a névelő hozzátartozik-e az eredeti címhez; Ady ugyanis szívesen használja a névelőtlen, egyszerűsített formát, a jegyzetek pedig nem mindig közlik a szabatos címet, s a mutatók eltérő változatai következetlenségre vallanak.

10. Mint az I¹-gyel való arányösszehasonlításban már mondtuk, a jegyzetek a III. kötetből érvényesülő elveket és gyakorlatot követve, gyökeres mennyiségi és minőségi változást mutatnak, bár az ÖV I–II. kommentárjainak részletességét ritkán közelítik meg. Ezt azonban az anyag publicisztikai jellege s a benne főlhalmozódó adat- és problémátömeg érthetővé teszi: a jegyzetek a cikkek tartalmi, tárgyi megvilágítására és a hitelesség kérdésére összpontosítanak.

Ha nem is maximalista igénnyel, de a kritikai kiadás kívánalmaként hívom föl a figyelmet a jegyzetek ajánlatos kiegészítésére a kötet forgatóinak kielégítő tájékoztatása végett. Különböző típusú példákkal jelzem — a jegyzet sorszámára utalva — hogy milyen hiányokra és pótlásokra gondolok.

5. E korai cikkben tűnik föl először a később többször felbukkanó idézet Goethe *Torquato Tassó*jából, amelynek egy részletét a diák Ady le is fordította lelkesedésében (l. ÖPM I² 82., IV., 183., IX., 343., XI., 151.; *Eml.* I., 379.). Bizonyára saját szavaival idézi tehát, hogy „minden szépségnek ez a sorsa a földön”. Már itt lehetne hát utalni e mondat ismételt előfordulására, Ady szerzőségének bizonyítékául is (l. 576.; ÖPM III., 9., IV., 43–4).

41. *A gascogne-i nemes* c. operett és az Ábrányi Emil fordította Rostand-darab, a *Cyrano de Bergerac* (l. 373. sz. és 496. l., ÖPM II., 276.) lett alapja Ady vonzalmának a virtuos gascogne-i legények iránt, akikben a maga bohém baráti körének példaképeit látta (l. *Lev.* II., 215–6., III., 35; Dénes: 78., 98.; *Eml.* II., 294.). Már egy korai novellájában (*A gascogne-i*, Sz 1900. szept. 16.) és versében (*Strófák* II., NN 1901. nov. 19.) megjelenik a Rostand-téma hatása.

53. Nemcsak tematikus és hangulati érvek szólnak Ady mellett: nyilvánvaló, hogy e névtelen írása egyik láncszeme a Kíváncsi-kapcsolatnak (l. *Eml.* II., 254–5.; ÖV I., 84., 360.).

74. Az, hogy Ady szerepelt Herczeg Ferenc *A három testőr* c. darabjának műkedvelő előadásában (Zilah, 1898. ápr.; l. a 406. sz. jegyzetet), fölkelthette érdeklődését a népszerű író iránt, s később érzékeny figyelemmel kíséri pályáját. Színibírálatot ír *A Gyurkovics leányok* debreceni előadásáról (l. 74. sz.), s Herczeg tehetségének, sikerességének elismerésével együtt azt is megállapítja, hogy nem a maradandóság igénye inspirálja. Véleménye mind távolságtartóbbá merevül, ahogy Herczeg a konzervatív társadalom s az uralkodó osztály ünnepelt, „hivatalos” írójává, közéleti nagysággá emelkedik. Szembenállásuk Ady szerepének kibontakozásával sem vezetett összeütközéshez; a kölcsönös respektus és főként Herczeg diplomatikus, úri mértékertartása tartózkodó óvatosságot sugallt mindkettjüknek, legalábbis a nyilvános véleménymondásban. Csípős célzások mellett Ady az „okos, ravasz sváb” minősítésbe sűrítette vélekedését; indulata csak 1913-ban robbant ki, Fenyő védelmében, de méltatlan hangú írását Osvát nem közölte a *Nyugatban* (l. ÖPM XI., 13.). Az Ady–Herczeg viszonyról és alakulásáról az I² anyagán túl l. még: ÖPM II., 365., III., 10., 192., IV., 15., V., 49., VI., 130., VII., 168., 221., VIII., 67., 246., 315., 386., IX., 170., 297., X., 76., 113., 169., 176., XI., 118., 163.; *Lev.* I., 146., 373., 467., II., 73., III., 431.; *Eml.* II., 41., 446., 523., III., 439., 541–5., 553., 564., 586., IV., 181., 197., 502.; Varga: 249., 505.; Vezér: 273., 276.; Király: Ady I., 654., 693.; Uő: *Intés* I., 53., 324. A duk-duk ügyben — az elfogult vélekedéssel szemben — Herczegnek nem volt közvetlen része (l. *Eml.* IV., 197–8.).

117. Sárosi Paula és Medve Miklós házassági bonyodalmaiban Ady volt egyik tevékeny segítőjük; később is bizalmas barátságot tartott velük (l. *Eml.* II., 234., 237., 630., III., 166., 638., IV., 100., 588., 622., 737.; *Lev.* I–III.).

123. Than Gyula, a *DÜ* szerkesztője többször nyilatkozott, hogy Ady az ő lapjába is írt álneveken, sőt néhány kéziratát is őrzí. Bizonyítékok híján mindez csak alkalmi kapcsos-

latuk túlzó felnagyításának tekinthető, a híres költővé lett egykori „titkos” munkatárssal való hivalkodás (l. *Eml. II.*, 153., 211–5.). Verse és novellája ugyan jelent meg Adynak a lapban, de cikket – Vezér szerint – nem találtak tőle (l. 691.). Ellenőrzésül talán mégis érdemes volna átvizsgálni a *DÜ* névtelen, ill. álnevű írásait 1898 őszétől 1899 végéig.

172. A *sár* motívum – a lealjasító züllés jelképeként – a jegyzet idézte vers után (*A sárban*) Adynak Kíváncsihoz írt levelében is megismétlődik (l. *Eml. II.*, 259.; *ÖV I.*, 442.).

176. Szintén a Kíváncsi-regény szülte lírai próza, akárcsak az 53. sz. névtelen cikk; ezt jelzik a címek is: *Nevető napsugarak* – *Napsugár-szatir*. Közvetlen ihletője a Kíváncsától 1899. okt. elején kapott levél (l. 674., 16. tétel; *Eml. II.*, 261–5.).

220. Sas Edéről s Adynak hozzá való, szembeállással élesedő viszonyáról l.: 416., 421., 619.; *ÖPM II.*, 120., III., 293., 306., 394., IV., 104., 373.; *ÖV II.*, 90., 430–2.; Hegedűs: *Ady Váradon* 48., 62–4., 147.; uő: *Vár. nap.* 14., 49., 146., 169–71., 189., 196., 265., 327., 419.; *Eml. II.*, 552–6., 644., 648., 693., 775., IV., 263., 292.

221. A váradi irodalmi tekintéllyel, a modernség ellen hadakozó Rádl Ödönnel szembeálló három ifjú „titán” közös tiltakozó cikkének fejleményeihez tartozik – s szintén közlésre érdemes – a Nagy Endre fogalmazta magyarázkodó-visszakozó nyilatkozat is. Az esetről l. még: 474., 483., Nagy A.: 50–2.; Bóka: 156–61.; Nagy E.: 139–41.; Hegedűs: *Vár. nap.* 42.; *ÖV II.*, 328.

229. Bartha Mórról, a *D* „nagytiszteletű” szerkesztőjéről l. *Eml. II.*, 147., 216–22., 227., 230., 239–40.

231. Várady Zsigmond a századforduló éveiben Várad közéletének egyik vezéralakja; igen jelentős a hatása Adyra, aki lelkes tisztelettel vonzódott hozzá. Kapcsolatukról: *ÖPM II.*, 365., 392., 399., IV., 155., 254.; *Eml. II.*, 443., 517., 603–7., 777.; Király: *Ady I.*, 28.; Varga: 76., 85.

234. A jegyzetnek a „Mülleráj” cukrászdával kapcsolatos magyarázatában három tévedés fonódik össze: félrevezető a közlés, hogy az Ady-Múzeum az egykori „Mülleráj” (?) helyén van; valójában s egyértelműen: ugyanazokban a helyiségekben, az épület ma is áll. Ez volt a Széchenyi téri *kioszk*; a Müller cukrászdával, vagyis a „Mülleráj”-jal való, zavart okozó kapcsolatáról l. a 464. sz.-nál.

238. Márton Gabrielláról l.: 388., 817.; *Eml. II.*, 323., 367–74.; Hegedűs: *Vár. nap.* 61., 102., 107., 433.

276. Takács Zoltán bűnügyeinek krónikáját l. Buza Péter: *Szenzációk nyomában a bekezdők Budapestjén* 7–23., 1989. Ady többször ír róla: *ÖPM II.*, 282., 288., VII., 140., 155.

296. Adyról, a váradi színikritikusról l. Indig Ottó: *Nagyvárad színikritikái A Holnap évtizedében* 17–21., 31–68., 145–53. Bukarest, 1975.

302. és 372. A váradi színészek közül különös baráti rokonszenvvel szól Ady Bérczy Gyuláról és feleségéről, B. Horváth Irmáról, aki nőiességével erősen hatott rá (l. *A kis táncosnő*. *ÖV II.*, 413.; Hegedűs: *Vár. nap.* 137). Szinte minden színikritikájában kiemeli tehetségüket, sikerüket. Bérczi emlékezését l. *Eml. II.*, 506–13.

327. Papp János (Jancsi) váradi énekes színész később Pesten a Reinitz–Ady-dalok ünnepelt előadója; l. *Eml. II.*, 399–401., III., 526., IV., 109., 114–7., 525–7.

346. A *NN* 1901. aug. 10-i számában is ugyanezzel a címmel (*Szent Antal kenyere*) jelent meg egy névtelen cikk (l. *ÖPM II.*, 157.), nyilván szintén Adyé, aki ekkor már az *NN*-nél dolgozott. Ennek nyomán megállapítható néhány tematikusan kapcsolódó cikk szerzőjének azonossága, tehát Ady-hitelessége, s előtűnik egy téves mellőzés okozta hiány is. Az *NN*-beli névtelen cikk egy mondatában ugyanis ez a hivatkozás található: „A *Szent Antal-kultuszról* szólunk egyszer..., e kultusz babonás, butító kinövései ellen”. E megjegyzés nemcsak az *Antal napja c., ae.* jelű Ady-írásra vonatkozhat (*NN* 1901. jún. 14.; *ÖPM II.*, 51.) – igazolva azonos eredetüket –, hanem az I¹ 300. sz. cikkére is (Sz 1901. jan. 26.; I¹, 433.), melynek címe épp ez: (*A Szent-Antal kultusz* (az írásmód következtelen, a jegyzetben és a mutatókban hiányzik a névelő), alcíme pedig: *Népmítás Kolozsvárott*. Vezér tehát így okolja meg a cikk elhagyását: „Tartalmából világos, hogy kolozsvári újságíró írta, és eredetileg kolozsvári lapban jelent meg” (693). A forrást nem kereste ugyan, de nyilvánvaló félreértésről van szó. A cikk nem hivatkozik semmilyen kolozsvári lapra, hanem „mint onnan írják” utalással vezeti be a babonás hiszékenységek példáinak ismerte-

tését. E kifejezés pedig nem sajtóközleményre, hanem levélben kapott magánértesülésre vonatkozhat. Szinte bizonyos, hogy a kolozsvári egyetemre járó Ady Lajos gyűjtötte össze bátyja számára – részben talán az ottani sajtóból – a Szent Antal-kultusz elfajulásának eseteit, gúnyos kommentárokkal, amelyek el is ütnék Ady stílusmódorától. Ő legföljebb alakíthatott a beszámolón, s néhány keret-sort írt hozzá. Az így névtelenül közölt cikk tehát csak annyiban az övé, mint a hasonlóan másodkéz jellegű, a kötetbe mégis fölvetett közlemények (pl. a 279., 466., 477. sz.). Az üzletes szellemű jelleme a témakörének visszatérő tárgyalása (l. még: *ÖPM* V., 146–9., IX., 107.) azonban jellemző Adyra, s az utalás-kapcsolat is megokolná a kérdéses cikk (I¹ 300. sz.) felvételét.

357. „MI lesz az ég könnyéből? – Sár”: a nem talált (szabad) idézet Petőfi *Az őrutáltjából* való.

372. E cikkben említi Ady először Fedák Sárít, akinek tehetsége és egyénisége lelkes, magasztaló kritikákra és versekre tüzei. Fedák pedig baráti készséggel segíti Adyt párizsi útjának előkészítésében. Kapcsolatuk később kihűl: Adyban mindinkább ellenszenvet ébreszt a Zsazsa körüli kultusz, elfordul a Rákosi Jenőékkel barátkozó primadonnától, s véleményét gúnyos nyilatkozatokban fejezi ki. A fejleményekről l.: *Lev.* I., 123.; *ÖV* II., 461–5.; Nagy A.: 167–9.; Hegedűs: *Vár. nap.* 209., 224., 290., 316., 447–9.; Nagy E.: 116–20.; *Eml.* II., 545–6.

391. „A vezető daruk históriája”: e földérintetlen utalás bizonyára Fáy András tanmeséjére vonatkozik: *A fiatal daru*.

399. Szohner Olgáról l. *Eml.* II., 524–8. Ady már a színtársulat bevonulásakor felcsillanó érdeklődéssel mutatja be őt, és nevét gyakran idézi szintudósításában.

401. *Elektra-napok*: a hazai szabadtéri játékok egyik első művészi eseménye: Jászai Mari 1897 augusztusában a váradi Rhédey-kertben emelt, a korhúséget idéző amfiteátrumban játszotta el híres szerepét, Szophoklész *Elektráját* (l. Dutka 123.).

406., 407., 408. A három testőr zilahi műkedvelő előadásáról és Ady szerepléséről l. még: *Ady-Múz.* I., 27–30.; *Eml.* II., 113–21.

420. Ady már Debrecenben fanyarul vélekedett Apponyiról (l. 179., 211.); némi fenntartással fogadható tehát a jegyzet érve, hogy nem feltűnő, ha – névtelenül – szimpatizáló cikket ír róla kormánypárti lapba. Elképzelhető, hogy kezdőként ilyen feladatot is vállalnia kellett, de további publicista pályája Apponyiról való negatív véleményét igazolja (l. *ÖPM* IV., 130., VI., 21., 151., VII., 32., 185., 261., 271., 287., VIII., 46., 59., IX., 13., 44., stb.). E makacs és szilárd tendencia azonban csak 1908 végéig érvényesül, attól kezdve 1911 áprilisáig Apponyi neve nem tűnik föl Ady cikkeiben. A hirtelen törést, majd a meglepő hangváltást – elismerő tisztelet a gúnyos, támadó attitűd helyett – nagyon is személyes motívum magyarázza: öccse érdekében Ady merész huszárvágással egyenesen Apponyihoz mint kultuszminiszterhez fordult, aki nobilis pártatlansággal ki is nevezte Lajost pesti tanárnak (l. *ÖPM* X., 125., 158., 389.). Az Ady–Apponyi viszonyról és alakulásáról l.: *Lev.* I., 18., II., 15., 22–4., 27., 39., 257., 281.; Ady II.: 131–4.; *Vezér*: 274.; *Király*: Ady I., 60., 616., 626., 637., 658., II., 329.; uő.: *Intés* I., 183.; *Eml.* I., 167., III., 58., 242., 305., 552., 568., IV., 254.

442. Vak (Boros) Gyuláról l. még: Nagy A.: 11., 28–30.; Dutka: 189.; Hegedűs: *Vár. nap.* 341., 357.; Franyó: 463.; *Eml.* II., 344–7., 514., 672., IV., 206., 342., 346.

449. *Vezér* döntésének helyességét igazolja, hogy a *Nizzai délutánról* közölt három névtelen, egymást kiegészítő „társas” tudósítás közül ezt, a harmadikat tekinti Adyének. Érveinek erősítéseként a 240. sz. *Dyb.* jelű cikkre utalunk. Egyik szakasza (l. 287.) visszatekint a Rhédey-kerti juniálisra, kiemelve a *nizzai délután* szókapcsolatot; írójá hálás az ünnepi változatosságért, mely „napfénytől az esőig” mindent adott, s „őnozos levegőjével kitisztította a tudónket”. A másik két munkatárs beszámolójában (865–6.) nincs az időjárásra vonatkozó megjegyzés, csak az Adynak tulajdonított részben esik szó a mulatságot megzavaró esőceppekről és a megfrissült, enyhén hűlt levegőről. Bizonyos tehát, hogy ezt írta Ady, aki feltűnő érzékenységgel reagál az időjárás minden jelenségére (l. 202.). A jegyzetek sűrűn hivatkoznak is ilyen témák és hangulatok iránti vonzalmára. E kérdés azért is figyelemre méltó, mert sokan hajlamosak azt vélni, hogy a természetnek nincs jelentős helye és szerepe Ady emberi és költői világában, noha gyermek- és ifjúkorában termé-

szetközelen, falun és kisvárosokban élt; a probléma tehát mélyebb elemzést kíván és érdemel.

461. Józsa Gyuri Jókai: *Egy magyar nábob* c. regénye főalakjának egyik modellje, I. Jókai ÖM (kritikai kiadás) I., 309–12., 319., 324., 1962. Jókai volt Ady egyik legkedvesebb írója és olvasmánya, ifjúkorától fogva (I. ÖPM VI., 72., XI., 123., 150., 618.; Ady L.: 34.; *Eml.* I., 397–8.).

464. A váradi Ady-Múzeum az egykori Széchenyi téri kioszk ma is meglévő épülete; félreérthető tehát „a mai Ady-Múzeum helyén állt” „Mülleráj” megfogalmazás. A félreértést nyomósítja a 234. sz. jegyzet is (788.). Helyesbítendő tehát a téves azonosítás: a jegyzet Müllerájnak mondja a kioszkot, pedig a váradiak valójában Müller Salamon Szent László téri cukrászdáját nevezték így. De mivel övé volt a kioszk is, az újabb Ady-irodalomban — a régi viszonyok pontos ismerete híján — gyakori a téves névhasználat. A kettősség azonban magából a cíkből is világos: „*a fő Mülleráj*”, „*a Mülleráj Széchenyi téri testvére, a kioszk*” (551.); I. még: „*A Mülleráj, a kioszk s a Royal ...*” (389). A térzenét adó katonazenekar a Szent László téri „Müller cukrászdával szemben szokott játszani” (I. 279.; ÖV II., 338.).

470. A cikkben idézett zsidócsúfóló nóta két zsargonszavát (*zikcene-zakcene*; *siebzehnzehzahn*) iktatta Ady kötetben nem közölt versének (1907) címébe és egyik sorába. Elégé áttételes magyarázat világíthatná meg, miért állnak e furcsa szavak egy életvagyat és sorspanaszt egyaránt kifejező versében (vö. Hegedűs: *Vár. nap.* 75–7.). Földessy csak az összes versek 1943-i kiadásának függelékében közli a *Zikcene, zakcene satöbbi* c. verset, de *Ady minden titkai* c. kommentárkötetében nem szól róla.

473. A Dankót ünneplő banketről beszámoló cikk sablonos tudósítás, stílusa szürke, jellegtelen; erősen kétes, hogy Adytól, Dankó rajongó hívétől származik-e. — Dankó tréfás rigmus-versét a NN 1900. szept. 1-i száma közölte, Adyra vonatkozó két szakaszát pedig Hegedűs is: *Vár. nap.* 77–8. A két bohém baráti kapcsolatáról I. még: *Eml.* II., 125., 338., 394–401.; ÖV II., 371.

475. A cikk Ady-hitelességét erősíti következő napi *Aktuális* versének (*A csarnok ...*) a közelgő szezon vigasságalkalmaira utaló tréfás intése is: „*De ne feledjék ott se oh el | Van másvilág, van tisztítóhely*”. A jegyzetben (874.) közölt válaszcikket követő néhány sor is nyilván Adyé.

508. Egy másik *Aktuális* verse (*Az események ...*; 1900. okt. 2.) azoknak az Ady-frásoknak a sorába tartozik, amelyek a váradi képkiallítás előzményeiről, megnyitásáról, bonyodalmairól és tanulságairól szólnak, jelezve Ady művészeti érdeklődését, I.: 287., 306., 310., 320. sz. és 811–5. I.; ÖV II., 340., 381.

518. Ady egy novellájának is témája az András-napi álomról való népi hiedelem: *Leányok András-nap éjszakáján*. Vö. *Eml.* II., 316.

548. A névtelen színbírálat esetében is támogatja Ady szerzőségét, hogy mindig elismeréssel szól P. Adorján Berta szerepléséről, s egy félév múlva, ismét a *Fedra* c. darabról írva, egy másik jeles színésznel való összehasonlításban az ő teljesítményét emeli ki (ÖPM II., 236.).

560. A váradi (Színházi) Bodega nevű bohémtanya Ady egyik törzshelye volt; az emlékezések éppoly legendás hírűvé tették, mint a pesti Három Hollót, s ez tükröződik az Ady-irodalomban; I. pl.: Ady L.: 86.; *Ady-Múz.* II., 133–5.; Nagy A.: 143., 193.; Dutka: 188–91.; Hegedűs: *Vár. nap.* 34, 126, 332; Manojlovics: *Igaz Szó* 1957/11. 728., 733.; Franyó: 402–4.; *Eml.* II., 345–7., 375–85., III., 435., IV., 206., 341–7. stb.

565. Az Ocskay brigadéros váradi színrevitelének bonyodalmairól Ady visszatérő aktualitásként sokszor írt (I. 458., 475., 487–9., 641., 651., 661., 844., 893.); bizonyosra vehetjük, hogy övé e névtelen cikk is.

566. É beharangozó híradás aligha Adyé, az 573. sz. azonban igen; ennek pedig hitelesen Adytól való előzménye a 372. sz., *Hétről hétre* c. beszámoló egyik (4.) részlete (457.); ott ír először Fedákról.

575. Az akkor gyermekszínművész Peterdi Etelkáról I. *Eml.* II., 528–34.

599. *Veteres migrate coloni*: Vergilius 9. eklogájából. Ironikusan aktualizáló idézése egy-

úttal jellemzi Ady elmélyült klasszikus műveltségét, amelyre büszke is volt, s írásaiban sürűn érvényesítette.

Függelék III.

3. A két azonosnak vélt *Bandi*: Somogyi Endre és Ady Endre; az előbbi használta a *-di* jelzést, s ez tévesztette meg Földessyt, mikor az I¹-be fölvette a *-di* aláírástú *Szerelmi tragédiát*. Vö. *Eml. I.*, 544., 550–3.

8. A *Versék* megjelenésének huzavonás bonyodalmairól l. még: 11. sz. üz.; Ady L.: 62., 74.; *Eml. II.*, 224–32., 263–93.; *ÖV I.*, 187–9.

16. A *Még egyszer* körüli hasonló helyzetről l. még: *Függelék II.*, 33. sz. III., 20., 21. sz.; Ady L.: 92–3.; Hegedűs: *Ady Váradon* 67–81.; uő.: *Vár. nap.* 450.; *Eml. II.*, 608., 647., 748., 801–4.; *ÖV II.*, 212–8. A SzŰ-ban is többször beharangozott és ajánlott kötetből közölt mutatványok: *Dankó*, *Misztérium*, *Fantom* (*Az én menyasszonyom*), *Oda a betűkről*, *Áldomás*.

17., 18., 19. Ady gyulai kapcsolata bizonyára ottani újságíró kollégái révén jött létre, mikor föl-fölkereste nyári állomásán a váradi szintársulatot (l. *Eml. III.*, 469., 472.).

11. Néhány technikai vonatkozású észrevétel:

Nyomdahibáktól mentes könyv ritkaság, de klasszikusok kritikai kiadásában felelős gondossággal és ismételt ellenőrzéssel mindent el kell követni a betű- és sajtóhibák elkerülésére, ill. kiszűrésére. Ezek továbböröklődése ugyanis lényegi szövegtorzulások és téves értelmezések forrása lehet.

Szerkesztési következetlenség a kötetben bizonyos címek pontatlansága: hol névelővel, hol anélkül szerepelnek a betűrendes tartalommutatóban. A cikkek címében és a szövegekben ugyanis újságírói, alkalmi egyszerűsítésként gyakran elmarad a kérdéses színmű névelője; e pongyolaság azonban zavart okoz, mert ugyanaz a mű így más-más betűrenddel kerül a mutatóba. A helyes megoldás az eredeti, névelős címalakra való utalás volna, pl.: *Gésák* l. *A Gésák*, vagy a névelő zárójeles kapcsolása: (*A három testőr*, ill. *Gyurkovics leányok* (*A*)).

Mulatságos kavarodás van a földrajzi nevek körül, néhány jegyzet téves tájékoztatósa folytán. *Szakadát* nem az ilyen nevű Tolna megyei község (209. sz., 775.), nem is a Szeben megyei helység, hanem bihari falu, s ez a cikkből is nyilvánvaló. *Fugyivásárhely* nem kitalált név (219. sz., 779.); község Várad mellett. Egyébként a 386. sz. cikk jegyzetében ott is áll, hogy *Fugyi Bihar* megyei kisközség (838.). *Tárnóc*: a *Lábnymok* c. 266. sz. cikk jegyzete szerint Liptó megyei község (796.). Van ilyen nevű falu Üngban is, de természetesen *Ipolytárnóc*, az őslények akkor fölfedezett nyomait őrző, természetvédelmi területéről híres nógrádi község a helyszín.

12. Végül — mintegy summázó kiegészítésként a jegyzet-előszóhoz — utalunk a kötet szövegeiből kibontakozó, ill. feltárható néhány lényegi vonatkozásra, témakörre, motívumcsoportra, melyek jellemző vonásokat adnak a fiatal, pályakezdő Ady arc- és jellemképéhez, jelentőségük van egyéniségének fejlődésében s nyomós szerepük életfelfogásának, világnézeti elveinek, költői-művészi hitvallásának kialakulásában. Fokozott figyelmet, további elemzést és értékelést kívánnak és érdemelnek tehát az Ady-kutatás részéről.

Mint e jegyzetek is utalnak rá, feltűnő — különösen az első időszak cikkeiben, de a versekben is — a fiatal Ady figyelme, sőt érzékenysége az időjárás jelenségei és változásai, az évszakok körforgásával arcot és színt váltó természet játékaik iránt (vö. *ÖV I.*, 347.). A gyermekkorát vidéken élt ember öröklött, ösztönös és beidegzett magatartása ez, természetes viszonya a valósághoz, egybetartozása a külső világgal. Adynak későbbi, városlakó évein során ez az eredendő készsége némileg tompult, el-elszunnyadt ugyan, de egy-egy hosszabb otthoni időzése, utazásainak tájélményei, majd csucsai életének impressziói felélesztik fogékonyságát. Az pedig természetes, hogy ifjú költőnek első témája a tavasz vagy az ős, az évszak — időjárás — táj hármas egységének rezonáló élménye; így „fedezí föl” az ősi közhelyhasonlatok és -szimbólumok forrását. Adynál is megfigyelhetjük a kifejezés hangpróbáinak ilyen jeleit, fontosabb azonban természetérzésének és

tájszemléletének elemzése, alakulásának nyomon követése; erre néhány kezdemény: Sára Péter: *Petőfi Ir. Múz. Évköve 1967–68.* 145.; Király: *Ady I.*, 170–8., 619., II., 63., 338–43.; uő., *Intés II.* 85–93., 124–32.; az emlékezők főként Ady virágkultuszát emelik ki.

Feltűnő a korai Ady-írásokban az is, milyen rendszeres figyelemmel emlékezik meg az év ünnepnapjairól. Ezt szintén vidékisége magyarázza, népi vallásos hagyományok légkörében töltött gyermek- és ifjúkora. Számára nem volt idegen a felekezeti többségeség, s büszke kálvinistaként is érdekelte és vonzotta a másság (vö. Ady L.: 19–20.; Bustya Endre: *Korunk 1970/10; Uő: Nyelv- és Irod.tud. Közl.* [Cluj – Kolozsvár] 1971/2.; *Eml. I.*, 267., 285., 291., 301., 309.). Az ünnep pedig nemcsak kultikus megnyilvánulás, hanem hagyományos társadalmi alkalom is, különösen a falvak, kisvárosok munkás mindennapjaiban. Ilyen szokásrendben nőtt fel Ady, ezért tartja számon kezdő újságíróként is lelkes pontossággal a jeles, pirosbetűs napokat. De jóval később is az ünnepek szükségességéről ír (I. ÖPM IX., 276., X., 180., 188.).

Érdekes ellentmondást tükröz egy-két későbbi kortárs-vélemény, hogy a szellemes, tréfacsináló, játékos kedvű Adynak valójában nem volt humora (I. Schöpflin: *Eml. III.*, 632). Eredendően dévaj, ugrató, évődőn játszi hajlama ugyanis mindinkább gúnyos-ironikus kedvben, kötekedve gonoszkodó magatartásban nyilvánult meg. E változás tényezőinek föltárása Ady költészete bonyolultságának megvilágítását segítheti elő. Debreceni és első váradi éveiben ugyanis még feltűnően érvényesült humorista-becsúgya (I. *Rövid dalok; ÖV I–II.*; Nagy E.: 137.; Bóka: 133.). Ilyen sikereire még 1917-ben is büszkén utal. Hajlamának jele a színielőadások akkor divatozó kuplé-betétei iránt mutatkozó érdeklődése is (I. 611., 648., 654., 663. stb.; *Eml. I.*, 538–40.). Kedély- és szemléletváltozásának fordulatól I. *Eml. III.*, 636.

Már zilahi, sőt nagykárolyi diák korában elbűvölte a színház, s vonzalma valósággal szenvedéllé hevült, amikor újságíróként mint színikritikus, közvetlen kapcsolatba került Tháliával. Barátságok és szerelmek főként e bohém körhöz fűzték őt; vannak kedvencei, róluk népszerűsítő rokonszenvvel, magasztalón ír, de ha kell, bírálja is; kritikáiban sokoldalú, pártatlan, tárgyilagos és szigorú (I. 571–2.; Hegedűs: *Vár. nap.* 180.); leleplezi a mondvacsinált, reklámozott vagy protekciós tehetséget, elutasítja a romantizált népszínmű divatját, szembefordul a primadonnakultusszal, és kipellengérezzi a színházvezetés hibáit. Nyilván ez utóbbi törekvésének makacsságával kapcsolatos a színi kommunikék vitát kavaro ügye (I. 645., 651., 654. és a következő kötetekben).

Ady színikritikusi működésének elemző vizsgálata lényeges volna azért is, mert e tevékenysége segítette kibontakozni bíráló hajlamát, lényeglátó és -föltárási tehetséget, bátor elvi határozottságot és a publicista ráhatás erejét, amely tábori toborzott köréje. Pestre kerülve kiábrándulással zárult e színház-szerelme, de mint „készülő darab”-járól gyakran felröppentett hírek is jelzik, a tízes évek közepéig izgatta a színpad mint kifejezési forma, új erőpróba és sikerlehetőség; akaraterejéből, alkotó energiájából azonban csak kísérlet-törödékekre futotta.

A közéleti-társadalmi és politikai kérdésekkel szükségszerűen foglalkozó vidéki újságíró első lépéseinek még nem volt határozott iránya. Számára az indulás lehetősége volt fontos, bejutni a nyomtatott betű világába, az irodalom előszobájába, ahonnan megnyílnak előtte az érvényesülés ajtaja. Ez a remény feledteti vele, hogy a szerkesztőségi munka robotjába szegődött. Szorgalmával és sokoldalúságával igyekszik bizonyítani rátermettségét, s ahogy szerkesztőségeit váltogatja, igazodik a különféle irányzatú lapok igényéhez és hangneméhez. De hogy ez nem csupán elvtelenség volt, hanem helyzetének kényszere, mutatja egy-két kísérlete a Debrecenből szabadulásra, s hogyha döntés előtt áll, szilárduló nézeteivel jobban egybehangzó szellemű laphoz lép át. Váradon találkozik pregnánsan megnyilvánuló szabad szellemisséggel, hamar összecsap az agresszíven klerikális *Tiszántúllal*, s ahogy világnézete öntudatosodik, saját lapjával, a *Szabadsággal* is mindinkább ellentétbe kerül. Ezért szerződik át a polgári haladás jelszavát valló *Nagyváradi Naplóhoz*, s ott érik harcoss, nagyhatású publicistává. Látszólag csapongó magatartását, nem töretlen vonalú eszmei fejlődését részben magyarázza, hogy pályaválasztásának ösztönző indítéka az írói becsúgy, másrészt pedig az akkori újságíróskodást kevésbé határozta meg elvi kötöttségek. A közéleti szereplők iránt publicisztikájában megnyilvánuló rokon- és

ellenszenvének motívumait a századforduló történelmi-politikai viszonyainak és eseményeinek alapos ismeretén alapul, az egyéniségek jellemrajzára koncentrált tanulmány világitáná meg az Ady-cikkek mai olvasói számára.

Az akkori közszellemre jellemző a párbajdivat. Az „úriember” fogalmához tartozó konvenciónak behódol a fiatal Ady is: Debrecenben, majd Váradon szerepel „lovagias ügyek”-ben. Igaz, ott már nem aktív résztvevőként, sőt lelkesen pártolja a párbajellenes mozgalmat. De elvi megőzöttség dacára még 1915-ben és 16-ban is majdnem belesodródja bonyodalmakba a harcias önérték (I. 699–701.; Ady L.: 75.; Bölöni: 324.; Eml. II., 63–70., 128., 276., 687., 694., 699., 709.; ÖPM XI., 168., 448–449, 533–536.; *Bibl.*² 212., *Bibl. Kiegészítő kötet* 620. tétel; Jákó Elemér — Sztojka László *Ady kolozsvári napjaiból* c. írása — Eml. V., sajtó alatt.).

Amennyire vonzotta Adyt a Pestre jutás és az ott érvényesülés vágya (I. *Lev.* I., 48.; ÖPM I², 365., II., 17., III., 126.; Hegedűs: *Vár. nap.* 28.; Eml. II., 263., 312., 779., 785., 789–94.), amikor valóban odakerül — igaz, már Párizsból, Léda mellől —, szerencsétlennek érzi magát, és elkeseredetten panaszkodik gyökértelenségét. Hamarosan megtalálja azonban bizalmasait és híveit, s bár a nagyvárosi létet érzi és vallja már igazi életformájának, valójában idegen marad benne. Sok, elemzésre érdemes tényező összehatása alakítja Ady bonyolult, ambivalens viszonyát Budapesthez (I.: Bölöni: 207–10.; Kunszery: *Budapest* 1969/9. 44.; Király: *Ady* I., 15–9., 570–5., 581–6., II., 539; *Ady Endre Budapestje*. 1977; Vargha Balázs: *Állok Dunánk szélén...* 137–56., 1984.), s a költő egyre határozottabban nyilvánítja ki ellenszenvét. Ennek kezdeti nyomait már váradai cikkeinek egy-egy epés utalásában megtaláljuk (I. 367., 384., 586., 593.). Ez persze a kívülrekedtek sértődöttségének fullánkös kifakadása is lehet.

A kétes cikkek hitelességét vizsgálva, Vezér gyakran hivatkozik Adynak a gyermekről és a gyermekségről vallott magasztos felfogására. Kisugárzása volt ez a maga örökgyermek voltának, melyről hitte, hogy a költőség alapja. Egyéniségének egyik lényegi, bensőséges jegye tehát nemcsak filológiai adalék, tényező és bizonyíték, hanem a művész lényének nyitja; kulcskérdés, amely méltó az elmélyült elemzésre (I. Király: *Ady* I., 132–7., 733., II., 277.).

Rövidítések

Ady L.	ADY Lajos: <i>Ady Endre</i> . 1923.
<i>Ady-Múz.</i> I–II.	<i>Ady-Múzeum</i> I–II. Szerk. DÓCZY Jenő és FÖLDESSY Gyula. 1924–1925.
<i>Bibl.</i>	VITÁLYOS László — OROSZ László: <i>Ady-bibliográfia 1896–1977</i> . 1980 ² .
Bóka	BÓKA László: <i>Ady Endre élete és művei</i> . I. 1955.
Bölöni	BÖLÖNI György: <i>Az igazi Ady</i> . Párizs, 1934.
D	Debreczen (napilap)
Dénes	DÉNES Zsófia: <i>Élet helyett órák</i> . 1980 ⁴ .
DH	Debreczeni Hírlap (napilap)
DÚ	Debreczeni Újság (napilap)
Dutka	DUTKA Ákos: „A Holnap” városa. 1955.
Eml.	KOVALOVSKY Miklós: <i>Emlékezések Ady Endréről</i> . I–IV. 1961–90.
Franyó	FRANYÓ Zoltán: <i>A pokol tornácán</i> . Bukarest, 1969.
Hegedűs: <i>Ady Váradon</i>	HEGEDŰS Nándor: <i>Ady Endre Nagyváradon</i> . 1956.
Hegedűs: <i>Vár. nap.</i>	HEGEDŰS Nándor: <i>Ady Endre nagyváradai napjai</i> . 1957.
Kieg.	VITÁLYOS László: <i>Ady-bibliográfia 1896–1987. Kiegészítő kötet</i> . 1990.
Király: <i>Ady</i>	KIRÁLY István: <i>Ady Endre</i> . I–II. 1970.
Király: <i>Intés</i>	KIRÁLY István: <i>Intés az órzókhöz</i> . I–II. 1982.
<i>Lev.</i>	<i>Ady Endre levelei</i> . I–III. Szerk. BELIA György. 1983.
MNy	<i>Magyar Nyelv</i> (folyóirat)
Nagy A.	NAGY Andor: <i>Tavaszi Váradon</i> . (1937.)

Nagy E.
NFÜ
NN
ÖPM
ÖV
SzÜ
Varga
Vezér

NAGY Endre: *Várad — Pest — Párizs*. 1958.
Nagyvárad Friss Újság (napilap)
Nagyvárad Napló (napilap)
Ady Endre összes prózai művei. I–XI. 1955–1982. (I¹: 1955., I²: 1990.)
Ady Endre összes versei. I–II. 1969–1988. (Krit. k.)
Színházi Újság (időszaki lap, Nagyvárad)
VARGA József: *Ady és kora*. 1977.
VEZÉR Erzsébet: *Ady Endre*. 1977.²

Bartók István

BUZINKAI MIHÁLY RETORIKAI MUNKÁSSÁGA

A XVII. századi magyar világi szónoklattan történetéhez

A XVII. századi magyar kritikátörténet egyik igen fontos forráscsoportját a hazai középfokú iskolákban használt tankönyvek képezik. A logikai, retorikai és grammatikai munkák nagyobb részével az eddigi kutatás nem foglalkozott. A majdani szintézis érdekében elkerülhetetlen legalább a legjelentősebbeknek bizonyulók megismertetése, értékelése. Nem lehet a közismert summázatok alapján ítélni akkor, ha azok a korszak elméleti irodalmának behatóbb tanulmányozása alapján pontosításra szorulnak. Az irodalomhoz a logikánál és a grammatikánál közvetlenebbül kapcsolódik a retorika. A magyar nyelvű szónoklattan éppen a vizsgált korszakban született meg, az *ars concionandi* területén, de alakuló irodalomelméletünk szempontjából megérdemli a figyelmet a műfaj egy-két latin nyelvű darabja is. Ez alkalommal a világi munkákról szólok részletesebben.

Szabó G. Zoltán — Szörényi László retorikai kézikönyvének egy mondata Bán Imrere, Tarnai Andorra, Kibédi Varga Áronra és Vígh Árpádra hivatkozva megnyugtatja az olvasót: a diszciplína történetének gazdag magyar nyelvű szakirodalma van.¹

Az egyetlen átfogó magyar retorikátörténetnek szánt szakmunka csak a magyar nyelvű műveket veszi figyelembe, a XVIII. század végétől. Vígh Árpád pusztán „előzménynek” tekint mindent, amit az általa kijelölt időpont előtt írtak. Nem tartja érdemesnek ezeket a könyveket az alaposabb elemzésre, mivel „a magyar retorika története szempontjából csekély jelentőségűek”, „csekély magyar vonatkozásuk” van. Mert: „ami[...] a hazai retorikusokat illeti, többnyire csak ösztövrész szabálygyűjteményeket alkottak, amelyek sem színvonal, sem eredetiség tekintetében nem emelkedtek az Európa-szerte használt iskolaskönyvek fölé[...]” A szerző úgy véli, már csak azért sem kell a latin kézikönyvekre tekintettel lennie, mert ezekkel „Bán Imre kellő részletességgel foglalkozott”, „az ezzel kapcsolatos tudnivalók javarészt már közreadta”.²

Ami a későbbi századok felől nézve előzmény, az az általam vizsgált korban maga az irodalomelmélet. Nem merném csekély magyar vonatkozásnak nevezni azt a körülményt, hogy több olyan kompendium is ismeretes a korból, amelyeket magyar tanárok itthon szerkesztettek, különböző magyarországi városokban adták ki őket újra meg újra, és a hazai iskolákban nemzedékek egymásutánjai tanulták belőlük az ékesszólás tudományát. Európai összehasonlításban színvonalról és eredetiségről nyilatkozni a korszak külföldi és magyar műveinek részletes összevetése alapján lenne igazán meggyőző.

A korszak magyarországi elméleti irodalmához kapcsolódó kutatások helyzetét Tarnai Andor érzékelteti a legpontosabban, amikor azt írja, hogy az idetartozó munkák „tekinthető része még feltárára vár, vagy világosabban beszélve: kinyomtatva és kéziratos for-

¹ „Sem a könyv terjedelme, sem célja nem teszi lehetővé, sem szükségessé a retorika történetének észletesebb bemutatását. Az újabb magyar nyelvű szakirodalom egyébként is ezen a téren a legzadagabb (Bán Imre, Tarnai Andor, Kibédi Varga Áron, Vígh Árpád.)” Szabó G. Zoltán — Szörényi László, *Kis magyar retorika*. Bp., 1988. 8.

² Vígh Árpád, *Retorika és történelem*. Bp., 1981. 8., 57–58., 439.

mában olvasatlanul hever a könyvtárak polcain.” „[...]százakra lehet becsülni az olyan könyvek számát, amelyeket modern kutató jó ha átlapozott eddig.”³

Kibédi Varga Áron egyetértőleg hivatkozik Tarnai megállapítására, éppen ezért Gyöngyösi István korának irodalomelméletét külföldi, elsősorban francia források alapján vizsgálja fel, és legnagyobb részét a modern retorika-kutatás által preferált szempontokat alkalmazza Gyöngyösi munkásságának vizsgálatánál. Semmi okunk ezek létjogosultságát kétségbe vonni, mint ahogy a francia elméleti művek korabeli ismertségét sem kell tagadnunk. Mindez azonban a *korszak magyarországi irodalomelméletének* kutatóját nem menti fel az itthon kiadott munkák figyelembevétele alól. Kibédinek az a leegyszerűsítő kijelentése ugyanis lényeges különbségeket mos el, mely szerint „a XVI–XVII. század európai irodalomelmélete minden egyes nemzeti irodalomban azonos; és ugyanazokhoz a görög–latin forrásokhoz kanyarodik vissza.”⁴ Annyiban kétségtelenül igaz van a szerzőnek, hogy Arisztotelész, Quintilianus és Cicero óta a retorikai elméletekben kevés az igazi újdonság; de éppen a sokszor nem is jelentéktelen részletek eltérései határoznak meg egy-egy iskolát – gondoljunk csak például a rámista retorikára vagy a szinkretikus eloquentiantanokra! A XVII. századi Magyarországon ható legfontosabb külföldi irányzatokat jómagam öt csoportba soroltam, és ezeken belül is számtalan finomabb különbséget lehetne kimutatni az egyes írók, művek között.

Bán Imre könyvecskéje valóban kikerülhetetlen mindenki számára, aki a XVI–XVIII századi irodalomelmélet körébe vágó témával foglalkozik.⁵ A szerző azonban csak sze melget a korszak bőséges anyagából. A XVII. században (is) használt retorikák közötti mindössze hármát tárgyal részletesebben, összességében alig 25 lap terjedelemben. Pécseli Király Imre munkájának keletkezése (*Isagoges rhetoricae*, első kiadása: Oppenheim 1612) kívül esik az általam vizsgált intervallumon. A Vossius-átdolgozással és a Soarius-kiadással Bán Imre a század egy-egy igen elterjedt református, illetve katolikus kézikönyvének hazai redakcióit mutatja be. Nem kerülnek azonban említésre azok a tankönyvek amelyeket én a korszak leg színvonalasabb magyar szerkesztésű világi retorikáinak tartok Andreas Graff trencsényi rektor *Lex mihi ars Studium eloquentiae absolutum* című munkájá (Lőcse, 1643)⁶ és Buzinkai Mihály sárospataki tanár könyvei, az *Institutionum rhetoricarum libri duo* (Sárospatak, 1658) és az *Institutiones oratoriae* (Sárospatak, 1659 – később mind kettő többször kiadták Lőcsén is.)⁷

Első ránézésre, már a könyvek vastagsága alapján is szembetűnő, hogy egyik sem lehet olyan leegyszerűsített sűrítmény, mint például Piscator retorikája és oratoriája, amelyek Bán Imre – helytálló – jellemzése szerint az anyagot igen tömören közlik, „szinte a csontig lefaragva minden »fölsőlegesnek« minősített részletézést, nyilván a tanulás megkönnyítése[...] és a nyomdai költségek csökkentése céljából.”⁸ Az irodalomtörténeti értéket persze nem a lapszám alapján lehet meghatározni. Van ennél fontosabb tényező is, ami miatt mindkét szerző munkássága megérdemli a figyelmünket. A Bán Imre által ismertetett mindhárom retorika a klasszikus öt részes felosztáson (inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntiatio) alapul. Pécseli Király Imre a szigorúbb protestáns orthodoxiához kapcsolódik, Vossiusnak a bemutatott átdolgozása is példázza az „engedelkenyebb” református felfogást, a Soarius-kiadás szerkezetében nem szakadhat el a jezsuita arisztotelianizmustól, ciceronianizmustól.

A korszak egyik „uralkodó eszméje” ugyanakkor a rámizmust is magába olvasztó puritanizmus; meghatározó a német, holland és angol szellemi központok hatása. Ezeke

³ *A magyar kritika évszázadai. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig.* Írta és összeállította TARNAI ANDOR és CSETRI LAJOS. Bp., 1981. 143.

⁴ KIBÉDI VARGA ÁRON, *Retorika, poétika, műfajok. Gyöngyösi István költői világa.* It 1983. 545–591 555–556.

⁵ BÀN IMRE, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században.* Bp., 1971.

⁶ RMK II. 623.

⁷ RMK II. 908; 1612, 1689, 2159. RMK II. 937; 1662, 2158.

⁸ BÀN, 46.

a helyeken többnyire a rámizmuson alapuló szinkretikus retorikai rendszer, a *retorikából és az oratoriából álló eloquentia* jelentette az *ékekészítés-tant*. Ez tükröződik a XVII. századi hazai kiadású retorikák többségében, Dietericus, Piscator, Graff és Buzinkai műveinek ismételt megjelentetéseivel jövöltából.

A hazai szerzők közül ugyanis Graff és Buzinkai rendszerében jelenik meg a rámista, illetve az ahhoz kapcsolódó *ékekészítés-tan*. Graff könyvének ez az első része, ehhez csatlakozik a hagyományos öt részes felosztáson alapuló retorika, majd harmadikként a módszertani útmutató. Buzinkai egyik könyve a ramusi értelemben vett retorika, a másik az azt kiegészítő oratoria, a Graff-féle eloquentiánál jóval részletesebben kidolgozott változatban. A század legnagyobb hatású retorikai irányzatához kapcsolódó magyar szerzők kézikönyveiről irodalomtörténetünkben alig esik említés.

Más helyen a Graff-művet röviden ismertetem.⁹ Ez alkalommal Buzinkai Mihály retorikai munkásságát állítom a vizsgálódás középpontjába. Megkísérlem két könyvét olyan összefüggésrendszerben értékelni, amelyből a korszak kritikátörténetének Buzinkai személyén túlmutató jellegzetességei is kibontakozhatnak.

Buzinkai Mihály legközvetlenebb környezete Sárospatak volt. A szerző helyét keresve az iskola történetében feltűnik ennek a szellemi központnak egy-két olyan vonása, amelyek szempontunkból különösen jelentősek.

A sárospataki kollégium múltját feldolgozó bőséges irodalom alapján eléggé ellentmondásos kép rajzolódik ki az intézményről.¹⁰ A XVI–XVII. században a külföldön egyetemre járt tanárok munkája nyomán a legkorszerűbb eszmék olykor könnyen otthonra találtak Sárospatakon, máskor elkeseredett, néha sikertelen küzdelmet kellett vívni az idegenkedéssel fogadott irányzatok meghonosításáért. A tanárok sorában időnként a korszak kiemelkedő személyiségeit találjuk, ugyanakkor gyakran visszatérő téma az oktatás elmaradott volta, illetve a színvonal javítását célzó kísérletek. A politikai és felekezeti csatározások éppeni állása hol az iskola felvirágzásához, hol megszűnéséhez vezetett.

Az iskola XVII. századi történetéből a kritikátörténet számára a legjelentősebbek az 1650-es évek, amikor Lórántffy Zsuzsanna udvara Patakon volt. 1648-ban meghalt I. Rákóczi György, az özvegy fejedelemasszony 1649-ben Sárospatakra költözött. Halála után, 1660-tól a város I. Rákóczi Ferenc birtoka, aki anyjával, Báthori Zsófiával együtt visszatért a katolikus hitre, és az iskolától megvontak minden támogatást. 1671-ben Báthori Zsófia az iskola épületét átadta a jezsuitáknak, a tanárok és a diákok távozni kényszerültek. Debrecenben, Gyulafehérváron, majd Marosvásárhelyen találtak ideiglenes otthonra. A diákok egy része 1682-ben, Thököly felső-magyarországi hadi sikerei idején bevonult a volt iskolába, de 1687-ben ismét át kellett adniuk helyüket a jezsuitáknak. Legközelebb már csak a következő században, II. Rákóczi Ferenc győzelmes csatái után foglalhatta el a kollégium régi helyét Sárospatakon.

Sárospatak évtizedei példázják a különböző eszmeáramlatok hatásának váltakozását, illetve az azokat képviselő egyetemek befolyását. Melanchthon és Wittenberg szelleme az iskolát szinte humanista központtá változtatta. A XVI. század végén Heidelberg hatása és a református orthodoxia vált uralkodóvá. Az 1620-as évek második felében már angol és holland egyetemeket járt tanárok kezdték meg működésüket, de „éppen közülük kerülnek ki a puritanizmus első ellenségei.”¹¹ Az újfajta eszméknek a leginkább a Lórántffy Zsuzsanna és idősebb fia, II. Rákóczi György pártfogása alatt eltelt jó évtized (1649–1660) kedvezett. Ezután a hanyatlás már folyamatos; a város 1671-es kényszerű elhagyásával

⁹ BARTÓK István, *XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulmányai*. ItK 1991. 1–24; 14–15.

¹⁰ Újabb átfogó áttekintés: *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Bp., 1981.; egy korszakkal foglalkozik részletesen a következő dolgozat: SZABÓ András, *Melanchthontól Lipsiusig. Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598*. ItK 1986. 483–506. Mindkét munka bőséges bibliográfiai útmutatással szolgál a régebbi szakirodalmat illetően.

¹¹ MAKKAJ László, *A Kollégium története alapításától 1650-ig*. In *A Sárospataki...* 17–58., 44.

az iskola XVII. századi sárospataki története — eltekintve az 1682–87-es időszakról — lényegében befejeződött.

Már a XVI. század második felétől tanítottak Patakon olyan személyiségek, akiknek tevékenysége a XVII. századi kritikátörténet szempontjából is említésre érdemes. Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékének története az 1574–75-ös tanévben kezdődött: sárospataki diákjai ekkor kapták kézbe a munka első kéziratos változatát. A századokon át forgatott Calepinus-szótár magyar redakciójának elkészítésében 1582–84-ben Laskai Csókás Péter mellett közreműködött Fegyverneki Izsák és Károlyi András. 1637-től volt az iskola tanára Erdőbényei Deák János, akinek *Janua linguarum bilinguis* című munkája különösen fontos. Erdőbényei lelkes segítőtársa volt Tolnai Dali Jánosnak, akinek első sárospataki korszaka (1638–42) Ramus logikája és általában a rámista szellem hazai elterjesztésében volt meghatározó. 1646–47-ben tanított Patakon Szilágyi Benjámint István, Comenius *Januárjának* első magyar fordítója. Az 1650-es években is segített a mester pataki tankönyveihez készülő magyar értelmezések összeállításában, átnézésében.

Amikor 1649-ben Lórántffy Zsuzsanna Patakra helyezte udvarát, ismét Tolnai Dali Jánost nevezte ki az iskola vezetőjévé. Udvari papnak Medgyesi Pált hozta magával, akinek a következő évben jelent meg nevezetes latin–magyar egyházi retorikája. Ugyancsak 1650-ben kezdte meg működését Patakon Comenius. Tankönyveinek magyar kiadásán a már említett Szilágyi Benjámint István mellett dolgozott még Szöllösi János, Kapossy Pál, Szántai Mihály, Helembai Sámuel. 1654-ben távozott Sárospatakról Jászberényi Pál, aki később latin grammatikáival Angliában szerzett elismerést. 1657-től tanított a kollégiumban Pósházi János.

Az utóbb felsorolt nevek talán érzékeltetik, hogy Lórántffy Zsuzsanna életének utolsó évtizede az iskola XVII. századi történetének alighanem legvirágzóbb korszakával esik egybe. Ekkor kezdődött Buzinkai pataki pályafutása. Életéről egyébként nem sokat lehet tudni. 1620 táján született Kölesden, 1648-tól volt sárospataki diák. 1652-ben Utrechttben tanult, 1655 körül nagybányai iskolaigazgató. 1656-ban került Sárospatakra a bibliai nyelvek professzoraként, de „nem mint nyelvész, hanem mint a retorika, a homiletika, a dialektika és a logika művelője jeleskedett.”¹² 1664-ben áttért a teológia oktatására. 1671-ben, amikor a kollégium épületét át kellett adni a jezsuitáknak, a tanulók Buzinkai és Pósházi János vezetésével mentek Debrecenbe, majd Erdélybe. 1672-ben a pataki diákok a gyulafehérvári kollégiumban kaptak helyet. Apafi Mihály fejedelem 1679-ben egy három részből álló jobbjágytelket adományozott Buzinkainak és feleségének Magyariger városban. Buzinkai Mihály 1683-ban halt meg Gyulafehérváron.¹³

Buzinkai Sárospatakon először retorikai kézikönyveit adta ki tanítványai számára: tanári pályájának második évében (1658) jelent meg a retorika, a következő évben az oratoria. Csak ezek után látott napvilágot logikai összefoglalójának terjedelmesebb változata majd a rövidített redakció, a század legtöbbször kiadott magyar szerkesztésű logikai kézikönyve. Jó oka volt Buzinkainak a retorikai ismeretek részletes kifejtésére, ha diákjainak biztosítani akarta az európai színvonalú képzést. A korábbi hazai kiadások közül a szerzőnk által is képviselt irányzathoz tartozó compendiumok tömörebb összefoglalók. Mint említettem, Graffnak az öt részes rendszert magába foglaló retorikája tárgyalja kimerítőben anyagát, a rámizmuson alapuló eloquentia-tana kevésbé részletező. Ez még inkább érvényes Piscator munkáira és Dietericus könyveinek egyszerűsített változataira. Dietericus bővebben kidolgozott retorikájának egyetlen magyarországi kiadása Lócsér jelent meg, 1657-ben, a Buzinkai könyvét megelőző évben. A két kiadás előkészítése feltehetően párhuzamosan, egymástól függetlenül folyt. Még ha minden tekintetben meg is feleltek volna a korábbi hazai kézikönyvek Buzinkai elképzeléseinek, akkor is aligha lehetett volna megoldani, hogy minden sárospataki diák kezébe jusson belőlük. A saját szerkesztésű és kiadású retorikák a tanár és az iskola igényességét bizonyítják.

¹² MAKKAI László, *A Kollégium története 1654–1703-ig*. In *A Sárospataki...* 80–86., 81.

¹³ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp., 1891. 1432.; Dr. ILLÉSSY János, *Buzinka Mihályról*. ITK 1894. 452–454.

Megérdemel egy kis kitérőt annak vizsgálata, hogy néhány évvel Comenius pataki munkálkodása után miért volt szükség új tankönyvekre, illetve hogyan kapcsolódnak Buzinkai munkái Comenius sárospataki kiadásaihoz. Buzinkai a megfelelő helyen egyébként hivatkozik is Comeniusra. Mint ismeretes, a mester Sárospatakon hét osztályos latin iskolát tervezett, amelyből azonban csak az első három osztályt sikerült felállítani. Ezekben Comenius három fokozatú rendszere (*Vestibulum*, *Janua*, *Atrium*) alapján folyt az oktatás. A nyelvi és tárgyi ismeretek párhuzamos elsajátításának legmagasabb fokát az atrialis szint képviseli, ennek a tankönyvre kell egy-két pillantást vetnünk.

Az *Eruditionis Scholasticae pars III.* 1652-ben jelent meg.¹⁴ Amint az az előszóból is kiderül, a munka csak előkészület a későbbi retorikai stúdiumokhoz — amelyekre Comenius idejében már nem került sor. „[...] itt még nem azt a szigorúan pontos ékesszólást tanítjuk, amelyre a közéletben, a szószerken, a könyvek írásában van szükség (ez most még korai volna), hanem csak azokat a forrásokat mutatjuk meg, amelyekből a beszéd lehetőség és változatossága ered [...] Mi tehát ebben az osztályban, az első fokon, csak a stílus változatosságának eszközeit tanítjuk; a többi, ami a tökéletesebb szónokot teszi, a következő osztályokra hagyjuk. Senki se vádoljon bennünket azzal, hogy a csecsemőkre Herkules csizmáit húzzuk. Közben azonban, mivel a dolgokról hatásosan szólni (amire az V. és VI. osztályban a Szónoklat művészete tanít), senki sem tudhat, ha előbb meg nem tanulta a változatos és választékos stílust (amire itt az Ékes Beszéd művészete tanít), ezt a fokot senki ki ne hagyja, és vállalja azt, hogy itt a Választékosság Nyelvtanában vele az ékes beszéd szabályai szerint a változatos kifejezőmódot gyakoroltatjuk.”¹⁵ A munka két fő részből áll: az első a „Választékosság Nyelvtana”, azaz a *Grammatica Elegans* szabályainak kifejtése, a második pedig a *Linguae Latinae Atrium*, amelyben a világ dolgait enciklopédikusan összefoglaló témakörök atrialis fokon kerülnek tárgyalásra. Számunkra fontosabb az első rész.

A beszéd „elegantiaja” a legáltalánosabb meghatározás szerint abban rejlik, hogy az eredeti, elsődleges jelentés bizonyos változtatások segítségével másféle értelemmel ruházzuk fel. Ezek a változtatások különfélék lehetnek; Comenius csoportosítása szerint a három alaptípusból összesen kilenc fajta eredeztethető.¹⁶ A *Grammatica Elegans* gerince a kilenc *transformatio* (vö.: változáskategóriák!) tárgyalása. Ezek: *perspicuitas*, *idiotismus*, *transpositio*, *transmutatio*, *transnominatio*, *dilatatio*, *contractio*, *figuratio*, *ligatura*. Mindegyik transformatiót hat szempont alapján vizsgálja Comenius: általános jellemzőinek fel-

intellemmel mekérni fel =
= interpretatio (ma!)

¹⁴RMK II. 772. A hazai irodalomból a legrészletesebben foglalkozik vele: Dr. BAKOS József, *Comenius tankönyvei: III–IV. az Atrium és a Schola Ludus* (Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei 358. sz.) Eger, 1965. 141–168. Az ismertetés nem terjed ki minden olyan részletre, amelyek szempontunkból jelentősek, ezért szükséges a továbbiakban az eredeti mű többszöri idézése.

¹⁵A fordítás forrása: *Comenius Magyarországon*. Comenius Sárospatakon írt műveiből; összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kovács Endre, Bp., 1970². Az *Atrium* előszava: 257–261., ford. Kovács Gyula. Tiszteletben tartva a megjelent fordítást, a főszövegben azt idézem, de mivel nem jelentéktelenek az eredeti terminusok, itt, a jegyzetben közlöm az eredeti megfogalmazást is: „[...] hic nondum accuratam illam et severam Rhetoricam, qua in foro, et e Suggestu, inque scribendis Libris, utendum est, docemus (intempestive id hoc loco fieret) sed fontes duntaxat, unde Sermonis copia et varietas scaturiant, ostendimus [...] Nos igitur hac in classe primo demum gradu constitutos, Copiam tantum et Varietatem docere: reliqua illa, quae absolute reddant Oratores, in sequentia differre: ut ne Herculis cothurnos adaptare velle videamur infantibus. Interim tamen quia Res potenter eloqui (quod ars Oratoria docet, in Classe nostra V. et VI.) nemo potest, nisi qui prius de rebus loqui varie ac eleganter (quod ars Ornatoria hic docebit) possit: gradum hunc nemo transiliat, praeceptisque de Elegantia, hic in Grammatica eleganti, ad elegantem Sermo is varietatem, exerceri se patiatur.”

¹⁶„Sermonis elegantia consistit generaliter in ejusdem a vultu nativo in alium sensu in variato, transformatione. Quae transformatio varia est: sed se praecipue in species tres, et dehinc novem diffundit.”

sorolása után alkalmazását mutatja be a szavak, a kifejezések, a gondolati egységek, a mondatok és a beszéd egészének szintjén.

Példaként kiemelek két olyan esetet, amely szoros átfedést mutat a retorikával. A *transnominatio* olyan változtatás, amelynek során azt a dolgot, amit mondani akarunk, úgy fejezzük ki, hogy az azt jelentő szó helyett valami más alkalmazunk. Így nem azt kell érteni, amit mondunk, hanem valami más. A tropus tehát nem egyéb, mint transnominatio az egyes szavak szintjén: hiszen valamely dolog kifejezésére a neki megfelelő elnevezés helyett valami más mondunk.¹⁷ A *figuratio* azt jelenti, hogy az egyszerű beszédet kifejezőbb megfogalmazással cseréljük fel; a figurák rendszere mutatja be ennek különböző szinteken történő megvalósulását.¹⁸

Láthatjuk, hogy Comenius tankönyve nem tekinthető retorikának, mivel tárgyához a tudományok korabeli felosztásának megfelelően a grammatika felől közelít, mai fogalmink szerint a stilisztikához áll közelebb. Addig a fokozatig, ahol mind a klasszikus, mind a XVII. századi értelemben vett retorika megjelent, és a kor oktatási rendszerében is a magasabb szintet képviselte, a Comenius által felállított osztályok nem jutottak el. Comenius tankönyveinek egéki magasztalása mellett talán nem árt nyomatékosan hangsúlyozni azt sem, hogy a középfokú iskolában elképzelhető legmagasabb szintű retorikaoktatást Buzinkai saját szerkesztésű kézikönyvei vezették be Sárospatakon.

A rámista retorika alapművének Európa-szerte Ramus és Talaeus közösen készült munkáját tekintették, a középfokú iskolákban ennek tömörített változatát használták. Ezek szolgálták a későbbi átdolgozások kiindulásul. Mivel ez a rendszer a *retorika címén* csak az elocutiót és az actiót tárgyalta, a XVII. században már a legelkezdőbb rámisták is ezt az inventióra és a dispositóra összepontosító *oratoriával* kiegészítve dolgozták fel újra meg újra, egyéni elképzeléseiknek megfelelően kisebb-nagyobb mértékben eltérve egymástól. Buzinkai retorikáját és oratoriáját vizsgálva – még ha szórszálhasogatásnak tűnik is – az apróbb részletekre is tekintettel kell lennünk, ha európai és magyar előde-ihéz és kortársaihoz való viszonyát meg akarjuk határozni, hiszen teljesítményéről csak így mondhatunk megalapozott ítéletet.

1. Buzinkai retorikájának szerkezete fő részeit illetően megegyezik Ramusnak és legtöbb követőjének felosztásával. Az első könyv az *Elocutio*, a második az *Actio*. Az első könyv első része a tropusokat, a második a figurákat tárgyalja. A további részletezést tekintve azonban Buzinkai következetesebben alkalmazza a ramusi dichotom felosztást, mint mások. Ennek legfőbb haszna az, hogy munkája így sokkal áttekinthetőbb, mint a párhuzamosan vizsgált, a következőkben gyakran hivatkozandó kézikönyvek. Míg mások sokszor „ömlesztve” zúdítták az anyagot az olvasó elé, Buzinkainál mindig lehet tudni, hogy éppen hol tartunk, és az adott részlet hogyan illeszkedik az egész struktúrába. Egyetlen példával világítom meg, hogy egy retorikai rendszert milyen sokféleképpen lehet felépíteni.

Buzinkai mind a tropológián, mind a schematológián belül előbb az *affectionest*, majd a *speciest* taglalja, ezek képezik a tropusok és a figurák tanán belül a nagyobb kategóriákat. A tropusok affectióit *generales* és *speciales* csoportokra osztja. Ramus rövidített változatában a tropusok bevezetésénél szó esik a *catarchesis*ről, a *hyperbolé*ről és az *allegoriá*ról, de nem mint affectiókról.¹⁹ Piscator, még ha igen vázlatosan is, de a fentieket már az affectiók között említi, igaz, negyedikként hozzájuk téve az *Emphasist* is.²⁰ Dietericus mind

¹⁷ „Transnominatio est Rerum, quas dicere volumus, Verbis ab aliis rebus mutuatis expressio: ut aliud dicatur, aliud intelligatur [...] Transnominatio Rerum per Voces singulas dat Tropum. Tropus est, cum Rei cuicumque loco appellationis propriae datur aliena[...].”

¹⁸ „Figura est sermonis simplicis in affectuosum commutatio.”

¹⁹ Az összehasonlításához a következő szöveget használtam: Audomari TALAEI *Rhetorica*, e P. RAMI Regii Professoris praelectionibus observata... Spirae, 1595. Ez a rövidített változat első, a továbbiakra nézve mértékadó megjelenése. Példány az OSZK-ban. 12.

²⁰ *Rudimenta Rhetoricae... succinte tradita*. Alba Juliae, 1635. 2.

bővebb, mind rövidebb retorikájában már megkülönböztet *generales* és *speciales affecti*ókat, és az előbbiekek közé sorolja a *catarchesist*, a *hyperbolét* és az *allegoriát*.²¹ Graff retorikájában ugyancsak *generales* és *speciales affecti*ókkal találkozhatunk, de ő nem a *generales*, hanem a *speciales affecti*ók közé sorolja a *fentieket* — és nem is hármat, hanem négyet, mert kiegészíti a sort az *emphasisszal*.²² Buzinkai megoldása: a *tropusoknak három affecti*óját (mint Ramus és Dietericus) a *speciales* csoportban részletezi (mint Graff).²³

Úgy gondolom, a példa mutatja, hogy az egy irányzathoz tartozó, (a hivatkozottak közül egy — Ramus — kivételével) viszonylag szűken behatárolható időben és helyen kiadott retorikák igen különbözőek lehetnek. Az eltérések regisztrálását az ésszerűség határain túl is könnyen lehetne szaporítani; ennek elkerülése végett a továbbiakban csak olyan példákat hozok, amelyek megmutatják, miért kell kiemelkedő teljesítménynek tartanunk Buzinkai munkáit.

A retorika akármelyik területét tekintjük, csak az általánosabb felosztás tűnik egységesebbnek, a részletkérdésekben mutatkoznak meg az eltérések. A *rámista* retorika jellemzője, hogy a *klasszikus* fogalmakat Ramus *dialektikájának* megfelelően írja le. A *logikához* való szoros kapcsolódást Buzinkai *alapelvként* fogalmazza meg a *tropusok* bevezetésénél. A „*logika tudománya szerinti felosztás*” egyben a *dolgok leginkább természetes elrendeződésének* is megfelel. (A *tétel megfogalmazása* egyébként csaknem szó szerint megegyezik Dietericus hasonló kijelentésével).²⁴ *Logika és retorika* szoros összefonódására, és különösen az itt alkalmazható tudományos igényességű *distinkciókra* jó példa a *tropusok csoportosítása*.

A *tropusoknak* négy fajtáját tartják számon, legfeljebb a *tárgyalás sorrendje* más a különböző *kézikönyvekben*. Az *alap* a négy legfontosabbnak tartott *logikai kategória*. Buzinkai a *tropusokon belül* az *affectiones* (a *generales* — *verecundia* és *aptitudo* —, majd az említett *speciales* után) a *tropusok fajtáit* mint *speciest* tárgyalja. Szempontunkból különösen fontos, hogy ezek további felosztásában a *hivatkozott munkáknál szigorúbban* ragaszkodik a *logikai* alosztályok *finomabb* struktúrájához. A *rendszer belső összefüggéseit* érzékeltetni akarván *ezt* olyan *logikai különbségeket*, amelyeket *mások nem*. (Buzinkai *tropológiájának* felvázolásakor a bevett *latin terminus* után zárójelbe teszem az *Apácza*-nál, illetve sok esetben *Martonfalvinál* is szereplő *magyar műszavakat*. Mivel a továbbiakban nem kevés szó esik Ramus *logikájáról*, a *Függelék 1. számú táblázataként* csatolom az *inventio-tan egyszerűsített vázlatát*. A *Függelék 2. és 3. számú táblázata* Buzinkai *retorikájának és oratoriájának „csontváza”* — avagy *sceleton*, amely kifejezés előfordul a korabeli *elméleti művekben*.)

A *ramusi inventio-tan argumentumainak* két fő csoportja az *argumenta artificialia* (azok a *tekintetek, amelyek a dolgokban ugyan benne találhatók*) és az *argumenta inartificialia* (amely *tekintetek a dolgokon kívül vannak*). Értelmszerűen a *retorikának* csak az *első csoport*hoz van köze, amelynek *első alosztálya* az *argumenta prima* (*magukon valamit jegyző tekintetek*). Ezen belül is az *első fő csoport* az *argumenta simplicia* (*egyes tekintetek*). Tovább folytatva a *felosztást*, a *következő szinten* az *egyik fő csoport* az *argumenta consentanea* (*megegyező tekintetek*). Ez a *metonymia* *logikai alapja*. Az *argumenta consentanea* a *retorikákban* négy *alcsoporthat* szokták *kiemelni*; Buzinkai *azonban szükségesnek* tartja, hogy a *köz*-*bülső kategóriákra* is *hivatkozzon*. A „*megegyező*” *argumentumok* ugyanis vagy *absolute consentanea* (*teljességgel megegyeznek*) vagy *modo quodam* (*csak némelyképpen egyeznek meg*).

²¹ *Institutiones Rhetoricae... a Cunrado DIETERICO Leutschoviae, 1657. RMK II. 879; 12.; Epitomes praeceptorum Rhetoricae... és Epitomes praeceptorum Oratoriae... a Cunrado DIETERICO... Cibini, 1648. RMK II. 695; 3.*

²² GRAFF, A4 r, v.

²³ BUZINKAI, *Inst. Rhet.* 6.

²⁴ „Ordinem Logicum et maxime naturalem sequi, primo loco ponimus Metonymiam, quia ex argumentis consentaneis, quae prima sunt in logicis, oritur.” BUZINKAI, *Inst. Rhet.* 16.; „Ordo logicus et maxime naturalis est, ut 1. loco ponatur Metonymia, quia sumta est ex argumentis consentaneis...” DIETERICUS, *Inst. Rhet.* 31.

Az előbbihez tartoznak a *cause* (okok) és az *effectum* (oly dolog, mely az okokból jött); az utóbbiakhoz a *subjectum* (amelyhez valami adatik) és az *adjunctum* (amely valaméhez adatik). Így válik igazán „logikussá” a metonymia causae, effecti, subjecti és adjuncti elméleti alapja.²⁵

A metonymia fajtáinak logikai összefüggéseit ilyen részletességgel a retorikákban általában nem, de a ramusi dialektika tömörebb változatában azért meg lehetett találni. A metonymia causae alosztályait megalapozó rendszert viszont a maga teljességében már ott sem. Buzinkai itt már nemcsak a korabeli retorikáknál, hanem az általánosan használt logikáknál is mélyebbre hatol az alapok feltárásában. Perfekcionizmusát bizonyítja, hogy itt sem hagy ki egy közbülső szintet. Retorikájában a causae két csoportra oszlik, a dolgok keletkezéséhez (*incipientes*), illetve a dolgok létehez kapcsolódó (*perficientes*) okokra. Az előbbiekhöz tartozik az *efficiens* (szerző ok) és a *materia* (amiből valamely dolog áll), az utóbbihoz a *forma* (amiben a dolognak valósága áll) és a *finis* (amiért a dolog vagyon).²⁶ A metonymia causae fajtái (*efficientis*, *materiae*, *formati* et *finiti*) tehát ugyancsak a lehető „leglogikusabb” alapokra épülnek, alkalmazva minden olyan distinkciót, amire Ramus logikájának szelleme lehetőséget ad.

A tropusok másik három csoportjából – ironia, metaphora, synecdoché – különösen a két első szolgál hasznos tanulságokkal Buzinkai retorikájának színvonalát illetően. Nemcsak a *logikai* megalapozás válik a kor gyakorlatához képest feltűnően alaposná, mint a metonymia esetében, hanem az adott tropus *retorikai* értelemben vett határai is kitágulnak. Ennek jelentőségével Buzinkai minden bizonnyal tisztában is lehetett, mivel érdemesnek tartotta hangsúlyozni, hogy eltér a bevett gyakorlattól.

Ezek azok a részek, amelyek miatt végképp elfeledkezhetünk arról, hogy „csak” középfokú tankönyvet olvasunk. Hiszen az igényes rendszerező, bármilyen célra készíti is áttekintését, alaposan végig kell gondolja anyagának belső összefüggéseit, hogy érvényesíteni tudja saját meggyőződését. Ha el tudunk vonatkoztatni a pedagógiai cél kizárólagosságától, bizvást tisztelhetjük Buzinkaiban az *irodalomelmélet* szakemberét. „A retorika [...] nemcsak a szónokok iskolája, hanem az összes olyan nyelvi alakban jelentkező művelet rendszerezése és tárháza, melynek ismerete mindennemű beszélő és író, olvasó és (beszédet, szöveget) hallgató ember számára egyaránt hasznos. Egy-egy irodalmi alkotásnak mind megírásához, mind olvasásához és megértéséhez szükség volt a retorikára: nincs irodalom retorika nélkül.”²⁷

Míg a metonymia logikai alapja az *argumenta consentanea*, az ironiáé az „egyes tekintetek” másik nagy csoportja, az *argumenta consentaneával* azonos szinten lévő *argumenta dissentanea* (meghasonló tekintetek). Eddig Buzinkai is megegyezik másokkal. Kijelenti azonban, hogy nem ért egyet azokkal, akik az ironiát kizárólag a *contrariára* alapozzák. Ahhoz, hogy ennek jelentőségét értékelni tudjuk, ismét fel kell idézni Ramus inventio-tanát. Az *argumenta dissentanea* két fő csoportja a *diversa* (különbözők, csak tekintettel különböznek) és az *opposita* (voltaképpen különböznek). Az utóbbi egyik alosztálya a *disparata* (egy dolog sokkal ellenkező), a másik a *contraria* (egy dolog csak eggyel ellenkező). A másodikhoz tartoznak az *argumenta relata*, az *adversa*, a *contradientia* és a *privantia*. Buzinkai szerint az ironia korántsem csak a *contrariából* származhat, mint a felsorolt négy alcsoport, hanem a vele azonos szinten álló *disparatából* is, sőt, még az *argumenta dissentanea* másik fő csoportját képező *diversából* is eredhet.²⁸

²⁵ „Cum Metonymia oriatur ex consentaneis et illa fine, vel Absolute, vel Modo quodam talia: Hinc metonymia etiam partim Absolute consentaneorum, ut Causae et Effecti; partim Modo quodam consentaneorum, ut Subjecti et Adjuncti erit.” BUZINKAI, *Inst. Rhet.* 16.

²⁶ „... quia Causarum aliae sunt Incipientes rem, ut Efficiens et Materia; aliae Perficientes rem, ut formae et Finis: Hinc Metonymia Causae quadruplex erit: Efficientis, Materiae, Formae et Finis.” BUZINKAI, *Inst. Rhet.* 16.

²⁷ KIBÉDLI, 557.

²⁸ „Non placet aliorum definitio, qui volunt Ironiam esse tropum a contrario ad contrarium. Quia non ex contrariis tantum, ut Adversis, Relatis, Contradientibus et Privantibus oritur Ironia; verum ex Diversis etiam, ut et Disparatis [...]” BUZINKAI, *Inst. Rhet.* 25.

Ha figyelmesebben áttanulmányozzuk a korban Magyarországon megjelent rámistá retorikákat, sőt, magát Ramust, azt vesszük észre, hogy a tapintatos „mások” megfogalmazás egy kivételével Buzinkai valamennyi retorikus kollégájára vonatkozik. Nemcsak Dietericusnál és Piscatornál, hanem Ramusnál is csaknem szó szerint olvashatjuk a Buzinkai által idézett, általa el nem fogadott meghatározást. A másik magyarországi szerkesztésű retorika szerzője, Graff az *argumenta diversat* ugyan nem említi az ironia forrásai között, a *disparatát* viszont első helyre sorolja, az eddig hivatkozott retorikák közül Buzinkai mellett egyetlenként.²⁹

Hasonló szembeállítás figyelhető meg a kor retorikáival a *metaphora* körének Buzinkai-féle meghatározásában. Az egyezés addig tart, hogy a *metaphora* az *argumenta prima* – az *argumenta simplicia* mellett – másik nagy csoportjából, az *argumenta comparatá*ból származtatható. „Némelyek” azonban – Buzinkaival ellentétben – a *metaphorát* a *similia* határai közé szeretnék begyömöszölni, holott annak forrásvidéke a *pariára* is kiterjed. Ha egy pillantást vetünk az 1. számú táblázatra, láthatjuk, hogy az *argumenta comparata* (egybe vetetett tekintetek) két fő csoportja a *comparatio in quantitate* (mennyiségben való egybevetetés) és a *comparatio in qualitate* (minőségükben való egybevetetés). Az első csoporton belül a *paria* (egyirányúak), a másodikban a *similes* (hasonlók) képezik az első alosztályt. Buzinkai elismeri, hogy nevezetesebbek és gyakoribbak a similiából eredeztethető *metaphorák*, de azért meg kell említeni a *pariát* is.³⁰ A „némelyek” társaságába ismét beletartozik Ramus, Dietericus, Piscator, de ezúttal még Graff is.³¹

Csak a tropusok logikai rendszerének teljessége kedvéért említtem a *synecdochét*, ahol Buzinkainak nincs különvéleménye „másokkal” vagy „némelyekkel” szemben. Az eddig tárgyalt tropusok kimerítették az *argumenta prima* legtöbb fajtáját – marad az *argumenta artificialia* másik nagy csoportja, az *argumenta a primo orta* (melyek az idefel valóktól vesznek erőt). Ezekből származtatható a *synecdoche*.³²

A figurákhoz kapcsolódó általános tudnivalók rendszerezésében Buzinkai ismét eltér a korban Magyarországon használatos kézikönyvek felépítésétől. Mint már említettem, a *schematológián* belül is a két legfőbb rész az *affectio* és a *species*. Itt nincs szó *generales* és *speciales affectiones*ről, mint a tropusok esetében, hanem – a szigorúan dichotóm rendszerben szokatlanul – egyetlen *affectio communis* fogja össze az egyre finomabban ta-

²⁹ „Ironia est tropus a contrario ad contrarium.” DIETERICUS, *Inst. Rhet.* 55.; *Epit. Rhet.* 7. „Ironia est tropus, quo vox unius contraris ponitur, et intelligitur alterum contrarium ei oppositum. Estque quadruplex: Ex relatis et adversis; ex contradicentibus et privantibus.” PISCATOR, *Rud. Rhet.* 14. „Ironia est tropus a contrario ad contrarium.” RAMUS, *Rhet.* 20. „Ironia est tropus aliud dicens, aliud sentiens; seu est Oppositi pro Opposito posito... Loci ejus sunt quinque: 1. Disparata. 2. Relata. 3. Adversa. 4. Privantia. 5. Contradicentia.” GRAFF, A3 v. Érdemes megfigyelni, milyen elegánsan tömörít Graff a hosszabb magyarázatot elkerülendő; a bevett definícióban egyszerűen kicserélte a *contrarium* szót az *oppositummal*. Így a logikában járatos olvasó számára már maga a meghatározás is egyértelműen az *argumenta disparatát* és a *contraria* négy alcsoportját jelenti – lásd Ramus logikájának a vázlatát!

³⁰ „Ex Comparatis oritur Metaphora. Est autem Metaphora Tropus, quo unum comparatorum ponitur pro altero. Nonnulli volunt Similium tantum finibus coarctari Metaphoram; sed dantur revera aut saltem dari possunt Metaphorae ex Paribus, licet et illustriores et frequentiores sint illae, quae ducuntur ex Similibus. Metaphora igitur est duplex alia Quantitatis, et in specie parium; alia Qualitatis, et in specie Similium.” BUZINKAI, *Inst. Rhet.* 30.

³¹ „Metaphora est, quando ex simili significatur simile. Itaque metaphora est ad unum verbum contracta similitudo[...].” RAMUS, *Rhet.* 24. „Omnis similitudo contracta est Metaphora. Vel: in omni Metaphora (translatione) est similitudo contracta.” DIETERICUS, *Inst. Rhet.* 64.; *Epit. Rhet.* 8. „Metaphora est quando vox unius similis ponitur, et alterum simile vel ipsa similitudinis ratio significatur.” PISCATOR, *Rud. Rhet.* 15. „Metaphora est tropus ex simili simile significans[...].” GRAFF, A4 r.

³² „Synecdoche est tropus ex argumentis ortis, quo totum ponitur et pars intelligitur; vel contra pars ponitur et totum intelligitur.” BUZINKAI, *Inst. rhet.* 37.

gozódó szinteken megjelenő további csoportokat. Ez a *compositio*. Itt kerülnek kifejtésre – többek között – a hangzáshoz és a ritmushoz tartozó ismeretek, amint azt a csatolt vázlat szemlélteti.

A *compositio*hoz képest két szinttel lejjebb jelenik meg az *ordo rhetoricus*. Ezzel kapcsolatban hivatkozik Buzinkai Comeniusra. Az *ordo rhetoricus* a megfelelőképpen „feldisztett” szavak elrendezését jelenti. Az általános szabályok ismertetése után a speciális követelmények iránt érdeklődőknek ajánlja figyelmében Buzinkai a *Grammatica Eleganti-aet*.³³

Anélkül, hogy a *compositio* részletekre kiterjedő összehasonlító elemzésbe bocsátkoz-nék, a különbségek érzékeltetésére „generaliter” utalok az eddig hivatkozott munkák megoldásaira. Ramus a *figurae dictionis* bevezetéseként taglalja a *dimensio*, közelebről a *poeticus* és az *oratorius numerus* mibenlétét. Dietericus részletező retorikájában csak a figurák fajtáit rendszerezi, oratoriája bővebb változatának hazai kiadásáról nincs tudomásunk. Piscator retorikájából ugyancsak hiányzik a hangzás és a ritmus tana, „csontig lefaragott” oratoriájában viszont az *elocutio*-tanban foglalja össze tömören a vonatkozó ismereteket, mint az *ornatusnak* a *grammaticus*, illetve a *poeticus* szinten megragadható komponenseit. A legigényesebbnek – Buzinkai mellett – ismét Graff megoldása tűnik, akinek négy fejezetből álló retorikájában a *tropologia* és a *schematologia* után az *Eupho-nologia* és a *Rhythmologia* következnek.

A retorika történetének legváltozatosabb része a figurák csoportosítása. Az egyes faj-ták meghatározása, egymáshoz való viszonyuk és különböző alárendeltségi szintű cso-portokba való besorolásuk az anyag bősége miatt számtalan lehetőséget kínál. Ehhez ké-pest meglepő a szinkretikus retorikákban tapasztalható viszonylagos konszenzus a főbb kérdésekben. Az apróbb részletek vizsgálata természetesen itt is tág teret kínál a part-talanná válás veszélyével fenyegető összehasonlításoknak. Buzinkai *schematologia*jával kapcsolatban elegendőnek tartom az alábbiakat megjegyezni.

Buzinkai a *dichotomia* szellemében mind a *figurae dictionis*, mind a *figurae sententiae* esetében a két legfőbb csoportot a *primariae* és a *secundariae* figurákban állapítja meg. Re-torikájában Ramus, Piscator és Graff mind a *dictionis*, mind a *sententiae* csoportjában 10–10 figurát tárgyal, amelyek megegyeznek Buzinkai *primariae* figuráival. Ugyanez a helyzet Dietericusszal is, aki azonban részletezőbb retorikájában *Appendix de figuris ampli-ficationum* címmel a *figurae sententiae* után a legfontosabbnak tartott tízből származtatható változatokat rendszerezi. Ezek között sok az átfedés Buzinkai *secundariae* figuráival, amelyek egyébként huszonkilencen vannak. A *figurae dictionis secundariae* száma mind-össze huszonnégy.

A retorika második könyvének, az *Actio*nak a vizsgálatától eltekintek, mivel Buzinkai művének mint irodalomelméleti munkának a tárgyalásánál ez az, aminek valóban nincs különösebb jelentősége.

2.
Buzinkai Mihály második tankönyve, az *Institutiones Oratoriae* szervesen kapcsolód-ik az elsőhöz, annak kiegészítése, amint az a retorikából és oratoriából álló eloquentia-tanoknál szokásos. Miután a retorikában kimerítően megtárgyalta az *elocutio*hoz tartozó ismereteket és az *actio* legszükségesebb tudnivalóit, az oratoria lényegében az *inventi-ó*ból és a *dispositi*ó**ból** áll. Részletesebb az előbbi, terjedelme meghaladja a száz lapot, az utóbbinak mintegy negyven lap jut. Ezekben a fejezetekben található mindaz, ami a ramusi *logika inventio- és dispositio*-tanában nem szerepel, a retorika számára viszont annál fontosabb. A *mémoria* mibenlétének tisztázására egyetlen mondatban kerül sor, a *promulgatio* lényegének kifejtése sem sokkal több egy oldalnál. Ennél Buzinkai visszau-tal a retorikában tárgyalt *acti*óra. Hogy a *mémori*áról miért nem esik túl sok szó, arra a megfelelő helyen visszatérek.

³³ „Ordo rhetoricus[...] est ornata vocum collatio. [...] qui speciales collocationis regulas sci-re cupit, consulat Francisci Sylvi Progyznasmata; vel si ius careat, inter recentiores Grammaticarum Elegantiae Comenii.” BUZINKAI, *Inst. Rhet.*

Az inventio és a dispositio bármely részének elemzése alkalmat adna annak bizonyítására, hogy Buzinkai – a retorikához hasonlóan – a klasszikus hagyományokra, a rámista logikára és a kortárs retorikai irányzatokra építve milyen igényes, színvonalas rendszert állított fel. A legfontosabbnak mégis azoknak a vonásoknak a kiemelését tartom, amelyek alátámaszthatják állításomat: a század folyamán Magyarországon (ismereteink szerint) kiadott retorikai kézikönyvek közül Buzinkai oratoriájában jelennek meg a leghatározottabban korának újszerű, csak a XVII. századra jellemző törekvései.

A korszak követelményei a humanizmus századaihoz képest fokozatosan megváltoztak. A klasszikus retorikák felelevenítéséből származó ismeretek egyre kevésbé feleltek meg az udvari és a diplomáciai életben vagy akár a polgári társadalomban helytálló inakaró szónoknak, írónak. Az új igényekhez az elméleti kézikönyveknek is alkalmazkodniuk kellett, ha használható útmutatóul akartak szolgálni a közéleti szerepléshez.

A század egyik igen nagy hatású retorikusa a már említett Vossius. *Szónoklattanának* részletesebb változata először 1606-ban látott napvilágot. Munkáját a szerző életében többször átdolgozta, bővítette. Én egy 1630-as leidei kiadáshoz jutottam hozzá.³⁴ Nem állt módomban megállapítani, hogy a továbbiakban idézendő részek vajon már az első kiadásban is benne voltak-e, vagy pedig későbbi kiegészítések eredményei; mindenesetre érdekes véletlen, hogy a szöveg, amit olvastam, éppen az általam vizsgált időszak első évében jelent meg.

Vossius az első három könyvében részletezi az inventio és a dispositio tudnivalóit. Miután a klasszikus ismeretek feldolgozásával végzett, rátér a kortársi igényekre. Kifejti, hogy a körülmények megváltoztak, ennek megfelelően a szónoklattan tudománya is átalakul. Mert még ha valahol minden marad is a régi, akkor is más-más módon szerkesztik beszédeiket az előadók. A tanultakból sok mindent el kell hagynia tehát a szónoknak; hogy mit, arra a bölcsőbbek maguktól is rájönnek. Vossius ezen túlmenően is a segítségükre akar lenni. Leghasznosabbnak azt találja, ha megvizsgálja a kortárs szerzők beszédeit és leveleit, így derítve ki, miben áll eljárásuk lényege. Így tudja a legkönnyebben bemutatni, milyen módszereket célszerű manapság követni. A következő fejezetekben azt veszi sorra, hogy a klasszikus tanokból nyerhető általános ismereteket hogyan lehet az egyes időszéri témákkal, alkalmakkal kapcsolatban hasznosítani.³⁵

A különböző témákhoz és alkalmakhoz kapcsolódó beszédek tudnivalói teszik ki egy Váradon 1656-ban megjelent kézikönyv, az *Orator extemporaneus* jó kétharmadát.³⁶ A szerző bevezetőjében is utal azokra a körülményekre, amelyek megszabják a szónokkal szemben támasztandó követelményeket. Elmondja, hogy olyan korban élünk, amelyben el sem kezdődhet, be sem fejeződhet semmi szónoki beszédek nélkül. Mert szónoklatok fogadnak, ha megszületünk, szónoklatok búcsúztatnak, ha meghalunk, és az ünnepi lakomák, a vendégségek, a gyűlések, az összejövetelek és csaknem valamennyi társadalmi megmozdulás szónoklatoktól visszhangzik.³⁷

³⁴ Gerardi Joannis Vossii *Commentariorum Rhetoricorum sive Oratoriarum Institutionum libri sex ...* Lugduni Batavorum, 1630. A hat könyv két kötetben jelent meg, így a lapszámozás a másodiknál újra kezdődik. A hivatkozásokban római számmal jelölöm a kötetet.

³⁵ „Quippe, circumstantia mutata, variat hoc artificium: imo, etiam non mutata, alia atque alia tractandi ratio occurrit. Multa igitur a rhetore omittuntur, quae per se vident homines prudentes. Interim ad eam prudentiam comparandam, atque etiam augendam, plurimum illud confert, si praestantium scriptorum orationes atque epistolae retexantur, inque resolutionis artificio spectentur, cur hic aliter, quam ille, argumentum idem vel simile tractarit. Hac ratione consequimur, ut facilius videamus, quae via ac ratio praesenti conveniat temporis.” A továbbiakat bevezető fejezet címe: „De ratione accommodandi illa ad quamlibet materiam, quae generatim hactenus diximus.” Vossius, *Comment. Rhet.* I. 389–390.

³⁶ RMK II. 866; a műről és eredetéről részletesebben: TARNAI Andor, *A váradai Orator extemporaneus*. Kézirat. Bp., 1991.

³⁷ „[...] illud jam vivimus saeculum in quo Orationibus nihil non inchoatur, nihil non perficitur.

Mindezek ismeretében már könnyen ki lehet találni, mire gondol Buzinkai, amikor könyve elején üdvözli az olvasót. Szándéka, hogy az általa rendszerezett tanítások alapján az, aki valamennyire járatos a világ dolgaiban és elsajátította a latin nyelvet, bármilyen témáról vagy kérdésről, az alkalomnak megfelelően, meg tudja nyilatkozni (*ex tempore dicere possit*).³⁸ Az „*ex tempore*” kifejezés származéka a kor magyarországi elméleti irodalmában nemcsak az előbb hivatkozott kézikönyv címében szerepel. Bizonyosságul arra, hogy ez a követelmény „a szónoklatok századában” mennyire általános lehetett, idézhetem egy jezsuita segédkönyv címét is: a *Tractatus Chriae, sive ex tempore dicendi compendium* Nagyszombatban jelent meg, 1699-ben.³⁹

Az *Orator extemporaneus* szempontunkból érdekes része jóval terjedelmesebb Buzinkai idetartozó fejezeteinél, meghaladja a 300 lapot. Buzinkai nem közöl hosszú példákat, terjedős kitérőkbe sem bonyolódik; ugyanakkor a lényegre összpontosítva az „*extemporaneus*” szónok számára ismerendő beszédfajtáknak és a hozzájuk kapcsolódó ismereteknek a váradí kiadványénál teljesebb rendszerét adja.

A gyakorlat megkövetelte beszéd típusokat a kor elméleti műveiben a hagyományos *genusok* keretei közé illesztve tárgyalták. A váradí kézikönyvben három *genus* kerül említésre, de kettő csak érintőlegesen. A *genus deliberativum*ról a két fontosabbnak tartott fajta általános jellemzésénél esik néhány szó. A szerző másfél lapnyi appendixben adja elő, miért nem tartja szükségesnek a *genus judicialéval* foglalkozni. Így a részletesen tárgyalt beszédfajták a *genus demonstrativum* konkrét példáiként szerepelnek.

Buzinkai oratoriájának az inventión belül a két fő része az *argumentumok* és a *genera causarum* feldolgozása. Az utóbbiban mind a négy *genus* helyet kap, mégpedig, amint a mellékelt táblázatból látható, következetesen alkalmazott dichotom bontásban. A *genus didascalicum*ról Buzinkainak nincs egy lapnál hosszabb mondanivalója, a másik háromnak viszont fajtánként mintegy 20–30 lapot szentel.

A *genus demonstrativum*hoz tartozó fajtánál az *Orator extemporaneus* az előbbiekből következően szükségképpen sokkal részletesebb Buzinkainál. Míg például Buzinkai egyetlen fejezetben tárgyalja a *Nuptialis*, a *Natalitia* és a *Funebris* orációkat, a másik munkában az utóbbi kettő egy-egy külön fejezet. A házasságkötéshez tartozó beszédeket pedig a szerző szerint legalább négy csoportra kell választani, ennek megfelelően négy fejezet jut rájuk, összesen egy híján száz lap terjedelemben. A szerző még így is el van keseredve, hogy a gyakorlatban élő sokféle beszédfajtaához képest kénytelen ilyen kevés-
sel beérni.⁴⁰ Az *Orator extemporaneus*ban szerepel néhány olyan beszéd típus is, amelyik Buzinkainál nem fordul elő.

Buzinkai oratoriájában viszont a *genus deliberativum* tárgyalása alkalmat ad további nyolc beszéd fajta bemutatására. Ahogy a *genus judicialéra* kerül a sor, Buzinkai lelkiismeretesen végigmagyarázza a *statusok* tanát. A hagyományos felosztás után sorra vesz további ötféle beszédet. Mind ezekből, mind az előbb említett nyolcból a legtöbb megvan Vossiusnál is.

A XVII. században a retorikai kézikönyvekben a *memoriáról* egyre kevesebb szó esik. Már Ramus sem foglalkozott vele, abból a megfontolásból, hogy a logikai *dispositio* szerinti elrendezés az anyag megjegyzését is megkönnyíti. Vossius sem tartja szükségesnek a *memoriát* a *szónoklattanokban*. Idézett művében elmondja, hogy nincs igazuk azoknak, akik a retorika negyedik részének a *memoriát* tartják. Egész más dolog ugyanis előírni a

Nam et nascentes nos Orationes excipiunt et mortuos deducunt, et mensae, hospitium, fora, congressus, ac singuli fere motus Orationibus personant[...].” *Orat. ext.* 134.

³⁸ „Praecepta ex universo bene dicendi agro, necessaria et perspicua selegimus, ita, ut quis mediocri rerum cognitione, et Linguae Latinae peritia instructus, de quolibet Themate, seu Quaestione, ex tempore, dicere possit.” *Inst. Orat. Lectori benevolo salutem*.

³⁹ RMK II. 1977.

⁴⁰ „Tanta est Orationum prodigalitas, quibus Nuptias exornant hocce seculo, ut in Catalogom redigere fere operosum sit. De quadruplicibus hic agere tantum est animus; nempe de Sponsalitiis, de Nuptialibus et Epithalamicis, deque Munerum Oblatoriis.” *Orat. ext.* 176.

szónoknak, hogy véssé az emlékezetébe, amit mondani fog, és más kifejtteni az emlékezőtehetség csiszolásának a szabályait. A szónoklat mestere elegendő, ha figyelmeztet az előbbire; az utóbbi pedig a *mnemonikon*nak, az emlékezés tudományának a feladata. Ezért nem azoknak a gyakorlatát helyteleníti, akik az emlékezés tudományából csempésznek be valamicskét a retorikába. Úgy véli, azok tévednek, akik a memoriát az ötrészes retorikába illő, önálló részként említik.⁴¹ A korban valóban népszerűek voltak az emlékeztetés és a feljegyzés folyamatát segítő kézikönyvek, és akadtak olyan retorikák is, amelyek hasznosítottak valamit belőlük. Medgyesi Pál egyik hivatkozott forrása, John Clark is merített egy népszerű angol „emlékeztésből”.⁴²

Ezek után nem csodálkozhatunk rajta, ha Buzinkai, akit — mai kifejezéssel — inkább az irodalomelméleti fogalmak rendszerezése érdekelt, nem szándékozott elmerülni egy másik segédtudomány kérdéseiben. Mindössze annyit említ meg, hogy a memoria az a módszer, amelyik lehetővé teszi a beszéd emlékeztetését.⁴³

Összefoglalva a Buzinkai Mihály két könyvének vizsgálatából adódó következtetéseket, hangsúlyoznunk kell, hogy a szerző a korszak legjobban felkészült és legigényesebb hazai elméletírói közé tartozik. Két munkája egymással szerves egységet alkot. A kor profán retorikájának teljes köre, ugyanakkor részletekbe menő feldolgozását adják, tudományos alaposág tekintetében meghaladják a korban Magyarországon kiadott külföldi és hazai szakmunkákat. Az áttekinthető felépítés és az igényes megfogalmazás mellett legfőbb erényük a ramusi logikának a legapróbb részletekig menő következetes alkalmazása, valamint a szinkronitás a kor szükségleteivel.

A kritikátörténetben betöltendő előkelő hely elfoglalásához a fentiek akkor is elegendők lennének, ha Buzinkai minden megoldását, gondolatát más forrásból merítette volna. Nem túlzás azt állítani, hogy a korban százával forogtak közkézen a különböző összefoglalók. Lehetséges, hogy nálunk is jelentek meg olyan kézikönyvek, amelyekről ma már nincs tudomásunk; hogy a külföldi kiadványok közül a holland egyetemen is megfordult Buzinkai hányat olvasható, igen nehéz volna rekonstruálni. Az azonban az összehasonlításoknál figyelembe vett munkák alapján is kiderül, hogy egy retorikai rendszert még egy irányzaton belül is nagyon sokféleképpen fel lehet állítani. A szerző színvonalára éppen a részletkérdések vizsgálatából lehet következtetni.

A tapasztalatok alapján joggal feltételezhetjük, hogy Buzinkai az igényes válogatást egyéni szempontjai szerint végezte. Bizonyosak lehetünk benne: a másoktól készen átvett megoldások mellett — amelyek egységgé komponálása önmagában is alkotó tevékenység — önálló gondolatai is helyet kaptak a nagy szintézisben. A kor szokásai által megkövetelt kötelező szerénykedések közepette Buzinkai bizonyára nem utalt volna saját elképzeléseire, ha olyanok nem kerültek volna bele műveibe. Retorikájának ajánlásában ugyanis ezt írja: „Úgy vélem, egyetlen józan belátású ember sem kell hibámul felrója, amit tettem. Arra törekedtem, hogy hasznára váljak a tanítványaimnak. Őket nekem kell oktatni és tanítani, mert sok mindenhez nem jutnak hozzá, az értékes szerzők műveit sem érhetik el. Azokból az ismeretekből, amelyeket mások írásaiban olvastam és tanulmányoztam, bizonyos dolgokat pontosan átvettem, másokat pedig röviden összefoglaltam.

⁴¹ „Falluntur interim, qui memoriam statuunt quartam Rhetorices partem. Nam longe aliud est praecipere oratori, ut memoriter dicat; aliud tradere praecepta firmandae memoriae. Prius illud Rhetoris est monere. Posterius hoc ad artem pertinet mnemonikon: quae cum memoriam dirigat, ac perficiat, oratori quidem utilissima est... Nec propterea improbandum est eorum studium, qui aliqua de hac in Rhetoricis delibant; sed eos falli putamus, qui in quinquepartita sua hujus artis divisione etiam memoriae meminerant, quasi justa ac segrega esset pars hujus facultatis.” Vossius, *Coment. Rhet.* II. 502.

⁴² *Formulae Oratoriae... auctore Johanne Clark.* 1627. Clark forrása: *Johannis WILLISII, Mnemonica, sive Reminiscendi Ars.* Londini, 1618; angol változata: *The Art of Memory.* London, 1621.

⁴³ „Memoria est facultas, integrum Orationis systema comprehendendi[...].” Buzinkai, *Inst. Orat.* 152.

Mindezeket alaposabban feldolgozva (*methodo accuratior*) adtam tovább, és valamicskét még a sajátomból (*ex proprio*) is hozzátettem, végül kiadtam.”⁴⁴ Hogy mi a „methodus accuratior”, azt az összehasonlításokkal igyekeztem megmutatni. Az „ex proprio” vizsgálatát a korból ismert hazai kiadványok körén túlmenően kiterjeszteni a korszak magyar kritikátörténetének szempontjából nem feltétlenül szükséges.

A szerző eredetiségére nézve tehát elégedjünk meg azzal a feltételezéssel, hogy Buzinkai Mihály kiemelkedő teljesítménye bizonyára nem csekély mértékben használ fel önálló gondolatokat is. Ami viszont a két könyvnek a kor ismert magyar elméleti irodalmában betöltött szerepét illeti, már nem csak hipotetikusán fogalmazhatunk. Megállapíthatjuk, hogy irodalomelmélet-történetünkben Buzinkai munkáiban egyesül a XVI. és a XVII. század retorikai iskoláinak legfőbb erőssége: még ragaszkodik (néha szinte a rigorozitásba hajló szigorúsággal) a ráizmushoz, amelynek népszerűsége néhány évtized múlva Magyarországon is hanyatlani kezd; egyszerűs mind már a barokk századára jellemző módon alkalmazkodik a kortárs közélet gyakorlati követelményeihez.

FÜGGELEK

1. táblázat

Petrus Ramus

Dialecticae libri duo

Liber primus – De Inventione

Argumenta artificialia (Azok a tekintetek amelyek a dolgokban ugyan benne találhatnának)

Argumenta prima (Magukon valamit jegyző tekintetek)

– Argumenta simplicia (Egyes tekintetek)

– Argumenta consentanea (Megegyezők)

– Causae (Okok)

– Efficiens (Szerző ok – amitől a dolog van)

– Materia (Amiből valamely dolog áll)

– Forma (Amiben a dolognak valósága áll)

– Finis (Amiért a dolog vagyon)

– Effectus (Oly dolog, mely az okokból lött)

– Subjectum (Amelyhez valami adatik)

– Adjunctum (Amely valamihez adatik)

– Argumenta dissentanea (Meghasonlók)

– Diversa (Különbözők – csak tekintettel különböznek)

– Opposita (Ellenkezők – voltaképpen különböznek)

– Disparata (Egy dolog sokkal ellenkezik)

– Contraria (Egy dolog csak eggyel ellenkezik)

– Affirmantia

– Relata (Ellenkeznek, de egymástól függenek)

– Adversa (Szüntelen ellenkeznek egymással)

– Negantia

– Contradientia

– Privantia

– Argumenta comparata (Egybe vettett tekintetek)

– Comparatio in quantitate (Mennyiségükben való egybevettetés)

⁴⁴ „Opinor[...] neque mihi, ab ullo cordato, institutioni et disciplinae meae commissae: variae avocatae: bonisque Authoribus destitutae Juventutis utilitati consulturo, quod eorum, quid in aliorum Scriptis legi et observavi, nonnulla resecurerim; nonnulla vero breviter complexus fuerim; methodo accuratior donaverim; iisque etiam ex proprio aliquid adjecerim, et tandem in lucem ediderim, vitio verti debet.”

- Paria (Egyarányúak)
- Imparia (Nem egyarányúak)
  - Maius (Nagyobbak)
  - Minus (Kisebbségek)
- Comparatio qualitate (Minéműségükben való egybevetetés)
  - Similes (Hasonlók)
  - Dissimiles (Nem hasonlók)

Argumenta a primo orta (Melyek az idefel valóktól vesznek erőt)

- Coniugata (Egyeredetűek)
- Notatio (Névnek megmagyarázása)
- Distributio (Elosztás)
  - ex causis
  - ex affectis
  - ex subjectis
  - ex adiectis
- Definitio (Meghatározás)
- Descriptio (Leírás)

Argumenta inartificialia (Amelyek tekintetek a dolgokon kívül vannak)

- Testimonium (Bizonyosság)
  - Divinum (Isteni)
  - Humanum (Emberi)

Liber secundus – De Iudicio

2. táblázat

Buzinkai Mihály

Institutionum Rhetoricarum libri duo

Liber primus – De Elocutione

Pars prima – De Tropis

Affectiones – generales

- Verecundia
- Aptitudo
- speciales
  - Catachresis
  - Hyperbole
  - Allegoria

Species – Ex Argumentis Consentaneis: Metonymia

- Ex Argumentis Absolute Consentaneis: Metonymiae Absolute Consentaneae
  - Causae
    - Rem Incipientes
      - Metonymia Causae Efficientis
      - Metonymia Causae Materiae
    - Rem Perficientes
      - Metonymia Causae Formae
      - Metonymia Causae Finis
  - Causati (Effecti)
    - Effecti
    - Materiati
    - Formati
    - Finiti
- Ex Argumentis Modo quodam Consentaneis: Metonymiae Modo quodam Consentaneae

- Subjecti
- Adjuncti
- Ex Argumentis Dissentaneis: Ironia
- Ex Argumentis Comparatis: Metaphora
  - Ex Similibus: Metaphora Qualitatis
  - Ex Paribus: Metaphora Quantitatis
- Ex Argumentis Ortis: Synecdoche
  - Partis
  - Totius

Pars secunda — De Schematibus seu Figuris

Affectio communis: Compositio

- Compositio Prima
  - Junctura
    - Sonus literarum
    - Syllabarum multitudo
  - Ordo Rhetoricus
- Compositio Orta
  - Periodus
    - Regularis
    - Irregularis
  - Numerus Rhetoricus

Species — Figurae Dictionis

- Primariae
  - Epizeuxis, Anadiplosis, Climax, Anaphora, Epistrophe, Simploce, Epanalepsis, Epanodos, Paronomasia, Polypoton.
- Secundariae
  - Antanaclasis, Ploce, Synonymia, Exergasia, Tautotes, Paregmenon, Antitheton, Antimetathesis sive Commutatio, Antistrophe, Syncoiosis seu Communicatio, Oximoron, Isocolon, Parison, Hendyadis, Tmesis, Synthesis, Homoeocatalecton, Parechesis, Erotesis, Parembole, Parenthesis, Synanthesis, Hypallage, Hysterologia.
- Figurae Sententiae
  - Primariae
    - Logistica
      - Exclamatio, Apostrophe, Prosopopoeia, Epanorthosis, Apopiopsis.
    - Dialogistica
      - Addubitatio, Communicatio, Occupatio, Permissio, Concessio.
  - Secundariae
    - Auxesis, Digressio, Transitio, Ratiocinatio, Aetiologia, Periphrasis, Extenuatio, Rejectio, Translatio, Dialogismus, Definitio, Distributio, Congeries, Diatyposis, Hypotyposis, Exemplum, Imago, Comparatio, Collatio, Inopinatum, Paramologia, Paradiastole, Antipophora, Crama, Gnome seu Sententia, Noema, Topographia loci, Chronographia temporis, Prosopographia personae.

Liber secundus — De Actione

- Moderatio vocis: Pronunciatio
- Moderatio corporis: Gestus

Buzinkai Mihály
Institutiones Oratoriae

De Oratione formanda

De Rebus

De Inventione

- De Themate
- De Argumentis
  - Loci Inventionis
    - Generales
      - Notionales sumuntur ex Argumentis Logicis: Consentaneis, Dissentaneis, Comparatis, Ortis et Testimonio
      - Reales sumuntur ex disciplinis realibus: Pium et Justum, Honestum, Utile, Jucundum, Necessarium, Possibile, Facile, Futurum, Factum, Magnum, et horum contraria
    - Speciales accomodantur:
      - singulis Argumenti Oratorii speciebus
      - singulis Causarum generibus
  - Species Argumenti Oratorii
    - Docentia (Logica)
    - Delectantia (Ethica)
    - Moventia (Pathetica)
- De Causis — Genera Causarum
  - Genus Institutionis
    - Didascalicum
  - Genera Actionis
    - Extra forum
      - Genus Demonstrativum
        - Oratio Panegyrica
        - Oratio Nuptialis, Natalitia ac Funebri
        - Oratio Gratulatoria, Gratiarum Actione et Lamentatoria
        - Oratio Apobateria, Epibateria et Propemptica
      - Genus Deliberativum
        - Oratio Monitoria, Commendatoria, Concitatoria et Conciliatoria
        - Oratio Adhortatoria et Dehortatoria
        - Oratio Consolatoria
        - Oratio Petitoria
    - In foro
      - Genus Judiciale
        - Status hujus generis
          - Status Conjecturalis
          - Status Definitivus
          - Status Qualitatis
            - Juridicialis
              - Absolutus
              - Assumptivus
            - Legalis
              - Ambiguitatis
              - Scripti et Sententiae
              - Antinomiae
              - Ratiocinationis
          - Status Quantitatis

- Generi Judiciali subjiciuntur Orationes Invectiva, Objurgatoria, Expostulatoria, Exprobatoria et Deprecatoria.

De Dispositione

- In Genere
  - Collocatio
  - Connexio
- In Specie (Partes Orationis)

Narratio, Propositio, Confirmatio, Confutatio, Peroratio

De Verbis

- Puritas orationis
- Perspicuitas et Ornatus
- Copia et Aequabilitas

De Oratione formata

De Memoria et Promulgatione

KÍSÉRLET AZ EXPRESSZIONISTA REGÉNNYEL

Déry Tibor: *A kéthangú kiáltás*

Déry Tibor írói pályájának első, avantgardista lázadástól fűtött korszaka viszonylag későn kezdett ismertté válni az olvasók előtt. Költői életműve, első regényei és korai novellái régi folyóiratokban vagy nehezen fellelhető könyvekben rejtőztek évtizedekig, s csak az író élete végén kerültek kötetben, illetve életműsorozatában a nyilvánosság elé. Maga sem sokat törődött velük. „Negyvenéves koromban kezdtem csak megérteni mesterségemet s megérteni tehetségemet” — jelentette ki 1951-ben, az Írószövetség első kongresszusán.¹ E szavakkal írói pályájának első másfél évtizedét tagadta meg. Válogatott elbeszéléseinek 1954-es gyűjteményét pedig a következő bírálattal zárta: „Sok rossz munka került ki kezem alól. Pályám első szakasza, talán a Szemtől szembe című könyvemig, tévedések sorozata, melyeket elsősorban annak tudok be, hogy rosszul gazdálkoztam tehetségemmel”.² Ugyanitt — az írói mértékletesség nevében — elmarasztalta a szertelenséget és a kísérletezést.

Az elítélő szavak, amelyekkel Déry saját ifjúkori műveit sújtotta, jobbra egy már meghaladott esztétika következményei. Az 1951-es nyilatkozat és az 1954-es önkritika a korszak szűkös realizmus-konceptiójához igazodott. Déry akkor a realista elbeszélés hagyományos eljárásait követte és használta fel. Útja mintegy visszakanyarodott személyiségének és művészetének forrásvidéke felé. Regényeiben: a *G.A. úr X.-ben* vagy *A kiközösítő* lapjain, illetve utolsó elbeszéléseiben ismét az ember és a történelem esélyeit latolgatta, bölcsleleti kérdéseket vetett fel, s a modern próza elvontabb módszereit követte. Sőt, ezek a kérdései és válaszai gyakran éppen ifjúságának filozófiáját idézték fel. Kései gondolatai nemegyszer az évtizedekkel korábban felvázolt eszméket vitték tovább: maga az író is így látta a művek és korszakok megfeleléseit. „Indulók munkáimat — olvassuk egyik nyilatkozatában — [...] én csak eredményében tagadom meg, nem irányában. Nyilván vannak bennem olyan emberi-írói indulatok, amelyek másfajta formát keresnek, mint amilyet az [...] úgynevezett nagyrealizmusban találhatnék. Írói egyéniségem kevertebb valami, hogysem az egyik vagy a másik irodalmi kategóriába be lehetne sorolni. Ha én ma többé-kevésbé elégedett vagy a *G.A. úrral*, a *Capriccio*immal meg *A kiközösítővel*, az azt jelenti, hogy amit rosszul próbáltam meg ötven évvel ezelőtt, azt most jobban meg tudom csinálni”.³

Nem mintha korai művei között nem volnának figyelemreméltó alkotások: ezekben a művekben ugyanis a magyar avantgárd irodalom egyik — sokáig elfelejtett és figyelmen kívül hagyott — fejezete rejlik. Déry fiatalkori művei azt az utat jelzik, amelyet a hazai avantgardizmus tett meg az első világháborús évek anarchista lázadásától a szociális elkötelezettségig, a klasszikus formák lerombolásától az új formák teremtéséig, vagyis egy korszerűbb, az avantgárd vívmányaival gazdagodó realizmusig. E művek a magyar avantgardizmus időtálló dokumentumai, noha nem vehetik fel a versenyt az író későbbi könyveivel. Déry maga is némi ironiával tekintett vissza korai írásaira, noha később már nem tagadta meg őket, mint idézett nyilatkozataiban. „Ami kevés elfogadható ez alatt a tíz év alatt kikerült kezem alól — mondja az *Ítélet* nincsen önvizsgálatában a pályakezdés évtizedéről —, abban csak annyi volt érdemem, mintha valaki az utcán véletlenül egy pénztárcát talál, s nem tudja, hogy ő maga vesztette el”.⁴

Déry eredetileg nem az avantgárd vonzásában érett íróvá, ízlését nem Kassák újat kereső folyóiratai, hanem a *Nyugat* nevelte. Tóth Árpáddal, Füst Milánnal és Tersánszkyval

¹ *Útkaparó*. Bp., 1956. 236.

² *A ló és az öregasszony*. Bp., 1954. 510.

³ *Huszonöt kérdés Déry Tiborhoz*. Hornyik Miklós interjúja. Híd, 1967. 978–987.

⁴ *Ítélet nincsen*. Bp., 1969. 350.

állott személyes kapcsolatban, de hatott rá Ady költészete is; az egyéniség megvalósításának büszke akarata, a cselekvés és a lázadás szenvedélyes igenlését tanulta tőle el. Korán megismerkedett az orosz irodalommal: Dosztojevszkij, Tolsztoj, Csehov, Gorkij és Kropotkin műveivel. A nyugatosok hatásán keresztül valójában a századelő művészetkultusza és Nietzsche életfilozófiája vonzotta. Az orosz irodalom viszont a nyersebb valóság ismeretével és a társadalom megváltoztatásának szándékával igézte meg. Olvasmányjaiból lázadni és gondolkodni tanult, de erre nevelte maga az élet is. *Önéletrajzában* elmondja, miként gyűlölte meg a családi hagyományokat, a nagypolgári körök hamis konvencióit és hazug életvitelét.

Ifjúságát egyszerre alakította az egyéniség felszabadításának anarchista indulata és a szociális felelősségtudat. Déry szótárában valami hasonlót jelentett a szépség és az erkölcs; legalábbis nem konstruált ellentétet e két fogalom között. „A művészet szépségének szuggesztója — fejtette egyik tanulmányában — elég ahhoz, hogy az ember — tudatosan vagy öntudatlanul — etikai eltűnődésre hajtsa fejét. Mert a szépség maga is agitatív, s végeredményben azonos az örök emberi jóval. S csak a kultúra fejlődési fokán múlik, hogy az igazság és szépség emberi ésszel értett törvénye milyen művészi formában nyilvánul meg.”⁵ Szépség és igazság, művészet és erkölcs, szabadság és felelősség fogalmai ekkor váltak Déry emberi és írói hitvallásának alapvető tartalmaivá. Első irodalmi próbálkozásaiban már őket próbálta alaposan megismerni, közöttük próbált hidat verni, őket igyekezett egy magasabb szintézis körébe vonni. Éppen ezért egyszerre próbált elmerülni a köznapi élet valóságában és a képzelet vakmerő kalandjaiban, egyszerre nevelte magát lázadásra, emberszeretetre és arra, hogy a valóság személytelen törvényeinek következetes kutatója legyen. Kassák Lajos alighanem pontosan határozta meg az ifjú Déry természetét: „Déry — írta — naturalista látású, humanista érzelmű és vakmerően kalandvágyó egyéniség.”⁶

Az egyéniség eme összetevői között fiatalon még nem tudott kellő rendet teremteni. Déry Tibor ifjúkori műveiben van valami diszharmonikus: az elragadtatást és a kétségbeesést, a valóság tartózkodó megfigyelőjének szerepét és a lázadó szenvedélyét egyformán végletesen élte át. Leginkább mégis a lázadás vonzotta. Fiatal volt, környezetével nem tudott azonosulni, tapasztalatai felháborították: első írásaiban egy konok anarchista jelentkezett. Hőseiben mintha önmagát rajzolta volna meg, saját fékezhetetlenségét, száguldását, szertelen igazságkeresését tárgyiasította volna.

Korai műveire: *Lia* című — azóta is a *Nyugat* 1917-es évfolyamában szunnyadó kisregényére, *Kriska* és *A próba* című elbeszéléseire és mindenekelőtt *A kéthangú kiállítás* című expresszionista regényére gondolok. E művek tanúsága szerint a lázadás Dérynél nem pusztán fiatalos gesztus, hanem magatartás, lelkiállapot, stílusformáló erő. Történetei és epikus eljárásai a szecesszióból expresszionizmusba hajló stílus szellemét és nyelvi alakzatait követik. A *Lia* jellemábrázolása, tájleírása, kompozíciója és fogalmazása ennek az átmeneti stílusformának az eszköztárából való. Az események, emberek és tájak mítikus felnagyítása szintén szecessziós—expresszionista hatásra utal. A zaklatott, az indulattól és belső feszültségtől fuldokló stílust mutatják a többi elbeszélések is. A *Kriska* önvallató elemzése, *A próba* szavai a pokoli fűrésztelepről a szecesszió nyelvi ornamentikájával és az expresszionista próza lazább gondolatársításával, nyelvművelő szenvedélyével hangzanak fel.

E zaklatott, a belső szenvedéllyel együtt hullámzó nyelvi kifejezés ma már inkább a stíluskeresés dokumentumának tetszik. Déry maga sem lát benne egyebet. „Máig is érthetetlen egyébként — írja pályakezdésének nyelvi erőfeszítéseiről —, miért nem figyelmeztettek sem barátaim, sem Ösvát arra, hogy nyelvem szegényes, nedvtelen, fantáziátlan, magyartalan, a sekélyes pesti stílus felszíni rétegeiből táplálkozott”.⁷ A *Nyugat* szerkesztői sem tették szóvá a stílus akadozásait.

⁵ *Útkaparó*, 11–26.

⁶ *Néhány megjegyzés az új líra fejlődéséhez*. Századunk, 1928. 191–195.

⁷ *Írtél nincs*, 179.

Az expresszionizmus nem tisztelte a klasszikus műfajokat: a verset prózára hangszerelte, az elbeszélésbe viszont lírát és költészetet ültetett. Déry elbeszéléseiben is a költészet uralkodik. Nem pusztán vallomások személyességük miatt, hanem stílusuk költői gazdagsága és gondolatrítmusa következtében is. *A Lia* és *A kéthangú kiáltás* belső monológjai gyakran szabadverseknek tetszenek; a mondatok laza asszociatív rendben követik egymást, az indulatok költői erővel törnek elő, a szenvedély hullámmása pedig belső ritmusba szervezi a szöveget. E monológok alig különböznek Déry valóságos verseitől. Első költeményei ugyancsak az expresszionizmus nyelvén szólnak meg: igaz, egyelőre még csak kísérlet gyanánt. Epikus jellegűek, romantikusak, motívumaik: a szerelem, a bosszú és a gyilkosság. Még nem tudják költészetté változtatni a mondanivalót.

Déry ugyanakkor nemcsak lázadó, hanem a valóság kutatója, megfigyelője is volt. A lázadást, az önfelszabadítást nem érezte elegendőnek, a valóság mélyebb összefüggéseit is meg akarta érteni, vagy legalább ismerni akarta a tényeket. A tények iránt megnyílvánuló pozitívista érdeklődés jelentkezik *Két nővér* és *Ellopott élet* című novelláiban. Ezekben szociográfikus megfigyelésekre cserélte fel az önvallatást, naturalista valósággrajzzal váltotta fel az expresszionista szenvedélyt. A szegények nyomorúságát, a proletárnegyedek életét ábrázolta a naturalizmus komor színeivel. Lázadó romantikáját azonban itt sem tagadta meg: mindkét elbeszélés gyilkossággal zárul. Azt sejtette, hogy a megalázottság és a szegénység belső összeomlásra, tragédiákra vezet. A valósággrajz és a tragikus cselekmény egyszersmind az írói szemléletre világít rá: az emberábrázolás, a környezetrajz sivár naturalizmusa és a történetek túlfűtött romantikája megint csak a lázadóra vall. A stílus kettőssége az írói látás és szándék természetét tárja fel: ezek az elbeszélések a valóság ellen lázadó művész szertelen romantikájával festettek minél komorabb és ijesztőbb képeket. A naturalizmus részletező technikáját, módszeres érdeklődését az expresszív és vizionárius romantika szolgálatába állították, hogy minél erőteljesebben fejezhessék ki elutasító ítéletüket.

A Két nővér és az *Ellopott élet* írója a társadalmi rend ellen lázadt, a második novella azonban már a háború rontó hatására is utalt. *A kéthangú kiáltás* című kisregényben viszont már az öldöklésben megrontott ember mítoszt alkotja meg. A regény főhőse: Diró a háború áldozata. Parancsra kellett ölnie, elvesztette szabad akaratát, önmagát, s a lövésszárokból hazatérve is csak pusztítani tud. Déry személyiség és szerep kettősségére és ellentmondására építi művét. Diró, mint minden katona, valamikor a saját életét élte, a háborúban azonban gyilkos szerepbe kényszerült, mások akaratát kellett végrehajtania, s a szerep lassan felőrölte igazi egyéniségét. Cselekvő énje elszakadt természetes emberi ösztöneitől, s már hiába fékezné gyilkos hajlamait, nem bír ellenállni a pusztítás parancsának. „Amikor katona voltam — tesz vallomást —, vaspáncélba szorították a lelkem, hogy a kirepedt bőrön keresztül kiserkedt a vér, s mindent kellett, kellett, kellett, s ölnöm kellett... de akkor nem bírtam, s most úgy érzem, hogy az akaratom teljesen különválik tőlem, néha elhagy, kiszáll a testemből, vagy inkább én válok el tőle, elhagyom, mint valami összetöporodott hüvelyt, elszállok, elmenekülök előle, s ilyenkor mintha az egész világmindenségre terjednék szét, s ilyenkor mintha ölni szeretnék... ölni?... hát lehetséges?” Diró félelmes kísértetté válik: míg ő padlásszobájában alszik, a tudathasadásból életre kelt másik, gyilkos személyisége pusztítani indul. „Világra szabadított veszedelem vagyok! — panaszoja — Miért? Nem tudom. De az vagyok. Jaj nekem s jaj a világnak!” A katonából pusztító rém lesz tehát, akinek csak a halál, az öngyilkosság hozhat megváltást. Déry úgy véli, hogy a háború felszabadította az emberben rejlő vad ösztönöket, s ezzel tönkretette a civilizáció évszázados eredményeit. A legfőbb veszélyt éppen ezek az ösztönök jelentik: a háborúba kergetett s elállatiasított ember elpusztíthatja önmagát.

Vagyis *A kéthangú kiáltás* nem csupán háborúellenes regény, hanem filozófiai és pszichológiai vizsgálat is. A szimbolikusan kezelt fantasztikus események valójában a lélek mélyén mozgó folyamatokat sejtetik. A kisregény kísérteties mozzanatai — a két emberré, két személyiséggé alakult Diró kéthangú kiáltásokban feltörő belső vitája, a tükrőben felremlő Diró-kísértet, a titokzatos bűnesetek — a kettős személyiség ábrázolását szolgálják. Az irodalomban meglehetősen nagy hagyománya van a tudathasadás efajta bemutatásának: Hoffman, Poe, Stevenson, Dosztojevszkij és Babits műveire gondolok. A tízes évek

magyar prózájában pedig különösen gyakori volt az, hogy az írók a fantasztikum közegeiben vizsgálják a lélek titokzatosabb rétegeit.

A modern pszichológia, így a freudizmus eredményeinek híre ekkorra már eljutott hozzánk, a módszer maga azonban ismeretlen maradt. A lélek titkos, belső övezeteinek ábrázolására egyelőre a fantasztikum és a misztikum kínálkozott megfelelő eszközzül. Kosztolányi így írt a magyar írók „misztikus novelláit” bemutató *Éjféli* című antológia bevezetőjében: „Ami valaha künn volt, az ma bennünk van. Magunkban hordozzuk a kísérteteket. Ebben a korban történt meg az új lélektan döntő felfedezése, az hogy lelünk jó részét egyáltalában nem ismerjük; azt az irdatlan területet, azt a népes, óriási birodalmat, mely öntudatunk küszöbe alatt nyúlik el, az elfeledett benyomások, emlékek, észrevételek, kimustrált érzések és gondolatok ősi földjét most keresik fel a lélek merész conquistadorjai, hódítói és misszionáriusai. Nincsenek titokzatos szobáink, mint a középkori várkastélyokban. De a lelkünkben még mindig vannak ilyen szobák.”⁸ E titokzatos szobák egyikét idézi fel *A kéthangú kiáltás* írója is. A háborúban megrontott ösztönök, a megzavart lélek, az új életre nevelt primitív indulatok vizsgálatára vállalkozik.

Ez a vizsgálat művészilag is fejlődést jelent. Déry korábbi írásainál sikeresebben egyesítette a részletező naturalizmus és a víziós romantika módszerét. *A kéthangú kiáltás*ban módszeresebben válik el, egyszersmind a mondanivalót szolgálva hat egymásra a kétfajta technika. A bérház világa, amelyben Diró él, naturalista részletezéssel és pontossággal kap ábrázolást, a kettős személyiség viszont expresszív és látomásos képekben jelenik meg. A két ábrázolás szerves egységet alkot: a sivár valóságot másoló képek sejtelmes atmoszférát adnak; a fantasztikum pedig, hasonlóan Swift eljárásához, kiemeli a regény realista mondanivalóját: a háború valóságos emberi tragédiájának leplezését. Lukács György szerint a regény „egy reális részletből kirakott irreális egész benyomását kelti”.⁹ Ezt az ítéletet azonban akár meg is lehetne „fordítani”. A Déry-regény fantasztikum, expresszionista látomásossága végeredményben a háborús valóság egyik alapvető konfliktusát tárja fel, midőn arra figyelmeztet, hogy a háborúba és katonaszerepbe kényszerített ember miként veszíti el saját személyiségét, igazi önmagát. Fantasztikum és realitás hasonló kölcsönhatása jelentkezik később a második világháború után írott *Alvilági játékok*ban is.

Diró sorsa a háborús rontást példázza, de példázza a féktelen anarchizmus pusztító hatását is. *A kéthangú kiáltás* szerencsétlen hőse nemcsak a háború áldozata, hanem a korlátokat nem ismerő szabadság megszállottja is. „Én vagyok a természet — kiáltja —, én vagyok az ösztön, én vagyok az érzés, én vagyok az igazság. Vigyázz! Vigyázz! Belőlem csap ki az örület lángja is, ha nem bírja el a saját bilincseit.” Ugyanezt a szenvedélyt a *Lia* még az egyetértés gesztusaival mutatta be. Déry akkor a személyiség anarchikus megvalósítását tekintette fontosnak, később viszont felismerte a féktelenség, az irracionális gesztusok veszedelmeit. „Kívülről”, a kritikus helyzetéből figyelte és ábrázolta az anarchiát, elidegenedett tőle, ahogy *A veszedelmes világnézet* Babitsa is megtagadta korábbi irracionalista vonzalmait. Diró sorsa és tragédiája azt tanúsítja, hogy a nekiszabadult szenvedély pusztításba és pusztulásba rohan, hogy az anarchia (amelynek forrása és egyben eredménye a háború) életre kelti a romlás kísérteteit. *A kéthangú kiáltás*ban Déry a huszadik századi emberiség démonaival vetett számot és próbált megküzdeni: az erkölcsi és intellektuális gátlásokat nem ismerő cselekvés démonaival. Akkor még mit sem sejtett arról, hogy ezek a démonok fogják uralni az évszázadot, és akaratuknak lesz kiszolgáltatva az ő sorsa is.

⁸ *Éjféli*. Magyar írók misztikus novellái. Szerk. BÁLINT Aladár. Gyoma, 1917.

⁹ Idézi EGRI Péter, *A kéthangú kiáltás*. It 1969. 925–934.

Bene Sándor

ZRÍNYI-LEVELEK 1664-BŐL

Címet adni nehéz, egy mégoly szokványos dokumentumközlésnek is, mint az alább következő. Az akadémikus változattól („Adalékok Zrínyi Miklós téli hadjárataról és Kanizsa 1664-i ostromáról”) el kellett tekintenünk, lévén hogy a bemutatásra kerülő „adalékok” alig adnak hozzá az említett események krónikájához olyasmit, amit más forrásból már ne tudnánk. Önértékük, trójkuk jelentősége okán persze érdemesek a publikálásra, ám a kultikus alapon keletkező pontos tárgymegjelölő cím valahogy így hangzana: „Négy-öt (esetleg öt és fél) 1664-es többé-kevésbé Zrínyi-levél Lipót császárhoz illetve miniszteréhez Kanizsa alól (de legalábbis a környékéről)”. Ez a megoldás, jöllehet komolytalan-nak tűnik, mindenesetre jelezné a problémát: a leveleknek sem autográf példányát, sem hiteles másolatát nem ismerjük. A korabeli sajtóból, illetve diplomáciai jelentésekből kerültek elő, tele ferdítésekkel, hibásan átfirt helységnevekkel, téves számadatokkal, s még csak nem is az eredeti nyelven (analóg esetek tanúsága szerint az a latin lehetett),¹ hanem olasz fordításban. Kritikai magyarázatuknak tehát sok bizonytalansági tényezővel kell számolnia, s nem árt az óvatosság a következtetések levonásánál sem.

Valódi érdekességük azonban nem itt keresendő. Lassan közhelyé válik a Zrínyi-szakirodalomban az a tétel, mely szerint Zrínyi Miklós az 1663–64-i török háború során igen nagy gondot fordított tettei és politikai-katonai elképzelései nyilvánosságra hozatalára, az európai közvélemény informálására és támogatásának megszerzésére. Ám azontúl, hogy a korabeli „közvélemény” fogalma általában definiálatlan marad (melyik közvélemény? Regensburg, Párizs vagy Velence döntéshozó politikusaié? az udvarokban mozgó diplomáciai köröké? a szélesebb polgári nyilvánosságé? a magyar rendeké?), a tétel illusztrálására felhozott példák is elszórtak és esetlegesek.² Néhány, a következőkhöz hasonlóan a sajtóban felbukkant vagy egy-egy röpiratba illesztett Zrínyi-levél szolgáltatja a hivatkozási alapot, miközben továbbra is nagyrészt feltáratlan az informátorok hálózata, a hírek terjesztésére szolgáló csatornák működési módja, a levelek esetleges közvetlen propagandavetülete, illetve beépülésük útja a hosszabb-rövidebb történeti munkákba. Holott egy formálódó politikai mozgalom vezetőjének levelei vagy a közreműködésével szerkesztett iratok legfeljebb a szándékot mutatják — bennünket azonban éppen a hatókörük érdekel, pontosabban azok a mechanizmusok (a diplomáciai információcsere, a területenként változó kört jelentő „nyilvánosság” tájékoztatása, a tudatos közvéleményformálásra törő kampányok, továbbá ezek átmenetei), amelyeken keresztül hatásukat kifejtették. Ha az alábbi dokumentumokat ilyen szempontból közelítjük meg, értékes forrá-

¹Egyre több példa bizonyítja, hogy Zrínyi Miklós diplomáciai levelezésének jórészt olaszul bonyolított (L. pl. Jean BÉRENGER, *Zrínyi Miklós három olasz nyelvű levele*. ItK 1971. 621–624; Bodó Éva Mária, *Zrínyi Miklós olasz nyelvű levele XIV. Lajos francia királyhoz*. ItK 1987–88. 203–206.), de Lipót császárnak írott leveleit többnyire latinul fogalmazta.

²Az utóbbi időben öröndetesen megsaporodtak a Zrínyi körüli publicisztikával foglalkozó tanulmányok (a teljesség igénye nélkül megemlíthetők R. Várkonyi Ágnes, Gömöri György, Héjjas Eszter, Péter Katalin, Kovács Sándor Iván kutatásai, a „Zrínyi-könyvtár” sorozat és a „Zrínyidolgozatok” szövegközlései), az eddig előkerült dokumentumok összefoglaló és összehasonlító elemzése azonban még várat magára.

soknak bizonyulnak: a jelzett rendszer egy-egy pontjáról előkerülve kikövetkeztethetővé, felgöngyölíthetővé tesznek bizonyos szájakat. Lássuk tehát az elsőt.

A *Hollandtze Mercurius* című holland újság 1664. februári számában olvasható a következő közlemény:

„Gróf Zrínyi Miklós február 4-én Babócsáról írta ezt a levelet: Dicséret és hála legyen Istennek, mert olyasmit adott meg nekünk, amit nem is reméltünk: Berzencét, Babócsát és Barcsot elfoglaltuk. A törökök nem számítottak az ágyúzásra, és hamar megadták magukat. Mostanáig nem lehetett hallani olyan ellenségről, amely árthat nekünk. Holnap újra felvonulunk a hídon át. És ha Isten megáld minket és szerencsét ad, mint ahogy eddig jó időnk volt, akkor nem pihenünk, míg mindent véghez nem vittünk. Buzgón imádkozzon értünk. Még mindnyájan jól vagyunk, és kevés embert veszítettünk, etc.”³

A hír — még ha végső soron Zrínyitől származik is —, illetve megjelenésének ténye *önmagában* érdektelen, elvész a hosszabb és pontosabb beszámolóok tengerében. Szövege első ránézésre is romlott, keltezése hibás, „műfaja” nyilvánvalóan nem részlet vagy töredék, hanem kivonat.⁴ De próbáljuk csak rekonstruálni az eredeti levél útját, rögtön izgalmassá válik a nyomozás.

Zrínyi Miklós a hozzá csatlakozott segélycsapatokkal 1664. január 21-én Berzence alól indítja nevezetessé vált téli hadjáratát.⁵ Január 24-én a sereg a Dráva mentén haladva elfoglalja Babócsát, majd 26-án a következő erőd, Barcs török helyőrségét kényszeríti megadásra. Babócsa alól Zrínyi rövid jelentést küld Regensburgba az addigi eseményekről. Futárja áthalad Bécsen, ahol a levél tartalmáról tájékoztatja az ott időző diplomatákat és ágenseket, köztük Jecourt francia megbízottat, aki néhány nap késéssel továbbítja a hírt Párizsba, Le Tellier hadügyminiszternek:

„[...] különböző forrásokból megtudtuk, hogy Zrínyi gróf elborzasztja a hitelenekeket végig a Dráva mentén, ahol valószínűleg meglepett több helységet, köztük Babócsát. Azt is bizonygatják, hogy ostromolja Szigetvárt, ami nagy fontosságú vállalkozás lenne. Ehhez azt is hozzátesszik, hogy innen 5000 lovast egész Pécsig küldött, ahonnan 2000-et tovább küldött Hohenlohe gróf órnagy-generálisának, hogy feléggessék és lerombolják a törökök eszéki hídját [...]”⁶

Az információ elnagyolt, és keveredik egyéb forrásokból nyert értesülésekkel, hiszen — mint Jecourt írja — „mi itt a részleteket csak Regensburgból tudjuk meg, ahová a futár azonnal elsietett a hírel”. A birodalmi gyűlés színhelyén (itt tartózkodik egészen májusig Lipót császár és udvara is) a levélből kivonatok készülnek, amelyeket — különböző nyelvekre fordítva — a követek továbbküldenek megbízóiknak. A Zrínyi-levél metamorfózisának ezt az állomását mutatja az a változat, amelyet Antonio Negri, a Velencei Köztársaság regensburgi küldötte mellékelte február 12-i jelentéséhez:

„Estratto d' una lettera di Sua Eccellenza il Signor Conte Nicolo Sdrin dal Campo sotto Babocchia delli 24 Gennaio 1664.

Sia laudato, et ringratiatio Iddio, quello che noi non speravamo così presto, Dio ce l'ha dato havendo preso Bresnitz, Babocchia, et Barcz. Li Turchi non hanno aspettato il sbarro di cannone, si sono subito resi. Sin hora non si sente cosa alcuna del Nemico, il quale ci possa fare qualche danno. Dimari passeremo questo Punto, et se il Signor Dio

³ Az ismeretlen Zrínyi-levélet FISCHER Éva és L. M. W. S. FÜLÖP közölték először (*Zrínyi-levelek a „Hollandtze Mercurius”-ban*. Zrínyi-dolgozatok, V. Szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., 1988. 193–194), itt az ő fordításukat idézem.

⁴ Ez utóbbi lehetőségre a kiadók is céloznak: FISCHER-FÜLÖP, 1988. 194.

⁵ Az események legújabb összefoglalása: PERJÉCS Géza, *Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború*. Esterházy Pál, *Mars Hungaricus*. Szerk. HAUSNER Gábor, Bp., 1989. 25–99.

⁶ Jecourt jelentései kiadva: MOLNÁR Sándor *Másolatjai*. Zrínyi-dolgozatok. VI. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp., 1989. 77–179; az itt idézett beszámoló 1664. február 6-ról keltezett (i. h. 99–100). L. még Bíró Péter, *A francia külügyi levéltár Zrínyi Miklósról és az 1663–64. évi hazai eseményekre vonatkozó iratai*. Zrínyi-dolgozatok. VI., id. kiad. 63–75; HÉJJAS Eszter, *Magyarország 1663–64-ben, francia diplomáciai jelentések tükrében*. ITK 1987–88. 193–202.

ci benedica come ha fatto sin hora con il buon tempo, noi non ritorneremo in dietro, se prima non habbiamo incendiati li Ponti di Essech.⁷ Pregate pure efficacemente per noi che sin hora Dio lodato la passiamo bene, et di nostri non habbiamo perso che quattro soldati, etc.”⁸

[Kivonat Zrínyi Miklós gróf úr öméltóságának a Babócsa alatti táborban 1664. január 24-én kelt leveléből.

Dicséret és hála az Úrnak, amit nem reméltünk ily hamar, megadta az Isten: elfogaltuk Berzencét, Babócsát és Barcsot. A törököket váratlanul érte az ágyútűz, azonnal megadták magukat. Ezideig nincs hírünk olyan ellenségről, amely árthatna nekünk. Holnap elhagyjuk ezt a helyet, s ha az Úristen megáld bennünket, mint azt eddig tette, az alkalmas idővel, nem térünk vissza, míg fel nem égettük az észéki hidakat. Imádkozzunk értünk hathatósan; eddig hála Istennek, jól vagyunk, és nem veszítettünk csak négy katonát a mienk közül, stb.]

A 24-i dátum valószínűleg elírás eredménye (hacsak Zrínyi nem előlegezte meg magának a következő két nap sikereit) — a többi adat mindazonáltal pontos, a szöveg pedig teljesebb, mint a *Hollandtze Mercurius* változatáé, amely már a következő állomást jelzi. Hollandiába ugyanis feltehetőleg egy Negrihez hasonló státusú diplomatán keresztül jutott el az „estratto”, hogy azután — újabb nyelvre lefordítva — immár a nyomtatott sajtóba is bekerüljön.

Am Hollandia még mindig nem a végállomás! A *Hollandtze Mercurius* átjutott a Csatornán s a *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* (London, 1664) című Zrínyi tudósító kiadvány rejtélyes, O. C. monogrammú kompilátora az innen (vagy esetleg valamely angol Newsletter közvetítésével) nyert információt még sietősen beleszővi könyve második, a legfrissebb hadieseményeket tárgyaló fejezetének végére:

„Zrínyi sorra beveszi és helyőrséggel látja el az erődítményeket, ahogy vonul, főleg Brenizát, mely tizennyolc mérföldre esik Kanizsától, ahonnan meg akarja semmisíteni egyik hídjukat, amelynek építése 300 000 birodalmi tallérba került; és fel akarja számolni az átjárót Nándorfehérvár és Buda között, közben pedig embereit győzelmekkel és zsákmánnyal buzdítja.”⁹

Zrínyi levele¹⁰ tehát forrásmegjelölés nélkül, sokszoros közvetítés után legalább a harmadik nyelvre fordítva, a kompilátor szövegébe simulva bekerül egy, az ő fővezérsége

⁷ A többszám nem elírás: a Dráva-híd mellett számos kisebb híd könnyítette meg a mocsaras területen való átkelést. Vö. Raimondo MONTECUCCOLI, *Della guerra col Turco in Ungheria. Le opere di Raimondo Montecuccoli. A cura di Raimondo LURAGHI*, II, Roma, 1988. 426; PERJÉS, 1989. 66.

⁸ Dispacci del sig. Antonio di NEGRI segreto inviato alla Dieta di Ratisbona, Archivio di Stato di Venezia, Dispacci al Senato, Germania, filza 124 bis, n. 8, 1664. február 12. Antonio Negri 1664. január 2-án indul el a regensburgi gyűlésre, ahonnan május elejéig harmincnégy jelentést küld a szenátusnak. Az értékes forráscsoportot (Giovanni Sagredo bécsi és linzi beszámolóit is itt találhatók!) máig nem aknázták ki a kutatás, holott ismeretük alapvető fontosságú lenne Zrínyi Miklós és környezete 1663–64-i tevékenységének feltárása szempontjából. Kivételt képez két tanulmány (Filippo NANI-MOCENIGO, *Intorno a Nicolò e Pietro fratelli Zdriny. Venezia*, 1907.; Jean BÉRENGER, *Francia-magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején 1664–1668. Történelmi Szemle*, 1967. 275–291.), de míg az előbbi alacsony színvonalú és rendszertelen kivonatolás, az utóbbi gyakorlatilag Zrínyi Miklós halálától kezdő az események tárgyalását (Negri anyagával egyik sem foglalkozik érdemben).

⁹ Angol életrajz Zrínyi Miklósról. Szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., 1987. 93.

¹⁰ Kérdés persze, mennyiben tekinthető a szövegtöredék „Zrínyi-levelnek”? Levél-jellegére nem történik utalás, a Negri-féle kivonatban és a *Hollandtze Mercurius* változatában nem szereplő információk is ideszűrődtek — mégis ezt a feltevést látszik igazolni, hogy a leírás pontosan a január 24-i állapotot rögzíti. A kötet összeállítójának módszere nyilvánvaló: időrendi sorrendben írja át, illetve másolja a sajtóban megjelent „levelek” híreit — a fenti, jelenidőben szóló sorok után közvetlenül egy február 3-i tudósítás számol be az itt még csak tervezett híd-égetésről. O. C. „montázstechnikájáról” l. még: PÉTER Katalin, *Zrínyi Miklós angol rajongói. Angol életrajz Zrínyi Miklósról. Id. kiad., 45–46, 58.*

mellett érvelő propagandakiadványba. Az angol Zrínyi-életrajzot persze csupán a propagandairódomal másodlagos termékeinek körébe sorolhatjuk, hiszen nincs adatunk arról, hogy összeállítóját Zrínyi vagy környezete közvetlenül ösztönözte volna — megjelenését azonban ma már az addig feltételezettnél szorosabb kapcsolatba tudjuk hozni II. Rákóczi György egykori praepceptorának, a Londonban letelepedett Jászberényi Pálnak tevékenységével.¹¹

Természetesen a Zrínyi-párti publicisztika forrásainak zömét továbbra is a néha megnevezett, de többnyire anonim informátorok hírlvelei¹² alkotják, amelyek sok esetben a diplomáciai csatornák megkerülésével, közvetlenül jutnak el a heti és havi lapok szerkesztőjéhez;¹³ ám a főszerző írásai mindig kiemelt fontossággal bírnak. A fenti, az események sodrában papírra vetett rövid beszámoló is, hát még a hosszabb, nem titkoltan a szélesebb nyilvánosság számára fogalmazott memorandumok, mint az 1663. november 27-i Mura menti győzelemről szóló jelentés vagy Zrínyi 1664. július 17-i emlékirata Lipót császárhoz a kanizsai ostrom kudarcáról és Új-Zrínyivár elestéről!¹⁴ Ezek gyakorlatilag a mai „nyílt levélnek” felelnek meg. Megtalálhatók követjelentésekben, hírlvelekben (mint az 1663. novemberi levél Giovanni Sagredo velencei követnek a Habsburg udvarból küldött iratanyagában);¹⁵ ezután önállóan, röplap vagy illusztrált újságlapok formájában nyomtatják ki őket (a novemberi beszámolót Itáliában több helyütt, a júliusi memorandumot a császárvárosban, valószínűleg a szerző költségén);¹⁶ következő lépésként feltűnnek a

¹¹ Az angliai Zrínyi-recepciót összefoglalóan áttekintette GÖMÖRI György, *Adalékok az 1663–64. évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez*. Zrínyi-dolgozatok. V. Id. kiad., 65–96. azonban nem tért ki az Angol életrajzot és a Zrínyivel foglalkozó angliai könyvtérmező jórészét a Jászberényi Pál körül csoportosuló londoni magyar peregrinusokkal összekötő láncszemekre. Nevezetesen: Nathaniel Brookra, a *The History of the Turkish Wars in Hungary*, a NADÁNYI-féle *Florus Hungaricus*, valamint a JÁSZBERÉNYI szerkesztette *Lacrymae Hungaricae* megrendelőjére, és Gilbert Sheldonra, a *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* kiadását engedélyező canterbury érsekre. Brooknál jelent ugyanis meg Jászberényinek szinte minden műve (RMK III. 2210, 2252, 2353, 2392, 2495, 2530), bestseller könyve (*A New Torch to the Latin Tongue — Pax Nova Linguae Latinae*) pedig az 1666-os második kiadástól kezdve rendszeresen a következő dedikációval lát napvilágot: „Reverendo in Christo Patri ac Domino Gilberto Archiepiscopo Cantuariensi dignissimo, Fautori suo omni observantia colendo.”

¹² A hírlvél műfajáról l. R. VÁRKONYI Ágnes, *Búcsú és emlékezet*. Keletkutatás, 1988. 1. sz. 3–24.

¹³ Jellemző példa a Zrínyi haláláról Londonban megjelent beszámoló: ez, GÖMÖRI György tudósítása szerint, a szerencsétlen kimenetelű vadászat egyik szemtanújának bécsi levelén alapul (vö. *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*, id. kiad. 19), s az informátort is ismerjük: a vadászat után Bécsbe készülő ifjú Zichy Pálról van szó, akiről Bethlen Miklós is megemlékezik, vö. *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, s. a. r. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980. 601–604 (inkább róla, mint Széchy Györgyről, akiről nem tudjuk, ott járt-e a kursaneci erdőben). A hírszolgáltatásról, a gazzetták informátorainak és szerkesztőinek tevékenységéről: Valerio CASTRONOVO — Giuseppe RICUPERATI — Carlo CAPRA, *La stampa italiana dal Cinquecento all' Ottocento*. Bari, 1976. 37–43.

¹⁴ A levelek kiadva: *Zrínyi Miklós összes művei*. II. *Levelek*. Kiad. CSAPODI Csaba — KLANICZAY Tibor. Bp., 1958. 337–339. (287. sz.), 360–373. (306. sz.).

¹⁵ Archivio di Stato di Venezia, Dispacci al Senato, Germania, filza 123, n. II/426, 1663. december 18.

¹⁶ L. SZTANÓ László, *Olasz beszámoló Zrínyi Miklós 1663. november 27-én vívott Mura menti ütközetéről*. Hadtörténelmi Közlemények, 1985. 676–681.; IMREGH Mónika, *Francesco Moneta Rómában kiadott beszámolója Zrínyi Miklós 1663–64. évi csatáiról*. Hadtörténelmi Közlemények, 1985. 660–675. A júliusi memorandum kinyomtatásáról és bécsi terjesztéséről Johann Heinrich ANDTLER, *Memoria belli Hungaro-Turcici*. Egyetemi Könyvtár Kézirattár, Kaprinay-gyűjtemény, ms. A, tom. XXXIII. 221. (Az 1665-ben Marseille-ben kiadott füzet nyomtatott példányát még nem sikerült megtalálnom — de lehet, hogy már nem is sikerül. A Habsburg-ellenes propagandaművecske összes elérhető példányát császári utasításra elégették Bécsben 1668 tavaszán, vö. Georg WAGNER, *Das Türkenjahr*. Eisenstadt, 1964. XXV.)

rendszeres sajtóban (a Mura melletti ütközet leírása például a *Hollandtze Mercuriusban*);¹⁷ innen átkerülnek a különböző, Zrínyivel rokonszenvező relazione-gyűjteményekbe (például Zrínyi 1664. február 19-i levele Lipóthoz Girolamo Brusoni velencei kompilációjába)¹⁸ vagy röpiratokba (a Mura menti csata története az angol Zrínyi-életrajzba, a júliusi memorandum Johann Heinrich Andtler Marseille-ben megjelent „prodromus”-ába);¹⁹ továbbszívárognak — eredeti levélformájuktól megfosztva, de szemléletükkel koncepciót meghatározó tényezővé válva — a fenti forrásokból összeszerkesztett kortörténeti munkákba (Brusoni és Andtler híryanagái az öket felhasználó Mauritio Nitri „ragguaglio”-jába);²⁰ végül kikötnek a reprezentatív igényű történelmi összefoglalásokban, a historiákban (említsük például a Nitrit néhol szó szerint fordító Paul Rycaut nagy hatású török birodalom-történetét),²¹ s megkezdődik szubjektív állításaik történeti igazsággá jegecesedésének évszázados folyamata.

Az alább következő, Lipót császárhoz címzett Zrínyi-levél nem futott be ekkora pályát: megrekedt a periodikus sajtó szintjén. Talán ezért maradhatott máig ismeretlen — no meg azért, mert az újság, amely közölte, maga is sajtótörténeti unikum. A címlap és a kiadó(k) neve nélkül fennmaradt, 1661-től 1666-ig megjelent velencei „avvisó”-kból egyetlen sorozatot őriz a Firenzei Nemzeti Könyvtár.²² A hetente nyomtatott lap, hasonlóan francia, német, holland, angol társaihoz, az Európa nagyvárosaiból és jelentősebb udvaraiból, illetve a háborús hadszínterekről érkező levelek alapján állítja össze híreit, amelyek igen magas színvonalon és pontosan tájékoztatják a velencei közvéleményt szinte minden számottevő politikai és katonai eseményről. Az újság rendkívüli bőséggel ontja a magyar vonatkozású híreket. Nagy részük — igaz, Horvátországból, sőt, Csáktornyaíró közvetlenül is érkező jelentések —²³ a bécsi és regensburgi postával fut be; a csomagokat a hadszíntéren tartózkodó katonák hírlevelei, a császárváros és a birodalmi gyűlés hivatalnokainak és kereskedőinek bizalmas értesülései vagy éppen érdekes pletykái töltik meg.²⁴ E forrás jelenlétére utalnak a fajsúlyosabb híreket tarkító „kis színesek”, különböző „kuriózitások”. A március 15-i számban megjelent bécsi levelek között olvassuk például, hogy a téli hadjáratról gazdag szákmánnyal visszatért Zrínyi „a sok lobogó és egyéb értékes

¹⁷ FISCHER — FÜLÖP, 1988. 188–191.

¹⁸ GIROLAMO BRUSONI, *Le campagne dell' Ungheria degli anni 1663 e 1664*. Venezia, 1665. 66.

¹⁹ *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*. Id. kiad. 91–92; ANDTLER (1665.) egész művét az említett memorandum érveinek megtámogatására szánja.

²⁰ MAURITIO NITRI, *Ragguaglio delle ultime guerre*. Venezia, 1666.

²¹ PAUL RYCAUT, *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677*. London, 1687.

²² Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Cod. Magliabecchiani, cl. XXV. 740, 742, 743. A nyomtatványritkaság (e hatvanas évekbeli közzétételétől eltekintve Velencében csak a nyolcvanas években indul a nyomtatott sajtó) olasz vonatkozásban is feldolgozatlan, mindössze két összefoglaló munka említi röviden (UGO BELLOCCHI, *Storia del giornalismo italiano*. III. Bologna, 1975. 66.; CASTRONOVO — RICUPERATI — CAPRA, 1976. 40.). Magyar érdekességű anyagának elemzésére hosszabb tanulmány keretében térnék majd vissza.

²³ Közvetlen csáktornyai tudósítás pl. a kanizsai ostromzár erősítéséről: cod. 742. 33^v (1664. május 10.); Bécsen keresztül is érkeznek csáktornyai levelek, pl. az Új-Zrínyivár elestéről beszámoló: cod. 742. 55^v (1664. július 12.). A csáktornyai informátorok minden bizonnyal ezúttal is a „várnagy” és „Zrínyi Miklós gróf úr titkára” voltak. Két levelüket a párizsi Külügyi Levéltárból Molnár Sándor — sajnos hiányos és hibás — másolatai alapján közli BODÓ Éva Mária, *Zrínyi Miklós két levele és két levél Zrínyiről*. Zrínyi-dolgozatok. VI. Id. kiad. 193–199. Cikkét kiegészítve érdemes megjegyezni: a két levél teljes és pontos szövege megtalálható BRUSONI, 1665. velencei relációgyűjteményében is (59–65.; 99–100.). A titkár természetesen Marcus Forstall, a várnagy pedig az a Giacomo Morbidelli volt, aki — mint az éppen Forstall irataiból kiderül — már évek óta foglalkozott hasonló hírlevelek itáliai terjesztésével (vö. Országos Levéltár, Filmtár, 5276, fasc. 280. conv. D 67–68).

²⁴ A velencei hírszolgálat felépítéséről, a „civil” információs csatornák működéséről Hans J. KISSLING, *Venezia come centro di informazione sui turchi*. Venezia, centro di mediazione tra oriente e occidente. A cura di Hans Georg Beck, I, Firenze, 1977. 99–109.

dolgok mellett még egy csodaszörnyet is küldött a Császári Felségnek: egy tatárt, akit Pécs bevétele során ejtett foglyul; sárkánynál is nagyobb kigyó fejét hordó, vad és hatalmas erejű ember”²⁵

A következő, 1664. február 10-ről keltezett Zrínyi-levél azonban, amelyet március 1-jén közölt a lap, mint a szövegből kiderül, ismét csak bejárta a diplomáciai csatornákat, mielőtt a szélesebb nyilvánosság elé került volna. A regensburgi eredetű tudósítást teljes terjedelmében idézzük.

„Il Palatino [...] fa istanza, che si solleciti la marchia delle Cesaree Truppe, che consisteranno in 12 m. guidati dal General Susa, i quali insieme con gli Ungheri dovranno portarsi ad assistere il Generalissimo Sdrino, com' egli caldamente desidera, e come per mezzo del Co: Pietro suo fratello, giunto per le poste a Ratisbona ne supplica vivamente S. M. Ces., che riceve anco una lettera del tenore, che segue.

Sacra Ces. Maestà. Con l' arrivo del mio fratello riceverà V. Ces. M. in questo foglio un ristretto di quanto hanno operato l' Armi sue gloriose dopo la mia partenza da Clasceturn [!]. M' inviai nel paese Nemico, dopo aver questo rotto al fiume Mura, e congiunto, et ingrossato colle genti dell' Esterasi, e con molti soldati, che volontari s' arrolaron sotto le sue insegne, ridussi in pochi giorni alla divozione di V. Ces. M. molti luoghi considerabili, tra quali la forte piazza di Bresniza, e l' importante di Seget. Quindi mi volsi a distruggere il Forte d' Ossech, ove perdei molti de' suoi valorosi Soldati, ottenendo alla fine, per la Dio grazia, l' intento, con avere atterrato col Forte 14 m. Nemici, che l' difendevano. Dopo aver dato breve ristoro alle truppe, mi resi poi padrone senza contrasto di tutti i piccioli luoghi attorno a Canisa, non senza pensiero di ridurre anco questa Piazza all' obbedienza di V. M.; che ora vien da me supplicata caldamente a fare eseguire gli ordini, che l' Co: Pietro mio fratello farà per proporli; e se la rigidezza della stagione non impedisce i miei disegni, assistendomi il Cielo, e la giustizia della causa, spero quanto prima, che V. M. sia per sentire cose maggiori dall' Armi, che comanda, Il suo perpetuo Servo e Vasallo Nicolo Co: di Sdrino; dal Campo sotto Canisa, li 10. Febb. 1664.”²⁶

[A nádor [...] kéri, hogy sürgessék meg a Souches tábornok vezette tizenkétezer főnyi császári sereg felvonulását, amelynek majd a magyarokkal együtt a fővezér Zrínyi támogatására kell mennie, amint ez utóbbi is hón óhajtja, s a postajáraton Regensburgba érkezett testvére, Péter gróf útján nyomtatékosan kéri Ő Császári Felségét, aki levelet is kap tőle a következő tartalommal.

Szent Császári Felség! Fivérem érkezéttel rövid jelentést kap Császári Felséged ebben a levélben arról, hogy mit végeztek dicsőséges seregei Csáktornyáról való elindulásom után. Miután az ellenséget szétvertem a Mura folyónál, behatoltam területére, s egyesülve és meggyarapodva Esterházy hadinépével és sok katonával, akik önként álltak Felséged zászlai alá, néhány nap leforgása alatt Felséged hűségére térítettem több jelentős helyet, köztük az erős berzencei és a fontos szigetvári erődöt. Ezután Eszék várának lerombolására indultam, ahol sokakat elvesztettem Felséged vitéz harcosai közül, de Istennek hála, végbevittem végül szándékomat, a várral együtt megsemmisítve tizennégy ezer ellenséges katonát, akik védelmezték. Miután rövid pihenőt adtam a csapatoknak, szinte ellenállás nélkül vettem birtokomba az összes kisebb helységet Kanizsa körül, nem minden szándéka nélkül annak, hogy ezt az erődöt is a Felséged iránti engedelmességre hajlítsam, akit most kérve kérek, hajtassa végre azokat a rendelkezéseket, amelyeket fivérem, Péter gróf terjeszt majd elő. S ha a zord évszak nem akadályozza terveimet, s az ügy igazsága és az Ég is segítségemre lesz, remélem, hogy Felséged nagyobb dolgokat is hall majd a seregek felől, melyeket vezet – örökös szolgája és alattvalója, Zrínyi Miklós gróf. A Kanizsa alatti táborból, 1664. február 10-én.]

A levélre jellemző, hogy míg egyes adatai nyilvánvalóan hibásak (a „Kanizsa alatt” keltezés tágan értendő, 10-én Zrínyi Babócsa-Segesd körzetében tartózkodik; továbbá nem

²⁵I. h. cod. 742. 12' (1664. március 15.).

²⁶I. h. cod. 742. 9' (1664. március 1.).

Szigetvárat foglalta el, hanem csupán a közeli, kisebb jelentőségű Turbékot, ahol Szolimán hamvait őrizték; seregét komolyabb veszteségek nem Eszék, hanem Pécs ostromakor érték; nem a Dráva-híd túlszárnyát védő Eszék erődjét rombolta le, hanem az innszói hídfőállást képező kis palánkvárat, Dárdát: tizennégy ezer török el sem fért volna benne, az egész téli hadjáratnak összesen nem volt ennyi áldozata, stb.),²⁷ más, lényegesebb momentumok kétségkívül hitelesítik Zrínyi Miklós szerzőségét. Ilyen a kanizsai vállalkozás tervének felvetése, Esterházy Pál és az önkéntesek említése, valamint a Zrínyi Péter regensburgi küldetésére tett utalás.

Am az is kétségtelen, hogy az efféle „forráselemzés”, a fenti evidenciák előszámlálásával, nem más mint semmirevaló, öncélú filológizálás; az sem segítene rajta, ha a velencei *avvisi*-ben olvasható másik, autentikusabb, a tényeknek kevésbé ellentmondó, s még némi hadtörténeti érdekességgel is bíró Zrínyi-levél közlésével egészítenénk ki. Hasznosabb lesz először megkockáztatni a feltevést, hogy a „szövegromlás” nem a többszörös közvetítésselől származó másolói (esetleg fordítói) figyelmenlenségek eredménye, hanem részben a levelet terjesztő és közreadó körök politikai érdekeinek, részben az általuk feltételezett közönség, a politizáló velencei közvélemény vágyainak-várakozásainak érzékeny fokmérője (utóbbi szerette volna nagyobbak látni, előbbieket nagyobbak láttatni a győzelmet mint amekkora valójában volt); másodsor pedig, Zrínyi Péter postakocsijának nyomába szegődve, megpróbálkozni a levél szélesebb kontextusának felvázolásával, a Zrínyi-fivérek szándékainak, terveinek, s ezek fogadtatásának részletesebb elemzésével. Erre kitűnő lehetőséget kínál Antonio Negri levelezése; a velencei diplomata szenátusi jelentéseinek megvitatásával hétről hétre követhetjük: miben járt és mit is végzett Zrínyi Péter Regensburgban 1664 tavaszán?²⁸

Negri 1664. február 12-én számol be róla: sikerekről szóló levelet küldött Zrínyi Miklós „az itteni miniszterekhez [ti. a január 24-i babócsai levelet], majd később Frangepán gróf társaságában megérkezett testvére, Zrínyi Péter gróf is, aki megerősíti az összes abban foglaltakat, s azt állítja, hogy bátyja nem csupán az eszéki híd lerombolására vonult fel, hanem Pécsét is el akarja foglalni, amely igen jelentős hely. Segélycsapatokat kér ezekre a területekre, és sikeres folytatást ígér. Továbbá, saját érdekét is szem előtt tartva, generálisi címet szeretne, és még egy ezred felállítását.”²⁹

Eddig úgy tudtuk, Zrínyi Miklós február 19-én küldte el Wassenhoven hadmérnököt az Udvari Haditanáchoz, majd Lipót császárhoz a Kanizsa ostromát illető elképzeléseivel és javaslataival — a fentiekből azonban kiderül: Zrínyi Péter már jóval korábban, még a harcok befejeződése előtt elindult Regensburgba, ugyanezzel a megbízással.³⁰ Mi végett a nagy sietség?

Először katonai indokokra gondolhatunk. Zrínyi részben saját pénzből finanszírozta a téli hadjáratot. Február közepére az eszéki híd megsemmisítésével és a Délvi-

²⁷ Vö. PERJÁS, 1989.

²⁸ A regensburgi konferencia magyar vonatkozásaival, a Rajnai Liga és a magyar főméltóságviselők kapcsolatával — mainzi és bécsi levéltári kutatásai alapján — R. VÁRKONYI Ágnes foglalkozott utoljára alapvető tanulmányában: *Török világ és magyar külpolitika. Magyarország keresztútjain.* Bp., 1978. 175–229. Az itt következő fejtegetések az ő megállapításait igazolják vissza és egészítik ki néhány ponton, hiszen Zrínyi Péter személyére Várkonyi Ágnes csak érintőleg tért ki (l. 30. jegyzet). Sajnos Zrínyi Péter regensburgi szereplésének elemzését a témát érintő legújabb olasz szakirodalom (Raimondo LURAGHI, *Raimondo Montecuccoli, l'azione e il pensiero. Le opere di Raimondo Montecuccoli.* Id. kiad. I. 9–121.; Fabio MARTELLI, *Le Leggi, Le Armi e Il Principe. Studi sul pensiero politico di Raimondo Montecuccoli.* I. Bologna, 1990. 887–1020.) is mellőzi.

²⁹ NEGRI, n. 8, 1664. február 12.

³⁰ A *The History of the Turkish Wars in Hungary.* London, 1684 tudósítása szerint Zrínyi Péter már január legvégén ott volt Regensburgban (idézi R. VÁRKONYI, 1978. 226); valószínűbbnek tarthatjuk azonban, hogy inkább a február 12-ét megelőző héten érkezett a birodalmi gyűlésre, hiszen NEGRI, n. 6, 1664. február 6-i jelentésében még csak „confusi avvisi” alapján tájékoztat a téli hadjárat részleteiről (többek közt arról, hogy Zrínyi Miklós élve megszüntette egyik árulóvá lett katonáját).

dék jelentős részének felperzselésével sikerült elvágna a török utánpótlási vonalakat, s a környező kisebb helyőrségek elfoglalásával körülzárt Kanizsa erődjét. Anyagi tartalékai azonban kimerültek, a birodalmi segélycsapatok vezetőjével, Hohenlohe tábornokkal súlyosan összekülönbözött a hadjárat folyamán,³¹ számottevő nehézfegyverzettel, ostromgépekkel nem rendelkezett, mezei hadai fáradtan és elcsigázottan tértek szállásukra — holott a kedvező helyzet, a „konjunktúra” azonnali intézkedést követelt: az ostrom megkezdését, mielőtt a nagyvezér újjáépíttetné a hidat, és fölvonulna a vár megsegítésére.

Am ahogy a téli hadjárat nem elszigetelt magánakció, bravúros huszárvirtus volt Zrínyi részéről, úgy Kanizsa elfoglalásának ötlete sem a „Belé, Balázs, lovat ad Isten!” szemlélet jegyében született meg a Dráva menti hadműveletek sikere láttán.³² Az ostrom megindítása egy jól átgondolt stratégiai és külpolitikai koncepció fontos láncszeme lett volna. Az előző évi török támadás készületlenül érte az országot, elesett Érsekújvár erődje, a császárváros lakói már a közelgő török veszedelemtől féltek. A Regensburgban összegyűlt birodalmi választófejedelmek a Bécsnek nyújtandó katonai és pénzügyi segélyről, a Türkenhilféről tárgyaltak — de nemhogy a keresztény seregek lehetséges fővezérének személyében nem tudtak megállapodni (Wrangel? Turenne? Brandenburgi Frigyes? Montecuccoli?), maga a követendő stratégia is vitatott volt. A francia befolyás növekedésétől tartó Porcia főminiszter békét vagy legfeljebb defenzív hadviselést szorgalmazó diplomáciájával szemben egyetlen határozott és konkrét támadási terv fogalmazódott meg: Raimondo Montecuccolié, aki a Duna vonalán vonult volna fel, és Esztergom bevételét tekintette kulcsfontosságú kérdésnek. Berne viszont még az offenzíva felé hajló fejedelmek sem bíztak maradtaklanul, hiszen — mint azt a későbbi események igazolták is — sem hatalmában sem szándékában nem állott, hogy (egyébként helyes) katonai elképzeléseit az udvar politikai akarata ellenére valósítsa meg.³³

A Zrínyieknek ezekhez a feltételekhez kellett igazítaniuk elgondolásait. Első lépésben a még ingadozó regensburgi diplomáciai körök meggyőzését tűzhatték célul: a birodalmi gyűlés közvéleményét bizonyára a támadó háború sürgetésére ösztönözték az első valódi keresztény sikert hozó téli hadjáratról szóló beszámolók. Zrínyi Péter küldetése egy, a kedvező lélektani pillanatot kiaknázó kampány keretébe illeszkedett, melynek során igyekezett a diadalnak minél nagyobb publicitást biztosítani. Elképzelhető, hogy a február 10-i levelet éppen ő „szivárogtatta ki” a sajtónak, mint ahogy többek között a velencei küldötnök is személyesen ismerték a hadműveletek további menetét.³⁴ Február 26-ig Zrínyi és Frangepán mellé megérkezik a fiatal Esterházy Pál, valamint Wassenhoven, aki azonnal körözni kezdi Zrínyi Miklósnak a Haditanácshoz írott február 11-i levelét és a saját, a hadjárat során készített feljegyzéseit (mindkettő megtalálható Negri jelentéseinek mellékleteiben).³⁵

A kampány célja — második lépésként — a támadási irány megváltoztatása, a fő hadműveleti területnek a Délvidékre való áthelyezése volt.³⁶ Feltehetőleg csak mellékes kö-

³¹ A vita — részletes ismertetését l. PERJÉS, 1989. 69–73. — amál is kínosabb lehetett, mert Hohenlohe gróf, mint a Rajnai Liga segélycsapatának vezetője, egyúttal a Zrínyiek és a Liga közti politikai kapcsolattartásban is kulcsszerepet játszott volna, vö. R. VÁRKONYI, 1978. 204–206.

³² A kanizsai vállalkozás „fokozatos megérlelődésének” lehetőségét legutóbb PERJÉS, 1989. 57–59. vetette fel. A Zrínyi-idézet a *Vitéz hadnagy* hatodik discursusából: *Zrínyi Miklós prózai művei*. S. a. r. Kovács Sándor Iván, Bp., 1985. 124.

³³ A „Habsburg udvar” politikáját sematikusán leegyszerűsítő kép elfogadása helyett érdemes volna számolni a hatvanas évek első felén végighúzódo (s egyre erősödő) rejtett Montecuccoli–Porcia ellentéttel. (Részletes kifejtését, a *Lucerna di Cesare* c. röpirat és Montecuccoli emlékiratainak összevetésével l. *Hírnyzó láncszemek...* c. id. kézirat.)

³⁴ Zrínyi Péter szóbeli beszámolóját megörökíti NEGRI, n. 9, 1664. február 19-i jelentésében.

³⁵ NEGRI, n. 11, 1664. február 26.

³⁶ A magyar tanácsosok már 1661-ben, a török elleni háborút sürgető, Porciához szóló felterjesztésükben is Zrínyi Miklósról hivatkozva javasolták a horvátországi támadás elsőbbségét, vö. R. VÁRKONYI, 1978. 204.

rülményként jött számításba, hogy így a magyarok körében rendkívül népszerűtlen Montecuccoli kezéből kikerülne a katonai kezdeményezés lehetősége. A mögöttes szándék inkább a török ellen Krétánál külön háborút vívó, s éppen fegyverszünetre készülő Velence bevonása lehettett a koalícióba — hiszen a harcok a Köztársaság határaitól nem messze folytak volna. Nem véletlen, hogy a Zrínyiek ekkortájt fűzik a korábbiaknál is szorosabbra kapcsolataikat a Serenissimával. Valósággal hátországuknak tekintik a várost; lakást szereznek benne,³⁷ előkészítik az eljárást a család régi velencei nemességének megújításáért,³⁸ szükség esetén ide menekítenék vagyonaikat és hozzátartozóikat; ügynökeik, megbízottjaik sorra bukkannak fel a Köztársaságban (áprilisban Löbl Mária Zsófia, Zrínyi Miklós felesége is megfordul itt);³⁹ a háború folyamán (és utána) Velence szolgáltatja a Zrínyi-párti propaganda legfőbb bázisát;⁴⁰ Zrínyi Péter pedig folyamatos kapcsolatot tart Negrivel Regensburgban. Hogy ez a közeledés mennyire nem volt inyére az udvar spanyol pártjának, azt jól mutatja az aggodalmas baráti figyelmeztetés, amelyben rögtön Zrínyi Péter érkezése után részestült a velencei ügynök, s amelyet lelkiismeretesen továbbított is a szenátusnak: „[...] egy igen bölcs ember, aki erről beszélt velem, arra a következtetésre jutott, hogy Zrínyi még két hónapig folytathatja vállalkozásait, amelyek végülis semmire sem szolgálnak, s vissza kell majd vonulnia saját várába vagy valamely más helyre, és védekeznie a törökök ellen, akik meg fogják támadni. Azoknak a felettébb sebezhető területeknek inkább jelentős kárára válik, hogy fölkelti az ellenséget, mely ha nagy számban indul neki, könnyűszerrel birtokába kerítheti a rosszul ellátott Károlyvárost, s következésképpen súlyos veszélyt jelenthet Friuli számára. Ezt a részletet, amelyet igen fontosnak ítélek, nem akartam elhallgatni Méltóságok érett bölcsessége előtt.”⁴¹ Az érvelés mögött nem nehéz felfedezni a Köztársaság félelmét alaposan ismerő egykori velencei követ, Porcia logikáját.⁴²

Ennek ellenére mégis Negri az, aki megteszi az első lépést Zrínyi Péter felé. Február 19-i megbízói „érdekeinek megfelelően és egyéb szükségszerűségektől is vezérelve” találkozik Zrínyivel, és tolmácsolja a Köztársaság „készleges hajlandóságát, hogy nyilvános jóindulatának minden jelét megadja” neki és bátyjának, akik annyira kitűnnek a közös ellenség elleni harcban. Zrínyi Péter „rendkívül nagyra tartja a kegyet, amelyben a méltóságos szenátus nagylelkűsége folytán többször részestült családjá (ennek frásos emlékét is őrzi), s lekötelezettségének vére hullatásával is kész bizonyosságát adni.” Bár a szívélyes tárgyalás nem éppen a diplomáciai etikett szabályai szerint fejeződik be („az este folyamán Zrínyi a részegségtől elnehezülve szállására vitette magát, s bosszankodva mentegőzött mértéktelensége miatt, hogy jöllehet erős és bírhatós természetű, mégsem tudta megtartóztatni magát, nemkülönbön a társaságában levő, ugyancsak érdemes és jeles vitéz, Frangepán”)⁴³ — Negri a továbbiakban is figyelemmel kíséri a magyarok minden lépését, s március 25-én immár a szenátus megbízásából invitálja őket saját szállására, hogy folytassák a megbeszéléseket.⁴⁴

A velencei diplomata jelentéseinek Zrínyi Péterrel kapcsolatos leggyakoribb témája az a bizonyos „generalátus”, amelyről gyorsan kiderül: az ambíciózus gróftot korántsem magánérdeke motiválja elnyerésére, mint azt Negri eleinte vélte. A károlyvárosi főkapitányságról van szó, a Délvidék katonai kulcspozíciójáról; ez idő szerint Wolfgang Auerspergh tábornok tölti be, nem éppen a kortársak közmegelegedésére. Ha Zrínyi Miklós, a horvát

³⁷ L. a velencei *avis*-ben 1664. március 29-én megjelent hírt, i. h. cod. 742. 18^r.

³⁸ BENE Sándor, A „Forstall-kódex”. Zrínyi-dolgozatok. VI. ld. kiad. 1–16.

³⁹ A látogatásról ugyancsak a velencei újság tudósít 1664. április 5-én. I. h. cod. 742. 20^v.

⁴⁰ BENE, *Hidmző láncszemek...*, id. kézirat.

⁴¹ NEGRI, n. 8, 1664. február 12.

⁴² Velence ősi félelméről (a szárazföldi — Friulin keresztül érkező — török inváziótól): Paolo PRETO, *Venezia e i Turchi*. Firenze, 1975. 25–66. Porcia velencei követségéről megemlékezik hosszú biográfiájában Galeazzo Gualdo PRIORATO, *Vite et attioni di personaggi militari e politici*. Vienna, 1674. sztlan.

⁴³ NEGRI, n. 9, 1664. február 19.

⁴⁴ NEGRI, n. 17, 1664. március 25.

bán, együtt tudna működni a központi kormányzat képviselőjével (reményei illetve tervei szerint saját fivérével), az annyit jelentene, hogy szabad kezet kapna a hadművelleti területen, s esetleges sikereivel kész helyzet elé állíthatná a keresztény seregek fővezérének személyén alkudozó regensburgi birodalmi gyűlést.

Ennek a játszmának pedig ismét csak súlyosabb a politikai mint a katonai tétje. Nem véletlen, hogy Porcia és környezete minden módon akadályozni próbálja, hogy Zrínyi Péter megkapja a kért tisztséget. Lapozzunk bele újra Antonio Negri leveleibe. „Úgy tudom – írja február 26-án –, hogy Zrínyi Péter gróf annak a határvidéknek a főparancsnokságára vágyik, amelyet most Auerspergh herceg öccse irányít. Mainz választófejedelme jár el a dologban, azon igyekezve, hogy ez utóbbit valamely más tisztséggel, míg az előbbi óhaja teljesítésével elégtésék ki.”⁴⁵ Március 4-én, mikor még mindig késett az intézkedés, Negri megjegyzi: „Növekszik az udvar gyanúja, látván, hogy a mainzi fejedelem enyire melegen támogatja az ügyet.”⁴⁶ Ugyanezt fejt ki összegzőképpen, nem sokkal a kongresszus feloszlása előtt: „Mínél inkább sürgőldöttek itt Mainz választója és más fejedelmek Zrínyi Péter gróf kielégítése érdekében, annál magasabbra csapott a féltékeny gyanakvás az udvarban, amely mindig a következő politikai megfontolást tartotta szem előtt: mivel bátyja Horvátország főparancsnoka, nem helyénvaló Károlyváros kapitányosságát fivérének adni, nehogy túlzottan megnövekedjék erejük és befolyásuk azon a vidéken.”⁴⁷

A Habsburg-diplomácia veszélyérzete jól működött. Zrínyi Péter nagyhatalmú támogatója, a török elleni támadó háború elkötelezett híve, János Fülöp mainzi választófejedelem egyúttal Lipót császár legveszélyesebb ellenlábasa volt a birodalmi gyűlésben. A német államok franciabarát szövetségének, a Rajnai Ligának vezetőjeként évek óta a Habsburg-hatalom visszaszorítására törekedett; a törökellenes koalíció leple alatt valójában a nyugat-európai politikai erőviszonyok átrendezésén, a francia hegemonia kiterjesztésén munkálkodott. Céljairól sokat elárul Negri március 4-i jelentése. A császári kihallgatásra várakozó diplomatát Firtembergh báró, János Fülöp tanácsosa egy félreeső sarokba vonja, s ott ismerteti megbízójának szándékát: a fejedelem, a kedvező konjunktúrára tekintettel, európai törökellenes ligát igyekszik összekovácsolni, amelyben szívesen látná a Köztársaságot, továbbá „bízik benne: lépésről lépésre elérheti, hogy a francia király is nyílt háborút viseljen az Oszmán Birodalom ellen.” Itt az ideje a liga megalakításának, mégpedig „világos leszövegzésével, hogy béke csakis a felek előzetes tanácskozása és beleegyezése mellett köthető.”⁴⁸

János Fülöp, e koncepció jegyében, a Zrínyieket természetes szövetségeseinek tekinthette, hiszen ha katonai elképzeléseik valóra válnak, valamint ha a tervezett háborúba Velence és a német birodalom mellett a Napkirály is nyíltan (nem csupán mint a Rajnai Liga tagja) bekapcsolódik, Bécsnek még a török kiűzése esetén is jelentős politikai súlyvesztéssel kellene számolnia, azontúl hogy az idegen (például francia) haderők jelenlétét az országban minden bizonnyal megpróbálná kihasználni az udvarral elégedetlen magyar nemesség.

Erre a lehetőségre nézve a Zrínyi testvérek és a francia vezetés közötti kapcsolatfelvétel már ismert momentumait egy újabb gyarapíthatjuk a velencei követjelentések alapján. A szakirodalom eddig úgy tudta, XIV. Lajos 1664 márciusában tekintélyes összegű *penzsegélyt* juttatott Zrínyi Miklósnak.⁴⁹ Antonio Negri azonban április 22-én így ír a szenátusnak: „Zrínyi Péter [...] elmondott nekem egy fontos részletet. Ófelsége a francia király írt velencei követének, Besiéres püspökének, hogy beszéljen Mora kereskedővel, Zrínyi Miklós gróf ottani ügynökével, s ajánljon fel neki tízezer embert, akiket oda küld és akkor, ahogyan megegyeznek, s akik az ő parancsnoksága alatt a király költségén fognak

⁴⁵ NEGRI, n. 11, 1664. február 26.

⁴⁶ NEGRI, n. 12, 1664. március 4.

⁴⁷ NEGRI, n. 26, 1664. április 22.

⁴⁸ NEGRI, n. 12, 1664. március 4. A titkos tárgyalások még hosszan folytatódnak, ismertetésükre itt nincs mód; a Szenátus végül nem jut megállapodásra a Ligával.

⁴⁹ Az eddig ismert tények legalaposabb összefoglalása: HÉJJAS, 1987–88.

harcolni. Miután Mora írt a nevezett Miklós grófnak, az megbízta itt tartózkodó öccsét, hozza az udvar tudomására a dolgot, hogy kimutassák köteles engedelmességüket, amit az meg is tett. Az ajánlat alaposan elámította és felkavarta a kedélyeket, mivel egyre csak növekszik a sok lovag száma, akik saját költségükön, egyesek egész csapattal érkeznek, hogy önkéntesként szolgáljanak a jelen háborúban.”⁵⁰ Könnyen gyanakodhatnánk Zrínyi Péter nagyzolására, ha az említett velencei újság másfél héttel később, regensburgi hírei között meg nem erősítené az információt (még pontosít is rajta): a regensburgi küldöttek „bizottságot menesztettek, hogy tárgyaljanak Zrínyi Miklós gróffal a hateraz emberről, akit a legkeresztényibb király szándékozik küldeni segítségére, azon a másik egységen felül, amelyet a Rajnai Liga rendelkezésére bocsátott.”⁵¹ Az anyagi hozzájárulás után ez a terv tehát immár a Zrínyiek mozgalmának konkrét katonai támogatását irányozza elő. (Nyugodtan beszélhetünk mozgalomról, hiszen közismert, hogy Frangepán, Esterházy, Batthyány és a többiek mellett maga Wesselényi nádor is összehangolta diplomáciai lépéseit a horvát bánnal; megbízottja, Bory Mihály több ízben megfordult Regensburgban, és tárgyalt János Fülöppel.)⁵²

A felsorolt koordináták ismeretében (a téli hadjárat körüli hírverés, Kanizsa és Károlyváros ügye, velencei és francia orientáció, a Rajnai Ligához fűződő kapcsolatok, János Fülöp és Lipót rivalizálása, a fővezér kinevezését és a katonai segélynyújtás módjait illető regensburgi kötélhúzás, a Habsburg-kormányzat jogos gyanakvása a magyarok és XIV. Lajos szándékaira) most már lehetőségünk nyílik rá, hogy tovább kutakodjunk Zrínyi Péter írásában, s meg is találjuk benne azt a két alapvető jelentőségű iratot, amelyeket az eddigi kutatás jöllehet feltárt, de tévesen határozta meg keletkezésük időpontját, és kézenfekvő, ám vitatható módon tulajdonította őket Zrínyi Miklósnak.

Az egyik dokumentumot Csapodi Csaba adta ki Giovanni Sagredo, Velence bécsi követének hagyatékából. A Lipót császárhoz szóló felterjesztést tartalmi indokok alapján 1663 tavaszára keltezte, és egyértelműen Zrínyi Miklós művei közé sorolta, holott a másolat fölött mindössze ennyi olvasható: „Lettera del Conte di Sdrin.”⁵³ A „horvát nemzet” nevében fogalmazott rövid levél azonnali katonai segítséget sürget Horvátország számára; kiemeli Károlyváros gyengeségét és rossz igazgatását – befejezésül pedig a német-római birodalom császárával és a magyar királlyal szemben igen szokatlan, szinte fenyegető hangot üt meg: „Ám ha esetleg úgy látjuk, hogy panaszaink és kéréseink hatástalannak bizonyulnak ebben a legsürgetőbb szükségben, s hogy a dolgok mind maradnak a rendszerintű rendetlenségben és romlásban, s ha végül nem látunk valamely határozott és azonnali intézkedést, úgy jó előre térdenállva könyörgünk Felsőged kegyéért: a méltatlankodás jele nélkül, jóságosan engedje meg nekünk, hogy megvédehessük javainkat, melyek ki vannak szolgáltatva az ellenség barbárságának, s hogy nyugodtan és bizalommal próbálhassunk szerencsét másoknál, nehogy előbb vagy utóbb mi magunk is, feleségeinkkel, gyermekeinkkel és szerencsétlen sarjainkkal együtt a végsőkéig kisémmizve, koldus szegénységben legyünk kénytelenek tengetni életünket.”⁵⁴ A célzás szándékosan homályos: vonatkozhat a törökkel való kiegyezésre, de utalhat arra is – és ettől félhetett igazán Lipót császár – , hogy ha a Habsburgok nem segítenek, Zrínyiek egy másik európai monarchánál „kísértik meg a szerencsét”.

A beadvány természetesen nem 1663 tavaszán, hanem 1664 telén íródott. Azt is tudjuk, hogy pontosan mikor: másolatát Antonio Negri mellékelte február 26-i jelentéséhez; Sagredonak is nyilván ő továbbította, hiszen diplomáciai beosztása szerint közvetlen fe-

⁵⁰ NEGRI, n. 26, 1664. április 22.

⁵¹ A május 3-i hír: i. h. cod. 742. 31r.

⁵² R. VÁRKONYI, 1978. Bory Mihály február eleji útjáról NEGRI, n. 8, 1664. február 12. is említést tesz.

⁵³ CSAPODI Csaba, *Kiadatlan Zrínyi-levelek*. II. ITK 1962. 748–750.

⁵⁴ A részletet saját fordításomban adom. Csapodi Csaba szép és korhű magyarítása ugyanis éppen a legkritikusabb ponton hibázik: „tentare una fortuna [...] appresso altri” – „megpróbálhassuk a sorsot [...] úgy mint mások.”

lettese az ekkor Linzben tartózkodó velencei követ volt, folyamatosan levelezett vele, s egyéb ügyekben is az ő instrukcióihoz igazodva járt el Regensburgban.⁵⁵ Magában a jelentésben Negri a következőképpen kommentálja az iratot: „Miután Zrínyi és Frangepán grófok az utóbbi napokat eredmény nélkül töltötték el, s már azt hitték, elbocsátják őket, kihallgatást kaptak, hogy adják elő kéréseiket. Am tekintve, hogy azokat rögtön érkezésük után állították össze, úgy döntöttek, folyamodványt nyújtanak át Őfelségének, amely – mint Méltóságok láthatják a másolatból – rendkívül fontos, nyílt hangvétele miatt.”⁵⁶

Ebből nem csupán az derül ki, hogy a Zrínyi Miklósnak tulajdonított felterjesztés valódi szerzői Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc voltak, hanem az is, hogy létezik egy másik, hasonló tárgyú, de legalább két héttel korábban készült irat is, amelyet a két küldött át akart adni az uralkodónak. Ezt sem kell sokáig keresgelnünk. A *La verità Consigliera del Conte Nicolò di Sadrino sopra gl' emergenti della presente guerra Fra Sacra Maestà Cesarea et il Gran Turco* című szöveget már 1980-ban publikálta Nagy László, de érdemi elemzés tárgyává azóta sem tette senki.⁵⁷ Holott a hosszú memorandum valóságos diplomáciai remekmű; szerzője minden lehetséges érvet felvonultat a támadó háború szükségszerűsége mellett és a Habsburg udvar félelmeinek eloszlátása érdekében.

Zrínyi Miklós ezúttal politikusként, mint bizalmas tanácsadó fordul a császárhoz. Felmelegíti saját, az 1663-i őszi s az 1664-i téli hadjáratban szerzett érdemeit, és az ezzel elért kedvező katonai helyzetet, a „konjunktúrát”. Figyelmeztet a nagyvezér újabb készülődésére, s további időhúzás helyett azonnali intézkedéseket követel a nehezen mozduló birodalmi gyűléstől. A török támadás fő csapásiránya szerinte Horvátország, azon belül is „az ellenséges sereg legjobb hadteste Csáktornya irányába nyomul előre, mely már régóta a törökök pusztító haragjának célpontjául rendeltetett.” Nagy hangsúllyal említi, hogy „a kitűnő tanácsos Auerspergh gróf rossz kormányzónak bizonyult [...], mivel érzéketlenül hagyta tönkremenni Károlyvárost”, amely „nemcsak e tartományok, hanem Olaszország kapuja is”. Javasolja sürgős leváltását, s félreérthetetlenül céloz rá: saját fivérért szeretné a helyén látni. „Azért, hogy Felsőged minden részletről pontos tájékoztatást nyerjen, s azért, hogy méltóztassék szorgalmazni e tartomány számára az esedezett pénz-, kenyér- és fegyverbeli, valamint katonai segítséget, megbízom ilyen feladattal Péter fivérem ékesszólását, ki olyannyira elkötelezett a folyó események irányításában. Ha Felsőged hasznosnak véli támogatni őt, ezen erődítmények igazgatását és a végek vezetését, bizom abban, hogy a zűrzavaros állapotok a legrövidebb időn belül jobb irányt vesznek...”

A károlyvárosi kapitányság kérdését azonnal összekapcsolja Kanizsa ostromának terével, s a lehetséges vádaknak elébevágva, igyekszik kifogni a szelet politikai ellenfelei vitorlájából. „Nem hiányoznak majd a körmönfont és szenvedélyes szófiabeszédek, melyek politikai érvek formájában összeesküsznek annak fáradozásai ellen, ki Felsőged dicsőségéért verítéket s vért hullat, rábeszélve Felsőged Tanácsát, hogy ne halmozza el annyi kegyvel a Zrínyi-fivérek, mintha a nagyravagyás bűne lenne olyan feladatokért esedezni, melyek kikerülhetetlen gondokat és fáradságosan elkerülendő romlásokat hozoznának magukban. A magyar hadak parancsnokságát, mivel Felsőged engem megjutalmazott, lankadatlan igyekezettel gyakorlom Felsőged legjobb szolgálatára, nem pedig (mint mondják) házaméra vagy saját személyemére [...]”

Ez utóbbi kitétel legalábbis problematikus: tudjuk, hogy Lipót 1664. január 18-i rendelethez kivette Zrínyi kezéből a magyar hadak parancsnokságát. Am a kiélezett helyzetben, a téli hadjárat sikere után, úgy tűnik a bán megteheti, hogy nem vesz tudomást a döntésről – hasonlóképpen a nádorhoz, aki szintén „megfeledkezik” az utasítás végrehajtásáról.⁵⁸

⁵⁵ „Megbízva tehát azzal, hogy a kiváló követ Sagredo úr bölcs irányítását kövessem [...] pontosan engedelmeskedni fogok utasításainak.” (NEGRI, n. 1, 1664. január 2.)

⁵⁶ NEGRI, n. 11, 1664. február 26.

⁵⁷ SZELESTEI N. László, *Zrínyi Miklós tanácsai a császárnak 1664 tavaszán*. ItK 1980. 185–198. A következő idézeteket végig PINTÉR Judit itt olvasható fordításában közlöm.

⁵⁸ R. VÁRKONYI, 1978. 217.

Ezután tér át Zrínyi a legkényesebb témára, a keresztény sereg fővezérének kérdésére. Érvelésének felépítése logikus és meggyőző. Tétele a következő: a kiválasztandó személynek katolikusnak kell lennie; legyen elég erős és tekintélyes ahhoz, hogy a fejedelmek elfogadják maguk fölött valóznak; ne legyen annyira erős és tekintélyes, hogy veszélyeztesse a Habsburgok vezető szerepét a vállalkozásban. Nézzük a szóba jöhető lehetőségeket! A salzburgi hercegek, Badeni Lipót vagy Spaar gróf — „bármennyire kiváló értékkel bírnak is” — nem rendelkeznek a tisztség betöltéséhez szükséges hatalommal. Turenne marsall — jóllehet kitértő hadvezér — mégiscsak XIV. Lajos embere, ezért utasították el már korábban jelölését (igaz, Lipót gyanújának mérséklésére itt hozzáfűz Zrínyi egy enyhítő politikai érvet: „Ne higgye hát el senkinek Felsőged, hogy megvalósítható, mit azon furiangosok mormolnak fogaik közt, kik saját meglegedésük elérése érdekében úgy kacérkodnak Franciaországgal, mintha cselekedeteik burkolt szándéka a fenyegetőzés lenne [...] a német hatalmak kabinetei semmiféle végzetttől nem félnek jobban, mint Lajos király mértéktelen sikerétől, s inkább alávetik magukat bármely kemény határozatnak, hogysem nyakukat a francia fennhatóság igájába hajtsák.”) Aki pedig semmilyen körülmények között sem lehet fővezér, az brandenburgi Frigyes Vilmos, a nagy választófejedelem: tekintélyes államférfi és tapasztalt katona, de éppen ezért rendkívül veszélyes is a Habsburg hegemoniára, s lévén protestáns, megoszthatná a birodalom kisebb fejedelmeit; Zrínyi nem átalja a saját császárat rettegésben tartó Wallensteinhez hasonlítani. Mi tehát az egyetlen lehetséges következtetés? „Nagy Sándor óta nem kétséges, hogy a bonyodalmas nehézségek gordiuszi csomóját úgy kellene megoldani, hogy Felsőged saját személyében biztosítsa a Birodalom fővezérségét, s híres elődei példájával hadba menjen.”

Szép és nemes elképzelés. A szerző mögöttes szándékai azonban legalább olyan koherens rendszert alkotnak, mint az iménti gondolatsor. Zrínyi azért akarja jelentéktelennek feltüntetni a XIV. Lajos (valamint János Fülöp, János György szász és Ferdinánd Mária bajor választó) részéről várható veszélyeket, mert tudatában van: az udvar sejtí, hogy éppen az ő támogatásuktól reméli saját tervei valóra váltását. (Ne feledjük: Zrínyi Péter János Fülöp melletti állandó tárgyalópartnere Regensburgban Szászország fejedelme,⁵⁹ s valószínűleg ugyancsak az ő keze van benne, hogy Ferdinánd Mária udvari teológusa két év múlva Mauritio Nitri álnevén megírja említett Zrínyi-párti propaganda-művét az 1663–64-i háború történetéről).⁶⁰ Azért tiltakozik kézzel-lábbal — a Habsburg ház érdekeire hivatkozva! — a brandenburgi kinevezése ellen, mert az nem csak jóakarója, János Fülöp érdekeit, hanem saját ambícióit is keresztelné: Frigyes Vilmos már hosszú évek óta a memorandumban célzatosan meg sem említett Montecuccoli barátja és befolyásos támogatója.⁶¹ S végül azért érvel Lipót császár személyes fővezérsége mellett, mert a korábban ismertetett feltételek (a károlyvárosi kapitányság megszerzése és a délvidéki hadszíntér megnyitása) esetén ez a megoldás nyújtaná a legkedvezőbb lehetőséget arra, hogy a tényleges katonai irányítást saját kezébe összpontosítsa.

A memorandum, közvetlen politikai vetületén túl mint propagandatermék, hatásos röpirat is jelentős alkotás. Valóságos gyűjtőhelye a török elleni támadó háborút sürgető korábbi publicisztika érveinek és toposzainak. Az oszmán hatalmat gyökerestől kell kiirtani, nem elég a pusztá védekezés ellene, hiszen olyan mint Anteusz: „mindannyiszor visszanyeri erejét, mikor lábával a földet érinti [...] , mindig győz, hacsak nem marad legyőzött”. A „szomszédban Ucalegon háza ég” — az európai uralkodók határozatlansága, széthúzása pedig csak növeli a veszélyt; meg kell vallani: „Turcas nostra ignavia esse magnos: nostra discordia formidabiles”.⁶² Fabius Cunctator (a korabeli publicisztika

⁵⁹ Zrínyi még egy hosszabb utazásra is elkíséri a szász választót, majd visszatér Regensburgba, vö. NEGRJ, n. 26, 1664. április 22.; n. 29, 1664. április 29.

⁶⁰ Mauritio Nitri (vö. 20. jegyzet) és Giuseppe Maria Maraviglia, a bajor fejedelem udvari teológusa, a későbbi novarai püspök azonosításáról l. *Hírnagyó láncszemek...*, id. kézirat.

⁶¹ Montecuccoli és Frigyes Vilmos kapcsolatáról l. MARTELLI, 1990. 911–930.

⁶² „A törököt a mi restiségünk teszi nagygyá, a mi széthúzásunk félelmetessé.”

kontextusában Montecuccoli)⁶³ megfontoltsága helyett Marcellus bátor fellépésére volna szükség a szorító helyzetben. Felbukkan természetesen (akár az *Afiumban*)⁶⁴ Croesus király néma fia, ki a veszedelem láttán felkiált, éppúgy mint a szigetvári Zrínyi — de legalább ennyire jellemző, hogy a dicső hagyományokra és a keresztény szolidaritásra építő propagandaszólamokat végig megtámogatja a szerző az aktuális gazdasági és államérdekekre való hivatkozással: „Ha az a tűzvész, mely Magyarországon égve füsttel borítja el Németországot, és könnybe lábasztja Olaszország szomszédainak szemét, túlságosan távoli, lebecsülendő és elhanyagolható szikrának tűnne Franciaország, Anglia és Hollandia messzelátója számára, vessék az Isten szerelmére tekintetüket a Földközi-tenger vidékére, s mondják meg nekem, mit jelent a fegyvereknek az a hatalmas tömege, amely hetvennél több kalóz hadihajóval pusztítja ezeket a tengereket? Törökök ők, vagy tán nem azok? [...] De ha az újkori uralkodók szívében nem él a közönséges dicsőség nemes szomja, lakozzék benne legalább saját megőrzésüknek bölcsesség-sugallta óhaja. És ha meg akarják menteni az életüket, igyekezzenek összefogni, s azt mondom, hogy minél előbb egyesüljenek, mert a közös ellenség — ha szétszóródva találja — egyenként semmisíti meg őket.”

A memorandum keletkezési időpontját kiadója véleményétől eltérően⁶⁵ 1664 februárjára, a téli hadjárat befejezésének napjaira kell helyeznünk (április végén vagy május elején már nem lett volna értelme Kanizsa ostromáért folyamodni, hiszen a tervet már márciusban jóváhagyta a császár). Provenienciáját illetően egyetérthetünk Nagy Lászlóval, annak a halvány gyanúknak fenntartása mellett, hogy a végső szövegváltozat kialakításában talán szerepe lehetett Zrínyi Péternek is (a mélylélektani elszóláson túl — Szigetvárból itt egy Péter nevű dédapa rohan ki, feleségével az oldalán! — e feltevés mellett szólna a regensburgi diplomácia útvesztőjének alapos ismerete, a naprakész tájékozottság az egymást keresztező érdekek bonyolult szövevényében — ehhez *jelen kellett lenni* a helyszínen). Akárhogy is legyen, annyi bizonyosnak tűnik: az iratot Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc forgalmazták Regensburgban, a szűkebb döntéshozó körök, illetve az ott időző küldöttek befolyásolásának szándékával.⁶⁶

Az elért eredmény persze nem felelt meg a Zrínyiek várakozásainak. Montecuccoli kinevezését ugyan — egyelőre — sikerült megakadályozni; ám az így született kompromisszumos megoldás (a császári, a magyar, a birodalmi és a francia csapatok külön-külön parancsnokság alá kerültek) lehetetlenné tette az összehangolt hadmozdulatokat;⁶⁷ Kanizsa ostromának vontatott előkészítésével pedig annyi időt vesztek, hogy a téli hadjárat szerzett lépéselőny lassan semmivé foszlott.⁶⁸ Mire április végén megkezdődött az ostrom, gyakorlatilag reménytelenné is vált sikeres befejezése: a nagyvezér már építtette az új észéki hidat, s május közepén több tízezres seregével megindult a vár felmentésére. A helyzet alakulását jól tükrözik Zrínyi Miklós alább következő, Lipót császárhoz írott le-

⁶³ A Montecuccoli sugalmazta röpirat, a *Lucerna di Cesare* (1664) ugyanezzel a toposszal szólja le Zrínyit: „[...] amint egy közkatonában dicséretes a bátorság és rettenthetlenség, úgy a hadvezérekben a bölcsesség és a tapasztalat a csodálatra méltó; oly időket élünk, mikor nincs szükség Marcellusra.” (Cortona, Biblioteca del Comune e dell’ Accademia Etrusca, ms 243[332],267^v). S az sem véletlen, hogy a szentgotthárdi győzelem után a Montecuccolit dicsőítő röpiratíró már éppen azzal vág vissza a korábbi vádakra: hőseben mindkét jellemvonás, a megfontoltság és a kockázatvállalás egyesült, vö. Eberhard WESSENBERG, *Fabio-Marcellus in [...] Raymundo Montecuccoli delineatus*. Mechliniae, 1665.

⁶⁴ Zrínyi Miklós prózai művei. Id. kiad. 209.

⁶⁵ SZELESTEI N., 1980. 186.

⁶⁶ Legalábbis erre utal lelőhelye: az irat egy politikai röpiratokat (pl. az idézett *Lucernát*) tartalmazó gyűjteményből került elő, a kortársak tehát idesorolták, s analóg esetek tanúsága szerint végig kellett járnia a megelőző fázisokat is.

⁶⁷ *Magyarország története 1526–1686*. III/2. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1985. 1128.

⁶⁸ PERJÉS, 1989. 75–77.

velei (a pontosság kedvéért: három kivonat Negri anyagából és egy teljes levél a velencei nyomtatott *avisiból*).

„Sono qui venute lettere del Co: Nicolo di Sdrin con aviso, com' egli si dovesse portare all' assedio di Canissa, la quale come scrive patisca molto de' viveri, seben Turchi si univano in grosso numero a Buda, e Zigeth per soccorrerla [...] Si lamenta Sdrin, che le genti dell' Imperatore promesse non gli fossero ancora arrivate, et che quelle della Lega ricusassero di marciare, et si è per questo applicato il pensiero a far partir subito per le Porte il Co: General d' Olac, havendo in un giorno ottenute alcune sodisfazioni, che non ha potuto havere in quasi due mesi, che si trova alla Corte.”⁶⁹

[Levelek érkeztek ide Zrínyi Miklós gróftól azzal a hírrel, hogy el kell indulnia Kanizsa ostromára, amely – mint írja – sokat szenved az élelem hiányától, jöllehet Budán és Szigetvárott nagy számú török felmentősereg gyülekezett össze [...] Zrínyi panaszkodik, hogy az ígért császári haderő még nem érkezett meg, s hogy a Liga csapatai nem hajlandók mozdulni; ezért arra a gondolatra jutott, hogy útnak indíttatja gróf Hohenlohe generálist, aki egy nap alatt olyan elégtételt kapott, amelyet közel két hónapja nem tudott elérni, mióta az Udvarnál tartózkodik.]

„Il secondo [corriere] del Co: Nicolo di Sdrin con lettere all' Imperatore et al fratello qui, con aviso, che havendo tardata la sua comparsa sotto Canissa per aspettar le genti Imperiali promesse, rittornati a' dietro gl' Ungheri per non veder le medesime unite seco, e strangolato in questo tra tempo da Turchi il Bassà della Piazza, col quale haveva intelligenza, si era risolto di ritornare abbandonando l' impresa.”⁷⁰

[A második [futár] Zrínyi Miklós gróftól hozott leveleket a császárnak és itt tartózkodó fivérének azzal a hírrel, hogy miután késett a Kanizsa alatti megjelenéssel, mert várta az ígért birodalmi csapatokat; miután a magyarok, akik hiába várták, hogy egyesülhessenek velük, hazatértek; s miután időközben az erőd parancsnokát, akivel kapcsolatban állt, megfojtották a törökök – úgy döntött elvonul és felhagy a vállalkozással.]

„Scrive però il Conte Nicolo di Sdrin li seguenti particolari. Che due mesi fa, sapendo lui, che Turchi patiscano notabilmente de viveri, e che non potevano loro per esser li Bassà lontani uno dall' altro, et con poche militie introdurvi soccorsi; Che la stagione era così sutta per andar sicuramente fin sotto la Muraglia con gl' assalti, et con li fuochi artificiat; haveva proposto il suo acquisto, et la buona riuscita; Che Sua Maesta però gli haveva ordinato di tentare l' impresa, con prometterle di far marchiar le genti della Lega, et buona parte di quelle di Montecuccoli e de gl' Ungheri, ma che al tempo da lui stabilito non vedute queste, e mancategli le prime, havendo ricusati di marciare senza il Generale d' Olac, che si ritrovava qui alla Corte, et così dilungatosi l' effetto, introdotto da Truchi qualche soccorso nella Piazza, uniti li Bassà vicini con forze abbondanti per oppondersi al tentativo; innondate quelle Paludi per le gran piogge cadute; et in somma mutate le circostanze, et la buona congiuntura, stimava hora molto difficile il tentativo, et pericoloso insieme, perché portandosi lui con tutte le forze a Canissa, restavano il suo forte, e Stati sprovveduti; onde l' inimico radunato in grosso numero in Bossina poteva improvvisamente andarvi sopra, e tentasi altri posti, e passi con gran danno della Cristianità; e che rappresentava questi particolari per suo scarico, caso insorgesse qualche sinistro accidente, che Dio non voglia...”⁷¹

[Zrínyi Miklós gróf pedig a következőket írja. Két hónappal ezelőtt annak tudatában javasolta Kanizsa sikerrel kecsegtető elfoglalását, hogy a törökök súlyosan szenvednek az élelem hiányától, a basák kevés katonasággal rendelkeznek és messze vannak egymástól, így nem tudnak segítséget bejuttatni, s a száraz évszakot kihasználva, rohammal és tü-

⁶⁹ NEGRI, n. 25, 1664. április 15.

⁷⁰ NEGRI, n. 25 (a fenti jelentés utóiratában). Valószínűleg erre a két üzenetre céloz Zrínyi Eszterházy Pálhoz írott április 11-i levelében: „[...] íme mast az két copiából mindeneket bővebben megért Keyyelmed, várom az úfölsége ezekre való választytát óránként.” *Zrínyi Miklós összes művei*. II. *Levelek*. Id. kiad. 352. (299. sz.)

⁷¹ NEGRI, n. 29, 1664. április 29.

zérsegi tűzzel egészen a falak alá el lehetett volna hatolni. Ófelsége ezért elrendelte neki, hogy kísérelje meg a vállalkozást, s megígérte, hogy odavezényli a Liga seregét, valamint Montecuccoli és a magyarok csapatainak jórészét; ám az általa meghatározott időre az utóbbiak nem jelentek meg, s távolmaradtak az előbbiektől is, megtagadván, hogy az Udvarnál tartózkodó Hohenlohe generális nélkül vonuljanak fel. S miután a végrehajtás ennyire elhúzódott, a törökök segítséget juttattak be a várba, a basák bőséges erőt vontak össze, hogy ellenálljanak az ostromnak, és a leesett nagy esők következtében megáradtak a mocsarak, egyszóval megváltoztak a körülmények és a jó konjunktúra, most úgy véli, igen nehéz, egyszersmind veszélyes megkísérelni az ostromot, mert ha ő minden erejével Kanizsa alá megy, birtokai és vára [Új-Zrinyivár] védtelenül maradnának, így a Boszniában nagy számban összegyűlt ellenség hirtelen föl tudna vonulni oda, s más helyek elfoglalásával és egyéb lépésekkel is próbálkozhatna a kereszténység nagy kárára. Mindezeket a maga igazolására adja elő, ha véletlenül valami balszerencse érné, amitől Isten mentsen.]

„*Sacra Cesarea Maesta.* Per obbedire a cenni della M. V. posi l' assedio a Canisa a' 28 dello scorso mese, ma con tali debolezze, e mancamenti, che stimerei dal Mondo esser tenuto piu temerario, che Soldato, quand' io non sapessi, che Dio benedetto, e la giustizia della causa posson fare intraprender cose maggiori. Incontrai difficultà in dispor l' Armi Ausiliarie dell' Imperio in un attacco separato dall' Armata di V. M., ma pure alle fine indussi que' Comandanti ad eseguire i miei pensieri. Ci avanzammo dunque al primo del corrente mese a gli approcci, e lavororno felicemente in uno gli Ungheri volontari, nell' altro gli Alemanni, con morte però di qualche numero, non cessando i Turchi giorno, e notte di cannonate, però con tiri fiacchi, e palle di pietra; e di qui argomentammo, che i comandanti nemici riserbassero il piombo all' ultimo sforzo degli assalti. Cominciosi il di 3. a far giuocar le bombe, e granate, quali per esser state fabbricate da un cattivo Artefice, non operorno niente, facendo il loro effetto nell' aria. Il Sig: Co: di Ollach impaziente della dimora cerco generosamente avanzarsi con le batterie; ed il Sig: Co: Strozzi non manco d' incontrare ogni pericolo per superar la controscarpa. In tanto giunse avviso al campo delle nostre spie, che i Turchi ammassatisi in buon numero verso Sigeth volean tentare d' introdurre in Canisa il soccorso; onde il Sig: Co: d' Ollach, come di Quartiere in quella parte, lasciati li ordini opportuni, si spinse con 3 m. de' suoi per incontrare i nemici, e combatterli, ma scoperti da lunghi, e consideratili di numero tre volte maggiore dell' avvisatili, fece subito me chiamare al soccorso, che accorsovi con 5 m. Cavalli di V. M. ruppero i nemici, e conquistai il bottino. La mattina de' 6. s' alzò una batteria Reale, e riuscì felicemente imboccar quella de Nemico, e così penetro il Co: Strozzi nel fosso, resosi padrone di un Baluardo. Feci il di 7. far la chiamata, ma ebbi per risposta volere i Nemici difendersi fino all' ultimo sangue. Il di 8. dunque alzate due altre batterie feci tra giorno e notte tirarvi più di 300 cannonate, mentre in tanto i Conti Strozzi et Ollach con l' aiuto delle tavole superata la palude e la fossa, profondo d' una picca, e mezzo d' acqua, si resero non senza gran pericolo delle lor vite, gloriosamente padroni della vecchia Città. Ci andiamo adesso disponendo alle batterie della Cittadella, e benché i Nemici facciano ogni sforzo per la difesa, speriamo nondimeno, che in breve V. M. Ces. ne sentirà la caduta. L' Armata nostra consiste ora in 30 m. combattenti, dai valor de' quali può V. M. promettersi ogn' altro acquisto. E qui supplicandola di assistermi quotidianamente co' soccorsi, si ricorda di V. M. Ces. umilissimo e fedelissimo Servitore e Vasallo Nicolò Co: di Sdrino. Dal Campo sotto Canisa, 9. Maggio 1664.”⁷²

⁷² A velencei *avvisi* 1664. május 24-én közli a levelet, i. h. cod. 742. 40v. A benne szereplő adatok összevetése más forrásokkal a hadtörténeti kutatás feladata lesz. Arra azonban már most sem árt figyelmeztetni: az eddigi rekonstrukciók alapforrása, Zrinyi júliusi memoranduma Lipót császárhoz maga is apológia, amely érthető okokból igyekszik az ostrommal kapcsolatos nehézségeket minél inkább felnagyítani. (A legszembetűnőbb „pontatlanság”, a harmincezer harcos emlegetése például, szemben a memorandumban jelzett tízezer ötszázal, nem biztos, hogy annyira valótlan adat: a Linzből tudósító Sagredo is huszonzhétezerrel ír a Szenátusnak, i. h. n. IV/493, 1664. május 6.)

[*Szent Császári Felség!* Felséged utasításainak engedelmességgel a múlt hónap 28-án vettem ostrom alá Kanizsát, ám oly erőteljesen és oly nagy hiányosságokkal, hogy úgy vélhetném, a világ szemében inkább hazárdjátékosnak tűnök mint katonának, ha nem tudnám, hogy a szent Úristen és az igaz ügy nagyobb dolgok felvállalására is kényszeríthetnek. Nehézségekbe ütköztem abban, hogy a birodalmi segélycsapatokat egy Felséged seregétől elkülönített harcállápontra osszam be, de végül rávettem parancsnokaikat, hogy az én elképzeléseimet kövessék. Folyó hó elsején tehát előrenyomultunk az árkokig; az egyikben a magyar önkéntesek, a másikban a németek működtek sikerrel, igaz volt némi veszteségünk, minthogy a törökök éjjel-nappal szünet nélkül ágyúztak, azonban csak rövid lőtávokra és kőgolyókkal — ebből arra következtettünk, hogy az ellenséges parancsnokok a végső rohamok erőpróbájára tartogatják az ölmot. A harmadik napon megkezdtem a bombák és gránátok bevetését, amelyek, mivel rossz mester fabrikálta őket, nem használtak semmit, a levegőben robbantak fel. Hoherlohe gróf úr, türelmét veszítve a késlekedéstől, megpróbált vitézül előrehatolni az ostromútegekkel, Strozzi gróf úr pedig semmilyen veszélyt nem került ki a külső árok elfoglalása érdekében. Időközben jelentés érkezett a táborba kémeinktől, hogy a Szigetvár környékén nagy számban összegyűlekezett törökök segítséget akarnak bejuttatni Kanizsára. Erre fel Hoherlohe gróf úr, aki az arrafelé eső részen táborozott, megfélekedve a szükséges óvintézkedésekről, háromezer emberével nekivágott, hogy találkozzon és megütközzön az ellenséggel. Amikor messziről meglátta őket, és úgy ítélte, háromszor annyian vannak, mint amennyiről jelentést kapott, azonnal segítségül hívatott engem, aki Felséged ötezer lovasával odasietve szétvertem az ellenséget, és megszereztem a zsákmányt. 6-án reggel elkészült egy óriássánc, majd sikerült szerencsésen eltalálnom az ellenség hasonló üteget, így Strozzi gróf behatolt az árokba, s birtokába kerítette az egyik bástyát. 7-én megtéttem a felhívást, de az ellenség azt válaszolta, utolsó csepp véréig akar védekezni. 8-án tehát, felállítva két további üteget, nappal és az éjszaka folyamán több mint háromszáz lövést adattam le, miközben Strozzi és Hoherlohe grófok, térkép segítségével átkelve a mocsáron és a másfél kopja mély vízi árkon, életük súlyos kockázatásával dicsőségesen elfoglalták az óvárost. Most a fellegvár ágyúsáncait készülünk megtámadni, s jöhet az ellenség minden erőfeszítést elkövet a védekezésre, mindazonáltal reméljük, hogy Császári Felséged rövid időn belül hírért veszi majd a vár elestének. Seregünk jelenleg harmincezer harcosból áll, akiknek vitézségét Felséged a további hódítások zálogának tekintheti. S ezzel, könyörögve, hogy minden nap küldje a segítséget, megemlékezik Felségedről legalázatosabb és leghűségesebb szolgája és alattvalója Zrínyi Miklós gróf. A Kanizsa alatti táborból, 1664. május 9-én.]

Ez utóbbi levélről már nem tudjuk, Negri vagy valamely más ágens továbbította-e a velencei sajtónak. A császári udvar május elején elhagyta a birodalmi gyűlést, vele együtt ő is Linzbe indult, Giovanni Sagredo mellé. A Zrínyi-levelek és levélkivonatok további szemelgetését, útjuk követését a szélesebb nyilvánosságig most már Sagredo jelentéseinek átfésülésével folytathatnánk — de a végső mérleg ettől már nem változna.

1664 télutóján és tavaszán a Zrínyi-fivérek — szövetkezve az ország többi főmúltóságviselőjével —⁷³ kockázatos terv megvalósításával próbálkoztak. Egy jó másfél évtizede formálódó koncepció jegyében és a hat-hét éven át türelmes aprómunkával kiépített diplomáciai csatornákat felhasználva, egyszerre szorgalmazták a török kiűzését és — a Habsburgok katonai hatalmának, politikai súlyának csökkenése esetén — az ország részleges vagy teljes autonómiájának, az önálló fejlődés lehetőségének megteremtését. Válalkozásukban számoltak a nemzetközi katonai erőviszonyokkal, diplomáciai és propagandaakcióikat az európai nagypolitika gépezetének fogaskerekeihez igazították — ám e fogaskerek fel is őríték őket. A kísérlet elbukott, a károlyvárosi kapitányságot nem sikerült megszerezni, a délvidéki támadás terve összeomlott, Köprülü Ahmed felmentette

⁷³ R. VÁRKONYI Ágnes, *Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen*. Történelmi Szemle, 1984. 341–369; Uő., *A rejtőzködő murányi Vénus*. Bp., 1987.

Kanizsát, elfoglalta Új-Zrinyivárat, Velence és Franciaország kimaradt a koalícióból — a következők pedig ismeretesek.

Zrínyi Péter május elején keserű szájjal, dolgvégezetlenül hagyta el Regensburgot. „Mainz választója megajándékozta egy igen szép gyémánttal [...] s Salzburg érseke is adott neki kanócos puskákat és néhány más fegyvert.”⁷⁴ Ennyi maradt, no meg a velencei követ vigasztaló szép szavai —⁷⁵ ez sem kevés.*

Varga Rózsa

ILLYÉS GYULA ÉS FORBÁTH IMRE LEVELEZÉSE

Forbáth Imre és Illyés Gyula költői pályakezdése a bécsi magyar irodalmi emigráció lapjaiban dokumentálódott. Első publikációik Kassák *Ma* és Barta Sándor *Akaszott ember* illetve az *Ék* c. folyóirataiban jelentek meg.

Forbáth (1898–1967) a magyar irodalom kevésbé ismert alakja. Családjá nyitrai, de apja gazdatisztként több helyen, a múlt század végén a Festetich grófok dunántúli birtokán dolgozott, így Imre fia Böhönyén, Illyés szülőföldje szomszédságában született. Néhány év után azonban a család visszaköltözött a Felvidékre, s így Forbáth Imre iskoláit már ott, a gimnáziumot a nyitrai piaristáknál végezte. 1917-ben hadiérlettségi után a frontra, onnan a nagyszombati kórházba került. 1918-ban a budapesti orvosegyetem medikusaként csatlakozott a Galilei Körhöz, majd a szocialista munkásmozgalomhoz. 1919-ben részt vett a szellemi élet vitáiban Kassák oldalán. A Kommün leverését követően rövid bécsi, bajorországi, berlini tartózkodás után, 1920-tól Prágában folytatta orvosi tanulmányait, ahol — miközben frásait a bécsi magyar szerkesztőségekbe küldözgette — ugyancsak bekapcsolódott a forradalmi ifjúsági mozgalomba és főként az irodalmi-, művészeti avantgárd kávéházakban zajló szellemi életébe. Ismervén Illyés Gyula zsenge ifjúkorának budapesti éveit, 1922-ben Bécsen, Berlinen stb. át Párizsba vezető vándorútját, elmondhatjuk, hogy a két költő — korkülönbségük és egymástól eléggé elűtő egyéniségük ellenére — pályakezdésében és az ahhoz tartozó műveik természetrajzában sok rokon vonást fedezhetünk fel. A költészet iskoláját azonos szellemű műhelyekben kezdték; Bécs, Berlin, Prága, Párizs fiataljainak szellemi élete akkoriban közelebb állt egymáshoz, mint a történelem folyamán talán addig és azóta is bármikor.

Az egy életen át tartó „virtuális” barátság a meg-megújuló levelezésben valóságos, emberi kapcsolattá vált. Számomra legalábbis a levelek ezt dokumentálják.

Nem tudjuk, hogy a húszas évek végén induló levelezést melyikük kezdeményezte. Időrendben az első ismert levél Forbáth Imre válasza Illyésnek feltehetően egy kéziratkérdő levelére. — Forbáth Imre rendkívül hányatott életet élt. Levelezésük első, legintenzívebb szakaszában szinte folyamatosan változtak tartózkodási helyei. Az osztravai letelepedését, családalapítását követő néhány nyugalmas esztendő (1934–1938) után ismét menekülnie kellett, 1939 elején Angliába emigrált. Visszatérése után nem sokkal külföldön vállalt munkát, rá egy-két évre azonban a koncepciós perekkel összefüggésben ismét otthon nél-

⁷⁴ NEGRI, n. 15, 1664. március 11.

⁷⁵ „[Zrínyi és Frangepán]... művel egyetlen kérésük teljesültét sem tudták kieszközölni, nagyon elégedetlenül indultak útnak; én egész idő alatt, míg e városban időztek, folyton látogattam, s a lehetőség szerint vigasztaltam őket, felidézve nekik nagy jelentőségű hódításait és a szenvedést, amelyet sürgető és jeles alkalmakkor okoztak a töröknek, kiváló tetteikkel.” (NEGRI, n. 31, 1664. május 6.)

* Itt köszönöm meg Klanciczay Tibor professzor úrnak a tanulmány elkészítéséhez szükséges velencei és firenzei kutatóútamhoz nyújtott támogatását. A cikkben illusztratív céllal megemlített példák összefüggéseinek részletes elemzését, a vonatkozó szakirodalom kommentárját l. a Zrínyiek propagandájával foglalkozó hosszabb dolgozatomban: *Hiányzó láncszemek a „Zrínyi-kultusz történetéből”* (kézirat, sajtó alatt az „Eötvös Collegium Füzetei” sorozatban).

kül maradt, s kényszerű költözködése következményeképpen többek közt könyvtára is egy pincében elázott, szétrohadt. Illyés Gyula leveleit azonban megőrizte. Amint Illyés is a Forbáth által küldötteket.

Mindazonáltal a levelezés mégsem egészen teljes. Ez az időrendi sorrendben közzölt levelek olvasásakor a szövegösszefüggésekből derül ki. Meglehet, hogy Forbáth gyakori lakóhelyváltoztatása miatt néhány levél elkallódott anélkül, hogy kezéhez került volna. A negyvenes-ötvenes években pedig volt úgy, hogy egyszerűen nem jutott el a címzetekhez.

A levelezés eddigi ismereteink szerint huszonzét levélből áll. Ezek közé nem soroltuk be az ötvenes évektől előforduló szokványos karácsonyi ill. újévi üdvözlőket. Időben 1929 közepétől, többszöri, évekig tartó szünetekkel a Forbáth haláláig, 1967 májusáig tartó időszakot öleli át.

Forbáth Imre megőrződött irodalmi hagyatéka a hatvanas évek végén az MTA Kézirattárába került. Illyés Gyula leveleit onnan vettük. Forbáth Illyéshez írt leveleit pedig Illyés Gyuláné bocsátotta rendelkezésünkre, amiért ezúton is köszönetet mondunk.

1

Kedves Illyés barátom!

Levelednek nagyon-nagyon örülök, barátságodat komolyan veszem s azt a segíteni akaró kezedet, melyet felém nyújtottál, energikusan megragadom és beléje nyomok egy tucat verset. A tizennyolc közül tizenháromat most írtam Prágában és még sok egyebet, szédülve a szomorúságtól, nyomorúságtól, céltalanságtól és azzal a pátosszal, melyet hosszú hallgatás nevel nagyra. — Most egy kis kényszerű orvosos vagyok, miután promócióm óta, azaz két és fél éve vándorolok községből községbe, kórházba, Berlinbe, Prágába, nagy hajszával a bűdös pénz után, mely nincs és nem lesz soha. Hat éve óta négy versem jelent meg, írtam vagy százat és sok prózát, melyek nem jók, mindenféle tudományt, mely fenének se kell. Ha az ember harmincegy éves és a fogai a sok vicsorgatástól elkoptak és az agyveleje kiszáradt a fantáziáktól, a tér üres lesz körülötte. Az ember ilyenkor már csak hosszan tűnődik, egy pontra bámul, mint egy idióta, ugyanazt dadogja folyton-folyvást, elfelejt magyarul és emberül, röfögni kezd és nem csodálkozik, mikor a végszóra megjelennek az ápolók egy dekoratív kényszerzubbonyal.

Verskötetedhez¹ szívből gratulálok s én is, mint sokan mások, a legjelentősebbnek tartom Kassák Világanyám-ja óta. A nyüzsgő és forrongó életet, a részletek bűbajos illatát, a magadcsinálta széles formákat nagyon irigylem és szeretem a naív humanitásodat, mely öreg parasztok vallásosságához hasonlít. Tudja a fene, hogy miért, de azt hiszem, Magad is nagyon vallásos lehetsz! Az én hitem bizony amolyan farkasszerű és gyomorkorgásos. József Attila verseit is csodálkozással és örömmel olvastam. E fiatalembert, ha tehetném, kínai császárnak nevezném ki, bájos zsenialitása miatt.

Ne haragudj, ha fecsegek, szeretnék Veletek egy kávéházban ülni és megbeszélni egy új világrendet. Képzeld, a magányosság pár éve hogyan destruált egy falusi fiút, széleset és humorosat, mint én vagyok. Ha megnyomsz egy gombot a fejem búbján, züllött metaforákat és szemtelen kritikákat fabrikálok. Tekints el ettől és gondolj jól rólam továbbra is! Nagyon szeretném, ha a Nyugat hozna egyszerre több verset, nyolc-tízet, debütálás, vagy hogy hívják; ez a reklám lehetővé tenné, hogy kiadhassam harmadik verskönyvecskémet. A vén kutyák a Nyugatnál nem lesznek meghatva a verseimtől, ők talán nem is sejtik, hogy mennyit erőlködtem, hogy ízléses verseket írjak, egy liberális folyóirat szája-zét keresgélve és elnyomva trágár és őszinte káromkodásokat, mert van egy tucat versem, pokoli förmedvények, melyeket igaz kloakabűzük mián többre tartok e kipácolt és beszózott produktumoknál.

¹ Illyés Gyula, *Nehéz föld*. Bp., 1928. 86.

Édes Barátom! ha tetszenek Neked verseim, küldök még. S ha sikerülni fog a Nyugathoz párat benyomni, csodálkozni és örülni fogok és hálás leszek. Istenem, hiszen az is kérdéses, hogy tehetséges vagyok-e?

Különben Rád bízom, hogy mit kezdesz velük, csak egyre kérlek, ne mutasd senkinek, kizárólag szerkesztőknek.

Légy olyan szíves kérlek, ha Komlós modern lyrai antológiája megjelent, küldess nekem egy példányt utánvétellel, vagy akárhogy, költségeket megküldöm.

Beteg vagyok — hogy miképpen, nehéz ecsetelni! Előbb vagy utóbb a nagy szavak helyett és után egy darab sáros földet fognak a szájamban találni. Nos, mindegy!

Mindenekelőtt, várom, nagyon várom, sürgősen várom, hogy megfigéred, hogy ezentúl állandó levelezésben leszünk. Igen?

Szeretettel öllelek és
köszönöm fáradozásodat
Forbát

Cím: Dr. Fuchs
ČSR. Smrdáky
pri Senice n/Myjavou
Slovensko
[Dat.: 1929. jún. 10 előtt]²

2

Kedves jó Barátom!

Csak hogy már hírt hallok rólad! — Tegnap éjjel jöttem Pestre, éjjel vettem leveledet s egy hajtásra átolvastam az egész kézirat-paksamétát. Drága Öregem! Nem kenyerem az elegáns beszéd s pláne ha szívemből kell szólnom, mindig dadogok... Szóval! Nézd testvér, én világeletemben nem láttalak téged, nem tudom, ki ija-fia vagy, [itt háromnegyed sornyi vastagon áthúzott, olvashatatlan szöveg következik], csak a verseidet ismerem s noha nincs bennem semmi irodalmároskodó mánia, noha a lehető legzárkózottabb ember vagyok, — úgy ismerlek, mintha bátyám volnál; ez mégis valami, nem? Ez a legjobb bizonyíték, hogy érthető, hogy élő dolog az, amit írtál... Szóval értesz engem! Nem kell folytatnom ezt a hangot, amire én igen elragadtatom magam s ami feszélyez...

Itt is csupán azért történt, mert leveled olyan pesszimista... ezt megértem, de Öregem, az istenbe is! Nézd, ha máshoz nem is igen, de azt hiszem versekhez értek valamelyest. Nos én átadom neked a Koszorút s az örökös tagságot. Ha életedben egy sort se írnál többet, amit te eddig csináltál, az feljogosít, hogy a legegyszerűbben hordozd a fedet. Hogy lehet, hogy neked még kérdés a „tehetség”? Hogy rázzalak meg? Nekem, ha öt magyar költőt kellett bárhol is említenem, az öt legelső, aki most él, te jutottál először eszembe. Mi a ménkü esett veled, hogy így elkomorodtál? Füttyülj az egész világra, testvér, olvasd el a saját verseidet és hortyogj derűs lélekkel: a lehető legnagyobb önbizalommal nézhetsz a jövőöd elé. Summa summarum: ha valaki költőnek érezheti magát e lapos glóbuszon, te annak érezheted magad! Remélem ez elég!

A mostani verseid is igen tetszenek. Nagy változásokon mentél át, néha javadra, néha károdra. A régi verseid erős lendülete, friss természetessége, bizarr, de kemény képei kicsit megtompultak (ez kár) de ez a nyugodtság, ez a mostani hang, mintha ezer méternyi magasságban szállna, sikongva és könyörtelenül. Írtad, hogy igyekeztél a Nyugat hangjához alkalmazkodni. Ezt ne tedd az istenért sem! Magyarországon és az egész vilá-

²Datálás és boríték (postai pecsét) híján Illyés Gy. válaszból következtetünk a levél keltének behatárolására.

gon mindenki alkalmazkodik, ez a pocsétába vezet, ne hogy ilyesmire valaha is gondolj. Olvasd el a régi verseidet, amelyek merészségükben is oly tiszták, frissek, mint egy pohár víz! Írtad, hogy van még bőven versed. Nézd kedves Öregem, én nem tudom, hogy a Nyugat szerkesztői mit fognak szólni verseidhez, én mindent latba vetek, de ők nem mennybéli istenek e tárgyban. Tán kicsit öregek is. [Itt egy olvashatatlan, áthúzott szó.] De én tudom, hogy mit jelentenek. Írtál levelezésről. Küldjél minél több anyagot nekem, ha másra nem, csak arra, hogy olvashassam és beszéljünk róluk, átvirrasztjuk ezt a Sötétséget! De azt hiszem a publikálás is menni fog. Még ezen a héten lemegyek a Szerkesztőségbe és átadom őket. De addig is, szedj össze még egy paksamétát és küldjed el nekem, — igen nagy örömmel olvasom őket.

És írj magadról is, öregem. Miket olvasol, hogy élsz? Miket művelsz ebben a macska nyávogás-nevű faluban? Mit tudsz a régiokról? Mi van Bartával Moszkvában? Azt hiszem a te körödből való volt Szilágyi András, vele mi van? Én ma is az vagyok, mint hajdanában. S ha kicsit okosodtam, ez érzem, káromra történt. Minden erőmmel azon vagyok, hogy a régi tüzet és bátorságot megtartsam, vagy felidézzem. Tamás Aladárnak nem küldtél azóta verseket?

Testvér, én évekig éltem az isten háta megett egy faluban, tudom mi a magányosság. Ha valamiben segítségedre lehetek, íme nyújtom baráti jobbjom át a dombokon.

Várom hát csomagodat és szeretettel öllelek:

Öszinte híved:

Illyés Gyula

A „Vándordal”³ című könyvedet nem ismerem. Ha volna belőle neked, küldjél egy példányt. Ha a Nyugatban még nem írtak róla, én írni fogok.⁴ A Komlós antológia⁵ még nem jelent meg. De arról a francia nyelvű magyar antológiáról,⁶ amelybe én téged fordítottalak tudsz, nem? Szóval megjelent, még évekkel ezelőtt.

Cím: I. Gy.

Budapest

V. Nádor u. 9.

[A háromszor áthúzott, de olvasható dátum: 1929.VI.10.]

3.

Szmrdáky 20. VII. 1929.

Kedves jó Illyés Gyula barátom!

E kerek világ legszomorúbb állatja, alulírott, hosszú hetek óta fülzúgásban, szédülésben, fejfájásban szenvedő, vonító, mint egy kefekötő koncentrált snapszokat vedelő barátod, térdénállva kérem bocsánatodat, hogy jószágos leveledet csak most köszönöm meg, dicsé-

³ FORBÁTH Imre, *Vándordal*. Nové Zámky, 1923. 16 l.

⁴ A fenti kötetről nem, de írt Illyés Forbáth 1930-ban megjelent *Favágók* c. kötetéről: Nyugat, 1930. II. 17.sz. 367–368.

⁵ Komlós Aladárnak ismereteink szerint akkoriban nem jelent meg semmiféle antológiája, hanem *Új magyar líra* címmel egy a modern magyar költészet fejlődésútját áttekintő tanulmánykötete.

⁶ *Anthologie de la poesie hongroise contemporaine*. Établi et trad. par Leon BAZALGETTE, etc. Sous la direction de Béla POGÁNY. Paris (1926) Les Ecrivains Réunis, 218 l. — A kötet 59. oldalán Forbáth publikációs fórumainak felsorolása után költészetének egy mondatos jellemzése, a 60–61. old. pedig *Chant du vagabond* címmel Forbáth *Vándordal* c. költeményének „G. Illyés — M. Largeaud” aláírással jelölt fordítása.

retedet, mely inkább a Te lelked nagy gazdagságára, mint az én verseim nagyszerűségére vall!

Édes bajtárs, ilyen tetves nyarat! Hat nap óta fúj a szél, a kórok embermagasságra nőttek, itt meg kell bolondulni azért is, mert a békák rettentően brekegnek! Lenne egy óra lelki nyugalom, másról írnék, így felfordított éjjeliedénnyel a fejemben, napszúrással a szívémben csak annyit írok, hogy több kéziratot csak ősszel küldhetek, mert barátónomnál vannak szépen legépelve prágai lakásán, míg ő Berlinben van s így hiába írtam, nem kaphatom meg október előtt. Ezért ne haragudj! Könyörgök, gondolj rám, írj nekem hamarosan, rögtön, postafordultával, küldjél legalább öt saját verset.⁷

Már nem használ bróm, se codein! fejemet óránként hideg lavórvízbe dugom, nem tudom, mi ez? Azt hiszem, valami agyvelő-influenza. Notabene, itt főszezón és igen sok munka van. Éjjel nőstények után szaladgálok. Pénzkeresés – förtelmes adósságok havi vezeklése. Idegnyugtatósul Rimbaud versei és Wallace regényei. Ha ezt a nyarat megúszom (keresztül egy szilvórium-tengeren) úgy hálából belépek az Údv Hadseregébe. Írj kérlek, írj, írj!

Minden jót kívánok,

ölellek, szerencsétlen! barátod

Forbáth

Ugye, hogy nem kellene a verseim fenének se, mi? Blamírozod magad velük. Hiszen én tudom! Pedig, isten látja lelkemet, sokat dolgoztam rajtuk. Milyen szerencsétlen vagyok! Nincs semmi okom, de ez a világ már kínos nekem nagyon! Orvos? Legközelebb küldök pár új verset. Jó?

4

Kedves Barátom,

Weichherz⁸ barátunktól tudom, hogy ismét Prágában vagy s egy sereg verssel. Kedves Barátom, most nincs sajnos annyi időm, hogy elmondjam, amit különben te is tudhatsz, mit gondolok én rólad. Szóval – neki egyenesen – állok rendelkezésedre! Magammal szemben érzek megbántást, igazságtalanságot, hogy te itt még nem vagy azon a helyen, ami neked kijár! Erről már egyszer írtam neked, megérthetsz minden további applikáció nélkül. Szóval, – küldjed el nekem a meglévő kéziratokat s én – van egy-két helyre összekötetésem – elhelyezem őket, esetleg tán kötetben is sikerül valahogyan kiadatni. Várom a feleletedet és

Szeretettel ölellek

Illyés Gyula

[D.: 1929. júl. vége?]

Budapest, VI. Lehel u. 26. III.

5

Kedves Barátocskám,

nem kaptad volna meg leveletem, amelyben írtam, hogy szept. közepéig nem leszek Pesten? Miért e nagy harag? s vád? Rögtön megharagszom! Írjad meg, megkaptad-e leveletem, amelyben a verskötetéről írtam. Igen örülök, hogy végre megjelenik. Fenem rá

⁷Innen a szöveg – két és fél sor – vastagon áthúzva. Annyi azonban kibogozható, hogy József A. „új verskötetét” akarta megküldetni. A kért József A. kötet: *Nincsen apám se anyám*. Bp., 1929. – „Vágó Józsefnek” dedikációval őrződött meg a Forbáth hagyatékban.

⁸Weichherz Forbáth közeli barátja volt már prágai medikus korában; más információt nem sikerült beszerezni róla.

inyenc fogaimat s baráti tollam, ha megengeded. Az Osvát-féle kéziratokról azóta sem tudok közelebbit. Az öreggel rég nem találkoztam, nagy bajai vannak szegénynek, — ha látni fogom, azonnal támadásba megyek.

De drága öregem, fontos neked mások véleménye? Ha esetleg fontos volna, nyisd költői füleid az én véleményemre, mely kitűnő s szakavatott! Milyen lesz az összeállítás? Erről is írtam s írtam, hogy igen szívesen állnék szolgálatodra, ha valamiben segíthetnék. — Én tegnap előtt jöttem vissza vidéki nagybirtokomról s ha sikerül uzsorásaimtól az útiköltséget megszerezni, délután átmegyek Budára verset javítani, mely áruból egy kocsiderékkel [sűrűn áthúzva: szállítottam magam után] hoztam fel székvárosunkba értékesítés végett, ha kell, ázsió alatt.

Írjál s vigasztalódj,
Szeretettel öllelek

Illyés Gyula

Feladó: Illyés, Bp. V. (Nádor u.9.)

A levelezőlap címzése: Dr I. Fuchs [D.: 1929. IX. 20 előtt]⁹

Kupele Smrdáky
pri Senice n/Myjavou¹⁰

6

Mečonok, 21. nov. 1929.

Kedves Illyés Gyula barátom!

Leveledet és kártyádat végre megkaptam és azt a tényt, hogy „inconnu” vagyok, éppannyira szimbolikusnak foghatom fel, mikoris meghatódnék, mint szimpla valóságnak s az feldühösk. Fogadd köszönetemet írásaidért és bocsáss meg haragomért, mely viszont adott viszonyok között közérthető vala. Mindenekelőtt: újra falun, typhusbeteg orvos helyettese, mélabús öngyilkosjelölt. Verskötetkiadás jövő muzsikája: nincs idő, mód, pénz, csak szegény versek, gondok, adósságok.

Édes jó Barátom! Őszinte hörgéssel bevallom Neked, hogy legjobb verseim húszát kimondottan azon gyalázatos melléksóhajjal küldtem el, hogy megjelenjenek Pestbuda számos folyóiratában.

Azon faktum, hogy ilyesfajta megjelenés- és megjelenhetés-ről nem írsz egy szót sem, főbekollintott és úgy képzem, hogy a Szerkesztők Nagytanácsa elutasította ama kényszerképzeteimben közlésre alkalmas versezeteiket. Kérlekálással: miért kémélsz meg ettől a középeurópai zóna-igazságtól?

Tűnődéseim új versek írására, dicséretreméltó önkultuszra és a viaszkmadarak egyhelyben való röptére emlékeztető fantáziákra vezettek. Hosszú sóhajokkal beragasztom a falakat és ha történetesen nem fáj a fejem, akkor forralt bort rummal keverve vedelek és úgy nézek körül, mint Nagy Sándor, mikor Arisztotelész hátán nyargalva onanizált.

Meghatva sírnék örömömben, hogyha végre egy hosszú és magadról szóló levelednek végén kisbetűkkel megírnád, hogy verseim megjelennek-e, avagy nem, hogy a Nyugatnál mi újság és hogy Komlós lírai Vackológija megjelent-e már. Írjál kérlek, írjál!

Szeretettel ölel a nagyon nyomorult forbát

⁹ Keltetés nincs, csak postai bélyegzőkből rekonstruálható. Ezek 29. szept. 20., Zenica 29. 4. X., Budapest 929. okt. 9.

¹⁰ A címzés felett nagybetűs kézírással: *Zenica*, s az alatt: *Retour Budapest*. Belső szílen bélyegzős szöveg: *Nepoznan — Inconnu*, azaz: ismeretlen.

Leveledet, melyet említasz a kártyán, *nem* kaptam meg.
Hogy vagy különben, édes Barátom? Kikkel jössz össze a dúvadak közül. Szeretnék valamit Tőled is olvasni, újabb verseket. Szörnyű magányban élek már nagyon régóta s nagyon éhes vagyok magyar litteratúrára. Itt újévig maradok, ha ugyan megmaradok. Egy nagyon hosszadalmas regényt skizzirozgatok, de írni kevés az időm. Kérlek, írdj részletesen mindenről s ne haragudj!

(Forbát)

Címem: Dr Fuchs E.
Mečonok via Šala
ČSR

7

Praha, 29. III. 1930.

Kedves Illyés Gyula barátom!

Sokszor gondolok Rád, de nincs merszem írni, mert asztronómiai időkbe tart, amíg feleletet kap az ember. A faluról dezertáltam, otthagytam csapat-jegyzőt-papot. Berlin és Hamburg voltak színhelyei legújabb csavargásaimnak s most megint Prágában ülök, le-törve, lezúllve, de teljes irodalmi integritásban. Egy bratislavai nyomdánál hevernek verseim s pénzek tragikus hiánya miatt még nem nyomtatódnak.

Hogy vagy kérlek, Illyés Gyula? Mért nem feleltél utolsó levelemre?

Feltételezem, hogy Budapesten vagy és tudom, hogy nagyon jó dolgokat írsz! Nagyon-nagyon szeretnék olvasni Tőled sokat és hamar.

Ha hozzám való barátságod komoly volt, (amit szeretnék hinni és abszolút egyetlen barátságomnak e cudar világban fenntartani!!) akkor kibírta eddigi korrespondenciánk kalandjait. Feltétlenül várom és követelem, hogy azonnal írdj s egy hosszú levélben tudass mindenről, ami Veled történt és történik.

Szeretettel ölellek

Forbát

Dr. Fuchs
Praha II
Krakovská u. 15.

8

Kedves Jó Barátom, nagyszerű szerencsénk van! Én legalább már három levelet írtam neked s még te panaszkodsz! A múlt hónapban elküldtem még kimondhatatlan nevű szlovákiai címre a „Forrás” c. szocialista tendenciájú folyóirat 2. számát, amelyben megjelent „Új költőkhöz” c. versed. A szerkesztő azt vallotta, hogy a lap visszajött, retentő dühösen és köpködve, hogy akkora utat hiába kellett megtennie.

= Hogy levelet vársz tőlem? Én várok tőled! Én itt élek egyhelyben a sarkamra gubbasztva, te pedig bejártad a fél földet! Mi volt oka e szép csavargásnak et quod. vidisti in via, tékozló, írdd meg gyorsan! express, ha esetleg rátaláltál az élet értelmére. Nagy szükségem rá. Mit csinálsz Prágában? Miket írsz? Ne légy lusta, vagy szerezz be egy gépirónót! Mi élünk szépen, itt a tavasz, a költözökodések ideje, meszeltetem vidéki kastélyom, ami, mint tudhatod, elég bosszúsággal jár. De hát istenem, ha már erre a bolygóra születünk! Ez minden. De mi van Weichherz-cel? Ha látod, csókold homlokod. Küldj valami lélek-üdítő szerzeményt. Én nagyon nem vagyok megelégedve azzal, amit csinállok; mindig

elhatározom, hogy összeszedem magam s kivágom azt a bizonyos rezet, ami alapján megrezketteti a világot s elleneim undok szívét, de nem könnyű dolog, lévén a helyzet az, hogy utálok írni. S amit írok, annak is a fele teljesen értelmetlen, vad fantazmagória. = Mivel szavadat betartod, zokogva rogysz az asztalra s könnyeiddel megírod mi történt veled, miért vagyunk a földön s mi a tiszta költészet praxisban, általad gyártott számos illusztrációval.

Fogadd baráti jobбом!

Öllelek Illyés Gyula

1930. IV. 1.

A lev.lap címzése: Ngy. Dr. E. Fuchs Praha Krakovská u.15. Csehszlovákia

9

1930. VI. 14.

Kedves Öregem,

... most már nem tréfálok: komolyan dühöngök ellened. Itt magyarázok, agítálok, kiabálok melletted, leadom valóban kitűnő írásaid, korigálok, barátokat szerzek neked s közben írok két alkalommal is, — semmi válasz. Ez az utolsó szavam hozzád. Babitsnak igen tetszettek verseid. Arról van szó, kegyeskedjél, esedezlek, írnál még pár remekművet s az eddigiekkel együtt küldjed el nekem. Bocsáss meg, öregem, de neked dolgoznod kell. Ha te szerencsétlen műveletlenségemben nem ismernéd mit jelentsz te, mit jelenthetsz a gyaur idióma poézisában, hát akkor bízd rám, a kiváló esztétára, a kritikát és életedet és dolgozz. Sajnálom, hogy nem vagy közelemben, bár te örülhetsz e kényszer-körülménynek, tekintettel, hogy a Székvárosunk uccáin elhelyezett izom-mérő műszereken 1600–1900-at szorítottok.

Szóval... — Várom leveledet s barátiilag öllelek. Címem: Nádor u. 9.

Illyés Gyula

Címzés: Dr. E. Fuchs
Praha II
Krakovska 15.

10

Öregem, tegnap csinálták rólam ezt a képet,¹¹ elküldöm ezt is barátságom dokumentumaként. Csak 3 méternyi távolságra tartva a szemtől kezd hasonlítani. Közelről egész rossz. Különbönből távolról is rossz, most látom. Ha fordítva tartod, úgy még elfogadható.

Szeretettel öllelek

Illyés

1930. VI. 18.

¹¹ Illyés Gyula rendkívül impozáns, feltehetően ismeretlen, kisméretű portréja a MTA Kézirattár Ms 5381/158 jelzet alatt.

Kedves barátocskám,

elfüggesztem szent fogadalmam, hogy neked többé az életben nem frok, melyet tettem nagy dühömben s leveled hasztalan vártában. Öt perce kaptam könyvedet, felét máris elolvastam és, — nézd testvér, te nem ismeresz engem, szűkszavú s tömjénezéssel kiváltkép szűkszavú ember vagyok, de ez igazán nagyszerű! Nem tudom, mióta nem olvastam ilyen eleven, nyers, de a nyersségében vérző, csillogó, lüktető oldalakat. Egy kézfogást ide, barátom! Szeretnék a vállaidra verni, ez nemes játék, férfi munka volt! Úgy nézem őket, mintha valami nagyszerű álomban én írtam volna őket, olyan ismerősek, oly közel állnak hozzám. Öregem, én írtam már neked párszor hízelgő sorokat s érzek valami büszkeséget, hogy biztathattalak, de ezeknek most a kvintesszenciáját. Nagyon szeretnék együtt lenni most veled, személyesen megmondani azt, amit nagyszerűnek tartok a könyvben s azt a keveset, amit hibának. [Itt kb. három olvashatatlanra áthúzott szó következik.]

Azt hiszem kb. egy hónap múlva fölmegeyek Bécsbe pár hétre, nem találkozhatnánk ott? Írjál. Az persze nagyszerű lenne. — A Nyugatban ki írjon rólad, kit akarsz? Mégegyszer köszönöm a könyvet s külön a nekem szánt verset¹² s szeretettel öllelek, sírig hű barátod,

Illyés Gyula

A levél címezése: Dr. E. Fuchs

Nitra

Dátum a postabélyegzőn: Budapest 930. júl. 22.

Vilsonová u. 29.

Csehszlovákia

Feladó: Illyés, Budapest V. Nádor u. 9.

Nitra, 24. VII. 1930.

Kedves jó barátom!

Meghatva és örömmel olvasom lapodat és az, hogy *Neked* tetszenek a verseim, fontosabb nekem mindennél! Itt a *Napban* Antal Sándor írt nagyon hízelgő kritikát és hogy sokaknak tetszenek verseim, azt ámulva látom harmincegynehány levélből. Olyan ideges és deprimált vagyok sajnos, hogy legszívesebben sürgősen kimúlni szeretnék. Három nap óta fáj a fejem, siralmas élet! Drága Barátom, nagyon, nagyon köszönöm soraidat. A Te baráti költőszíved kissé túloz ami verseim jószágát illeti, de nekem ez jól esik. Kérek, úgy mint tegnapelőtti levelemben írtam, írd Te a Nyugatba kritikát és légy objektívebb és szigorúbb! Írjál hosszasan.

Szeretettel öllelek

Forbátod

Címzés: Nagyságos

Illyés Gyula

úrnak

Budapest V.

Nádor u. 9.

Phoenix biztosítónál

Feladó: Dr. Fuchs.

Nitra

Wilsonová u. 29.

¹²Forbáth *Favágok* c. kötetének *Szürkület* c. versét Illyés Gyulának ajánlotta.

Kedves Illyés!

Szeretettel köszöntünk és sokat gondolunk Rád Forbáth, Gereblyés, Szekeres, René Maran, Ján Robponičan, Amadeo Ugolini, Langston Hughes, Vítězslav Nezval, Tristan Tzara, Rudolf Leonhard [és egy olvashatatlan, valamint egy sűrűn áthúzott aláírás].

Címzés: Illyés Gyula
szerkesztő
Budapest
Vilmos császár u.31.
„Nyugat”

[A képes levelezőlapon látható nagy sarokképület aláírása:] PARIS — Maison de la Mutualité¹³

¹³ Az üdvözlőlapon az AEAR (Association des Ecrivains et des Arts Revolutionaires) 1938 júliusában Párizsban tartott kongresszusáról küldte Forbáth, amelyen a csehszlovák delegáció tagjaként vett részt. Az aláírók:

Gereblyés László (1904–1968): kommunista költő, író, lapszerkesztő; 1938–1945-ig Franciaországban élt, részt vett a francia fegyveres ellenállásban. Hazatérte után jelentős közéleti szerepkörökben (Nagyvilág főszerk., M.Írók Szöv. Külügyi Oszt. vezetője, a M. Pen Club elnöke, a párizsi M. Int. igazgatója) dolgozott.

Szekeres György (1914–1973): újságíró, műfordító, kiadói főszerkesztő; Prágában és Párizsban végezte egyetemi tanulmányait. A Moravská-Ostravá-ban megjelent Magyar Nap (1936–1938) szerkesztésénél végzett közös munkásságuk során alakult ki szoros barátságuk Forbáth-tal. 1938-ban Párizsba emigrált, jelentős szerepet töltött be a francia ellenállási mozgalomban. 1945 őszén tért vissza Magyarországra, a Szabad Nép külpolitikai rovatvezetője, majd párizsi tudósítója. 1948-tól a római m. nagykövetség tanácsosa lett. 1950–54-ig koholt vádak alapján börtönben volt. Kiszabadulása után munkásként, majd műfordítóként dolgozott. 1960-tól az Európa K. szerkesztője, majd irodalmi vezetője volt.

Ján Poničan (1902–1978): írói neve: Rob Poničan. Szlovák költő, író, műfordító; ügyvéd. A szerveződéssel szlovák szocialista értelmiség első csoportosulásának (DAV) és mozgalmának egyik főalakja. A párizsi kongresszuson a csehszlovák delegáció tagja.

René Maran (1887–1960): francia nyelven író martiniqui néger író, költő.

Amadeo Ugolini (1896–1954): antifasiszta olasz regényíró, akit eszményeiért börtönre, majd száműzésre ítélték. A háború után írt műveiben az olasz neorealizmus egyik jelentős képviselője lett.

James Langston Hughes (1902–1967): észak-amerikai néger forradalmár költő, író, békeharcos.

Vítězslav Nezval (1900–1958): a cseh avantgardista költészet és mozgalom vezéralakja, a 20. sz. első felének egyik legjelentősebb cseh költője.

Tristan Tzara (1896–1963): román származású francia költő; 1916-ban Zürichben ő alapította meg a dadaizmust. 1919-től Párizsban élt, s a két világháború közti időszak avantgardista irányzatának egyik oszlopos tagja volt.

Rudolf Leonhard (1889–1953): Lengyelországban született, franciául is író német költő, dráma- és prózaíró. 1927-ben Franciaországba emigrált, 1950-ben visszatért az NDK-ba.

Kedves Barátom,

Köszönöm, nagy élvezettel olvastam versfüzetedet.¹⁴ Őszinte szívvel gratulálok hozzá s szeretnék szinte hatalmi szóval felszólítani, hogy folytasd!

Március 15-én beszéltem Révaival rólad. „Emlékszel Forbáth-ra” — így kezdtem. „Emlékeztess csak közelebről.” Emlékeztettem. „Mi van vele?” Elmondtam s azt is, hogy szeretné volna beszélni vele. Igen érdeklődve hallgatta. Azt hiszem, ha, — esetleg hivatkozva az én beszédemre vele, a Petőfi szobor előtt, a koszorúzás közben, — írná neki, megírnád terveidet,¹⁵ megtenné ami tőle telik.

Örültem, hogy megismerhettelek végre személyesen is.

Szeretettel, s régi nagyrabecsüléssel
köszöntlek,
Illyés Gyula

1949. III. 24.

[Forbáth kézírásával a levél alján a következő szöveg:] „Kérem vissza ezt a levelet!”

Kedves Illyés Gyula!

Nem jó betegnek s össze-vissza kezelve lenni — remélem Te már túl vagy ezen a keserves állapoton. Ebben a feltevésben írok Neked. Az itteni magyar kultúra messze elmaradt a magyarországi fejlődéstől, így a „méltánytalanul elfeledett és elhallgatott írók szóhozjutása” is. Mint olyannak, helyzetem a következő: miután kb. háromnegyedéve újrafelfedeztek s jöttek az ajánlatok kiadni műveimet, szerkeszteni egy irodalmi hetilapot stb. — most újra nagy a hallgatás, az óvatoskodás, a szapora fölfelé-pislogás. Ebben a helyzetben néhány legjobb emberünk mellettem van, elsősorban Fábry Zoltán, de nincsen döntő szavuk. Én úgy vélem, hogy nem jó tovább hallgatni s harcolnom kell a publicitásért. Ezen a ponton nem lehetek szerény s igényességemet mutatja azt hiszem az is, hogy Hozzád fordultam segítségért, megtoldva egy másikkal: kiadót biztosítani Nálatok könyveim számára. Elsőnek versválogatást adnék, kb. nyolc ív lenne, az anyagot négy megjelent könyvből venném s hozzá adnék 20–30 eddig kiadatlant is. 1930-ban a Nyugatban Te referáltál a „Favágó”-ról. Néhány sorod előszónak, vagy ajánlásnak áttörné ma a hallgatásnak és feledésnek a jegét.

„A költők fölösszámú lakói a földnek” — ezt írta Puskin odesszai számkivetéséből. S ő Puskin volt — mit mondjak én?

Episztolám írása közben érkezett levél Fábry Zoltántól. Mennyi keserűség, micsoda szörnyű magány! Nem lenne helyén, ha Ti ott Pesten egy keveset segítenétek rajtunk? Többek közt szomorúan ezt írja Fábry: „Illyés új kötetét sehogy sem tudom megszerezni, azt hittem, hogy küld belőle, de úgy szétkapkodták, hogy bizonyára neki sem maradt”. Könyörgök, küldj neki egy példányt. S valami információs anyagot a magyar írószöveget-

¹⁴ FORBÁTH Imre, *Panasz és remény*. London, 1942. Hungarian Club. 16 l.

¹⁵ Forbáth 1949 elején Magyarországon járt, szeretett volna ide áttelepülni, ehhez akart segítséget kérni Révai Józseftől is.

ségben lejátszódott jelentős eseményekről.¹⁶ Engem kér, hogy ha talán cseh lapokból tudnék arról valamit, gyorsan közöljem vele.

Igen, kedves Illyés, így nézünk ki!

S ezek után ne csodálkozz, hogy bár két írásomra nem kaptam Tőled választ s joggal tarthatnál tolakodónak — mert úgy látszik nem akarom a csöndes intést tudomásulvenni — mégis újból írok.

Ölel

Forbáthod.

[D.: 1956. IV. 21 előtt]¹⁷

16

1956. IV. 21.

Kedves Barátom,

Igen megörültem levelednek; sokszor gondoltam rád aggódással, részvétellel, jókívánsággal. No, hála isten!

Több darabot is írtam; az utóbbi — Dózsáról — még csak egy hónap múlva jelenik meg. Sajnos külföldre oly sok faksznival jár a kiküldés, hogy nem merem megígérni. Tán egyszerűbb, ha ott a magyar könyvkereskedés útján próbálsz példányt szerezni. Cseh fordításokra még senki sem jelentkezett.

Örülök verseid megjelenésének. De szükséges az, hogy én — vagy bárki más — előszóval tolakodjék elébük? Ha bármiben segítené, persze, hogy örömmel megteszem. De ahhoz meg a verseket kellene látnom.

Jó munkát, jó egészséget, boldogságot!

A régi barátsággal, nagyrabecsúlással,

Illyés Gyula

17

Kedves Uram,

férjem megbízásából írok. Ő súlyos beteg, valószínűleg még hosszabban fekdünie kell. Elnézését kéri, hogy egyelőre nem tud foglalkozni az ügyével. Őszinte barátsággal üdvözlí

Ismeretlenül is szívélyes üdvözléttel
Illyés Gyuláné

Bp. 1956. aug. 14.

¹⁶ „[...] a magyar írószövetségben lejátszódott jelentős események[...]”: Rákosiék sztálinista diktatúrájával szemben a magyar írók első jelentős kollektív lázadása az 1955. okt. 18-án kelt *Memo-randum* volt, amit hatvan elismert, MDP párttag író, színész, ill. zeneművész írt alá, s Zeltk Zoltán olvasott fel nyitányként a Magyar Írók Szövetsége novemberi taggyűlésén. Az ezt követő retorziók ellenére ez egyben nyitánya lett annak az általános szellemi ellenállási mozgalomnak is, amelynek csúcskorszaka a Petőfi-kör vitasorozata volt, s amely 1956 nyarán már a termekből az utcára kiszorult többezres tömeg részvétele mellett, hangszórók közvetítésével zajlott.

¹⁷ Dátum, boríték (postabélyegző) nincs; az időpont behatárolása Illyés Gy. köv. válasza alapján történt.

Dr. E. Fuchs-Forbáth
ul. Josefa Hory 14.
Teplíce lázně v Čechách

Igen tisztelt Asszonyom!

Köszönöm, hogy nagy gondjai mellett is vett fáradságot arra, hogy feleljen Gyulához írt levelemre. Fájdalommal olvasom a hírt, hogy ő súlyosan beteg s csak annyit mondhatok, hogy én, mint számtalan híve a nagy költőnek Magyarországon és mindenütt, szívből kívánjuk hamaros gyógyulását. Orvos vagyok s bizony bánt, hogy nem siethetek segíteni gyógyítani, de legalább arra kérem Önt, értesítsen pár sorral arról, mi a baja, hogyan kezelik és nagyon remélem, már arról is, hogy jobban van. Ami az én ügyemet illeti, vegye kérem úgy, hogy az adott körülmények között nem kívánok Tőle semmi mást, minthogy minél hamarább megint egészséges legyen s újra alkosson.

Kézcsókkal
hívük

Forbáth

Teplíce, 23. 8. 1956.

A boríték címzése:
Illyés Gyula-né
Budapest II.
Józsefhegyi út 9.
Madarsko

Ústi n/L
1959. okt. 16-án

Kedves Illyés barátom!

Bocsásd meg kérlek, hogy levelezőlapon írok — kórházban fekszem meglehetősen beteg. Voltam Pesten néhány napig, hívtalak telefonon, üdvözetemet biztosan átadták Neked. Nagyon szerettem volna látni annyi év után. — Kárpótolj kérlek néhány sorral az elmaradt találkozásért. Olvastad válogatásomat?¹⁸ Ha nem lenne meg, elküldetném. Különben vén, nyavalyás, szőrevesztett kutya lettem — ugatni is már alig tudok.

Sok szeretettel

Forbáthod

A lap címzése: Illyés Gyula
Budapest II.
Józsefhegyi u.9.
Feladó: Dr. I.Forbáth
ul. J. Hory 14.
Teplíce lázně v Čech

¹⁸ A már az 1956-os levelezésben is emlegetett versválogatás Forbáth 60-ik születésnapjára jelent meg: F.L.: *Mikor a néma beszélni kezd.* Válogatás. Bev. FÁBRY Zoltán. Bp. — Bratislava, 1958. Szlovákiai Szépirod. K. 179 (7) l.

1959. okt. 22.

Kedves Barátom,

Köszönöm lapodat. Igen sajnálom, hogy nem találkoztunk. Bár — mi vigasztalót is hallhattunk volna egymástól, ha mindkettőnket megviselt az idő.

Kötetedet — nagy örömmel — láttam egy kirakatban. De épp vasárnap volt, a bolt zárva. Másnap meg elutaztam. Megköszönném, ha elküldenéd.

Kórházban fekszel? Mi bajod?

Gyógyulj meg, minden jót kívánok, erőt az életre, a munkára, a régi szeretettel s nagyrebecsüléssel,

Illyés Gyula

21

Kedves Barátom,

Köszönöm könyvedet. Mióta megkaptam, benne járkálok. — Képtelen ifjúságunkban s fájdalmas gyönyörrel értem s érzem — soraid jóvoltából — micsoda szép Atlantisz sülyedt itt el. Szerénységünkkel egyetemben!

Először is ezt őrzi ez a könyv, — számomra. Elképzelem, lesz, — legyen is! — akiknek a jövő felé mutat ösvényt. A költészet megint ott van, ahol akkor s nagyjából ugyanolyan indulattal s szomjival. Így amennyire hátvéd ez a könyv, annyira előőrs is, újból. Meg lehetsz hát elégedve, sőt elvárható a gratulációt. Fogadd az enyémet máris, őszinte szívvel, őszinte örömmel küldöm.

Bővebb is lehetett volna épp az előbbieik miatt is a könyv. Úgy emlékszem, még a Nyugatban is megjelent egy versed, (nem az 1929-es kettőre gondolok) ami nincs itt.

S ilyen eredmény okán mégis csak arra kell gondolnod, hogy ismét frj. Ahol *ilyen* terem, azt ápolni kell, mert bizonyos az eredmény.

Én, — node hagyjuk!

Egyet kérdezek, esetleg kérek. Emlékszel az *Ék*-re, Barta lapjára? Ennek 1924-es évfolyamában megjelent nekem egy versem, Lenin halála után.¹⁹ Nincs meg véletlenül neked, vagy Fábrynak? S ha elküldhetnéd? Lemásolva akár.

A régi szeretettel öllelek s kívánok minden jót,

Illyés Gyula

1959. nov. 2.

22

Dr I. Fuchs-Forbáth
ul. J. Hory 11
Teplice v Čechách

Kedves Illyés Gyula!

Ígéretem szerint referálok verseid cseh válogatásáról.²⁰ A nyolcvanhat oldalas, harmincöt verset tartalmazó s rövid, de okos utószóval ellátott könyvecske igen szép kiállításban, jó tipográfiával, ízléses borítékkal jelent meg, ezer példányban. A fordítások szakszerűek,

¹⁹ A kért vers címe: *Éjjelben győzni*. — Kötetben először I. Gy. *Haza a magasban*. Bp., 1972. 796–797.

²⁰ ILLYÉS Gyula, *Jilm a vřtr (A szil s a szél)*. Ford. Kamil BEDNÁR, Ladislav HRADSKÝ. Utószó: Petr RÁKOS. Praha, 1965. SNKLU. 86 l.

tükrözik az eredeti gondolatmenetet és prozódiaját. Viszont az átköltések nem kongeniálisak. A barack barack, de hamvát-vesztett, a logika fűrójának nincs illyési gyémántke-ménysége. Nem érezni eléggé a versek mögött a vad pusztai indulatokat, az ostorcsapásos népi-történelmi erőket. Szóval, első próbálkozásnak megfelel, de majd egy új Nezval (aki tud magyarul) fogja verseidet érvényesen átkölni. — Hogy mennyire becsüllek és szeretlek, nem kell újra mondanom?

Ölel és családotat üdvözli

Forbáthod.

Címzés: Illyés Gyula

Budapest II.

Józsefhegyi u.9.

A boríték postabélyegzőjének dátuma: 14. VI. 65.

23

Kedves Barátom,

Köszönöm a tudósítást. Illetve voltaképp azért írok, hogy megmondjam, milyen öröm volt számomra, hogy veled lehettünk abban az igen szomorú-tapasztalatú kirándulás-ban.²¹ Megmondtam eléggé, hogy mennyire becsülöm munkásságodat s mennyi reális okom van biztatásodra? Tovább, csak tovább!

Szeretettel ölel s családotat ismeretlenül is köszönti

Illyés Gyula

Tihany 965. VI. 24.

24

Dr. I. Fuchs-Forbáth
ul. J. Hory 11
Teplice v Čechách
1965. okt. 31-én

Kedves Gyula!

Régen készültem írni s most találtam ürügyet. Beküldöm a Literárny Noviny-ban meg-jelent kitűnő, bár túlrövid ismertetést. Gondolom, könnyen találsz valakit, hogy lefordít-sa, ha nem, írj, majd én...²² Referens dicséri a fordítókat, akik „maximális érthetőségre” törekedtek.²³ Én jobban szerettem volna adekvátságot: érzékeltetni lírád egyszerűségét, egyéni varázsát. Persze, erre csak kongeniális költő képes. Nemrég megjelent verseim cseh és szlovák válogatása, az utóbbi sokkal jobban sikerült. Más átköltések is készülnek, túl-lassan, már alig fogom olvashatni, talán ha megidéznek spiritiszták... Itt nagyönis éreztetik velem, hogy bivši čelovjek vagyok, kiadónk nem akar kiadni, F. már senkit nem érdekel, mondja. Szeretném ha Pesten megjelennének a verseim, jobb válo-

²¹ Az 1965-ös kassai Batsányi emlékünnepegre és a Fábry Zoltánnál tett közös látogatásukra utal.

²² „...” — A szövegben található kipontozások mindenütt Forbáth központozásai.

²³ A Forbáth előző levelében említett Illyés-kötet ismertetéséről van szó.

gatásban mint volt az utolsó, melyből butaság és dogmatizmus kihagyott sok az összkép szempontjából fontos verset...

Folytatódnak a tényleges — s persze a vélt — bántódások s mellőzések, ha kutyát verni akarsz, bot mindig találtatik... Újra olvastam, élveztem Barta-tanulmányodat,²⁴ melyben említisz s a kilenc Illyés-szónak nagy visszhangja volt. Nem lenne kedved kikerekíteni tizre? Kassán²⁵ kérésemre ígérted, hogy írni fogsz rólam. Ha megtennéd, biztosan nyílna egy kis kapu a sikerre, melyre bizonyísten szükségem lenne. S ha ráadásul még Jancsó Adrienne — kire ámulattal emlékezem! — fölvenne műsorába, tökéletes lenne az eufória! Ezek tehát a Wünschtraumjaim... Várom válaszdodat, kívánok minden szépet és jót

szeretettel üdvözöl Téged és családod
Forbáth

* ott írod: „... a magyar avantgarde első nekiiramodásakor... egy ósdi nyelvnyegle-
ségbe rohant bele...” — Mire utalsz konkrétan? A Barokk eufuistákra? Magyarokra is?
Kikre?

25

1966. II. 26.

Kedves Imrém,

Bújok a föld alá, hogy csak most köszönöm meg soraidat. De..! Külföldön voltunk Flórával, az év végén jöttünk meg, én oly rossz hangulatban, hogy egyenest Tihanyba mentem — valóban a föld alá bújni. Most jöttem föl néhány napra, itt leltem soraidat — már megyek is vissza vidékre.

Nagyon örülök, hogy csillagod ismét tündököl. Itthon is, de amint látom, Tótföldön is egyre méltóbban beszélnek s írnod rólad!

Valamikor abban láttam minisztrálásom dolgát melletted, hogy munkára biztattalak. Ezt teszem ma is. Ne hagyj kibányászatlanul a rengeteg ércet, ami benned van!

Szeretettel, igen nagybecsüléssel
ölellek

Illyés Gyula

²⁴ ILLYÉS Gyula, *Bartáról szólva*. Új Írás, 1964. 1030–1037., 1167–1176. — A Forbáthról írt szavak szövegösszefüggése a következő: Barta Sándor „Korszakának — a két világháború közti időszaknak — jellegzetes fia volt. Előbb mint kísérletező, aztán mint e kísérletezésnek kettősen tragikus sorsú áldozata. Nemcsak életműve ment rá; az élete is. A nem kis számú magyar »aktivista« költők közül — Révai József, Lengyel József is akként indult — háromnak a fejlődése érdemel különös figyelmet: Bartáé, Hidasé, Komjáté... mindhármójuk kibontakozása külföldön, anyanyelvükre érve akusztikátlan légkörben folyik: mindhármójuk sorsába tragédia villámlik... Ahogy akusztika nélkül énekes, hangvisszaverő közönség-közösség nélkül lírikus sem énekelhet folyamatosan. Sorukba méltó Forbáth is. De az ő útja más.” (Új Írás, 1964. 1034.)

²⁵ Az 1965-ös kassai Batsányi-ünnepségeken történt találkozásukra utal. — Jancsó Adrienne szalóművészetével is ott lehetett alkalma megismerkedni.

Kedves Gyulám!

Eddig ágyban dögledeztem az izgalmak s a strapák után. De megérte! Gyönyörű napok voltak²⁶ s a legszebb volt találkozásom Illyésékkal. Mondd kérlek, megérdemeltem szeretetedet? Ugyan mivel? Nagy senki vagyok, aki valahogy betévedtem a Parnasszusra, ahonnet egyszercsak kilakoltattak.²⁷ Sebaj, nem fontos! Barátságod fontosabb. Hálás köszönet mindenért. Ha akad időd, írj néhány sort. Éljetek boldogul.

Sok szeretettel Forbáthod

Teplíce 66. XI. 4-én.

A képeslap (Ján Štursa Győzelem c. szobrának fényképe) címzése: Illyés Gyula
Budapest – Hárshegy
Józsefhegyi u.9.

Kedves Illyés Gyula!

Szép képeslapot kaptam Nikláról Fodor Andrástól, rajta a Te aláírásod is. — Két nap után sikerült identifikálnom. Szép köszönet, hogy gondoltatok rám. Készültem Somogyba, de sajnos baleset ért, leestem és szörnyen megütöttem a fejemet, káros következményekkel. Magvetőnél megjelenik új válogatásom,²⁹ versekkel is, melyeket még nem ismeresz. Enyhítő körülmény, hogy humorosak. Majd elküldetem a könyvet. Ha lesz kedved, írj róla néhány sort — negyven éve írtál utoljára. Erre szükség lenne, mert itt sokan megbolondultak és hirdetik, hogy nem vagyok magyar, se európai, se avantgardista.³⁰ Viszont régi barátom, Balogh Edgár a „Hétpróba”-ban leleplez,³¹ mint negyven év előtti dogmatikust. — Kimerített ezen néhány sor, tehát még csak annyit, hogy élvezettel olvastam nagyszerű Teleki-dramádat. Éljj boldogul a kedveseiddel egyetemben. Add át üdv-et Fodor Andrásnak. Sok szeretettel

régi Forbáthod

A boríték címzése:
Illyés Gyula
Tihany
Madarská l.r.

²⁶ Utalás Magyarországon töltött napjaira, az 1966. október elején Budapesten tartott nemzetközi költőkongresszussal kapcsolatos élményekre.

²⁷ Utalás a művei kiadatása körül elszenvedett sérelmeire, s Tőzsér Árpádnak *A problematikus Forbáth Imre* c. tanulmányára; megj.: Irodalmi Szemle, 1966. 33–38.

²⁸ FORBÁTH Imre, *A csodavadró*. Vál. versek. Vál. és bev.: VARGA Rózsa. III.: BÁLINT Endre. Bp., 1967. 252 l. — A kész kötetet Forbáth már nem láthatta; néhány nappal halála után került ki a nyomdából.

²⁹ Utalás Tőzsér Árpádnak a 28. jegyzetben említett tanulmányára.

³⁰ BALOGH Edgár, *Hét próba*. Bp., 1965. c. műve 199. oldalán sérelmezi Forbáthnak a Korunk szánára 1950-ben Munels Pállal közösen írt kritikáját a Sarló-mozgalomról.

³¹ 1967. máj. 16-án Forbáth Imre meghalt; így feltételezhető, hogy ez a levél nemcsak az Illyés-levelezés, hanem valószínűleg életének is utolsó levele volt.

SOMMAIRE

<i>Tüskés, Gábor</i> : L'exemplum dans la littérature catholique de piété du 16 ^e et 17 ^e siècle	133
<i>Bíró, Ferenc</i> : Laïcisation dans la littérature hongroise de la fin du 18 ^e siècle	152
<i>Dávidházi, Péter</i> : „Nem chimaera-e nép-epost gondolni?” (N'est-il pas une chimère, l'idée de l'épos folklorique?) (Dilemme de théorie de genre de János Arany)	172
Textologie	
<i>Kovalovszky, Miklós</i> : Une édition critique plus critique: Les œuvres en prose de Endre Ady	188
Atelier	
<i>Bartók, István</i> : L'œuvre rhétorique de Mihály Buzinkai	203
<i>Pomogáts, Béla</i> : Expériment du roman expressionniste: Déry, Tibor: <i>Kéthangú kiáltás</i> (Crie à double voix)	221
Document	
<i>Bene, Sándor</i> : Lettres de Zrínyi de l'année 1664	225
<i>Varga, Rózsa</i> : La correspondance de Gyula Illyés avec Imre Forbáth	242

A